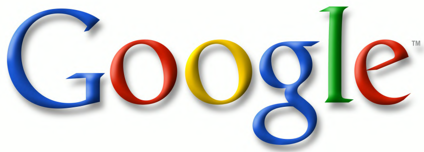
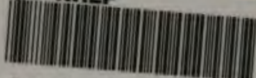
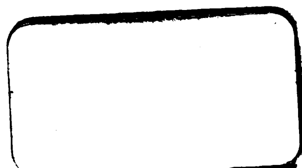

A 15.–

LEED EN LIEF UIT BANTAM.

LEED EN LIEF

UIT

BANTAM

DOOR

R. A. VAN SANDICK,
Oud-Ingenieur van den Waterstaat in Ned-Indië,
Leeraar aan de H. B. S. te Amsterdam.

TWEEDE DRUK.

ZUTPHEN,
W. J. THIEME & Cie.
1893.

VOORREDE VAN DEN EERSTEN DRUK.

„Leed en lief uit Bantam” *noem ik dit boek. Ik wil u reeds te voren waarschuwen; vroolijk zal mijn verhaal niet zijn. Want ik wensch u toestanden te schetsen uit eene provincie van Java, die niet schijnt te deelen in de gunst der goden.*

Somber zijn de indrukken, die ik uit Bantam medenam. Reeds jaren lang pijnigden ze mij, en ze lieten mij niet los.

De moordtooneelen van Tjilegon, in 1888, worden vrij algemeen toegeschreven „uitsluitend aan godsdienstig fanatisme”. Het is een gevleugeld woord, dat liegt. Dit boek schreeuwt tegen die officieele waarheid over Bantam. Ik ben mij ten volle bewust, dat ik velen zal ergeren, en ik ken den bijbeltekst in Mattheus 18:

> *Wee der wereld van de ergernissen! want het is noodzakelijk, dat de ergernissen komen; doch wee dien mensch, door welken de ergernis komt!*

Maar er is ook nog eene andere gevleugelde uitdrukking; Prof. Dr. H. Treub haalde haar onlangs aan in zijne brochure tegen Sequah:

> *Wee dengene, die niet ergert, want hij zal liegen.*

—

Vergun mij, waarde lezer, dat ik mij daarmee troost.

Het laatste hoofdstuk van dit boek handelt over „de Havelaarszaak". *Ik schreef eene schets onder dien titel in de* Vragen des Tijds *van Mei 1889. Na het verschijnen van dat opstel, ontving ik, van verschillende zijden, ongevraagd, kostbare inlichtingen, menschelijke documenten, die mij onwillekeurig noopten tot eene nadere behandeling van het onderwerp. Ik stel mij voor in dit werk karig te zijn met het noemen van namen van personen. Maar ik wil hier openlijk mijn dank betuigen aan den oud-Bantammer, Mr. W. B. Bergsma, die, na Douwes Dekker, jaren lang controleur in Lebak was, en die het leeuwenaandeel heeft in het aandragen der menschelijke documenten in de Havelaarszaak.*

DEVENTER, September 1892.

VOORREDE VAN DEN TWEEDEN DRUK.

Drie maanden na het verschijnen van dit boek gaat de tweede druk ter perse.

Van verschillende kanten werd de opmerking gemaakt, dat de beschrijving der Tjilegonsche gruwelen van 1888 noode gemist werd. Ik onthoud mij echter ook nu van die moorden, sterk door een uitspraak van den Spectator *van 22 Oct.: „de schrijver heeft het wijselijk versmaad door een verhaal van de gruwelen van den opstand aan zijn boek een knaleffect en een grooter debiet te bezorgen."*

Mijn „Havelaarszaak" *heeft nog al kritiek uitgelokt. Ik vond echter geen vrijheid er iets aan te veranderen. Het levenslang zwijgen van Duymaer van Twist tegenover Multatuli wordt door*

—

den heer Mr. J. N. van Hall *in de* Gids *van October streng afgekeurd. Ik voor mij vind het grootsch, verheven. Daarin sta ik niet alleen. De heer* M. J. Mees *schrijft in* De Hervorming: *„Ik vind er iets fiers en nobels in. Ik denk aan dat „maar Jezus zweeg stil."*

Dat het publiceeren van den brief van wijlen Duymaer van Twist een onridderlijke daad zou zijn, zooals de heer C. E. van Kesteren in de Indische Gids *meent, kan ik niet inzien.*

Verder heeft ieder de vrijheid, desverkiezende, de waarheidsliefde van Multatuli te stellen boven die van Duymaer van Twist. Dat is eene zuiver subjectieve *quaestie. Eigenaardig is het, dat in den bundel van Multatuli's brieven „het ontstaan van den Havelaar" een brief voorkomt (datum: 15 Nov. 1859, Brussel), waarin Dekker het volgende schrijft: „ik heb aalmoezen moeten aannemen, men heeft belooft mij te recommandeeren voor secretaris van god weet welken vreemden onderconsul. (D. v. T. vraagde mij of ik fransch en engelsch kon, ik zei: neen)". Ligt hierin niet impliciet de erkenning van een mondgesprek? En klopt dat gesprek niet met de mededeeling van D. v. T. over het tolkschap?*

In den eersten druk *waren eenige misstellingen. Ik hoop dat er in den* tweeden *minder zullen zijn.*

R. A. van SANDICK.

Amsterdam, Dec. '92.

INHOUD.

I.

Iets over de residentie Bantam. (Bladz. 13).

II.

De veepest. (Bladz. 34).

V.

De voorbereiding tot den heiligen oorlog. (Bladz. 130).

VI.

VII.

I.

Iets over de residentie Bantam.

Bantam, de eerste Nederlandsche nederzetting. — De nationale dynastieën. — „Bantam is geen Java." — De godsdienstzin der Bantammers. — Het Javaansche spraakgebied in Noord-Bantam — In Lebak. — De regent Soeta Angoen Angoen. — Zijn ontslag in 1880. — De regent uit het Oosten, Soeria Nata Ningrat. — De oude regentengeslachten. — Een bezoek van den Gouverneur-Generaal in Lebak. — De taalverfijning van het Soendaneesch bij de hoofden in Lebak. — De godsdienstige woelingen in Bantam, volgens den schrijver in de „Indische Gids." — Het optreden van Hadji Abdoel Karim. — Kan alleen „godsdienstig fanatisme" tot den opstand van Tjilegon geleid hebben?

Schrik niet over het opschrift boven dit eerste hoofdstuk. Ik ben volstrekt niet van plan U te vermoeien met een aardrijkskundige beschrijving van de residentie Bantam. Ge weet van Bantam trouwens allicht meer dan van menig ander gewest van Java, want ge hebt natuurlijk „Max Havelaar" gelezen. Maar ik geloof toch, dat het tot goed verstand van deze schetsen niet kwaad is U even in Bantam te introduceeren. Bantam was het eerste land, dat de brutale zeevaarders, die in de zestiende eeuw uit Nederland kwamen, van Insulinde te zien kregen. „Behouden passage", „Welkomstbaai" noemden zij

de zeewegen, van waar ze het eerst het beloofde land aanschouwden. Toen Straat Soenda in! De sultans van Bantam waren hunne eerste voorname kennissen in Indië. In Bantam werd de eerste Nederlandsche nederzetting gesticht. Portugeezen en Engelschen werden verdreven, en de Nederlandsche schepen keerden naar Holland terug, beladen met koloniale producten, die winsten opleverden, alleen te vergelijken met de winsten der tabaksondernemingen in Deli, tot vóór een jaar.

Lang ligt die tijd achter ons. De sultans van Bantam zijn, sedert het begin dezer eeuw, door den grootsten aller autocraten, Daendels, afgezet, later uit hun land gejaagd. Hun hoofdstad, het oude Bantam, aan Straat Soenda, is een puinhoop. Maar de herinnering aan Bantams bloeitijd is nog niet uitgewischt bij de bevolking. De moskee te Bantam is het heiligste der heiligen voor den inlander. Want zij bevat de gebeenten hunner oude sultans; 't is de algemeene bedevaartplaats van de geheele residentie. En de talrijke afstammelingen van het sultansgeslacht, de zoogenaamde *sentana's*, worden nog steeds met eerbied behandeld door de bevolking. Die gehechtheid aan de oude traditiën is vooral daarom merkwaardig, omdat Bantams sultans, bijna zonder uitzondering, evenals de despoten in de oostelijk gelegen streken van Java, echte Aziatische autocraten waren. Monsters van wreedheid en lafhartige wellustelingen. Er zijn er geweest, die er behagen in schepten jonge, naakte maagden te laten vechten met tijgers. Duizenden en nog eens duizenden hunner onderdanen werden op de verfijnd-gruwzaamste wijze omgebracht, wegens een gril. Maar de luister, die het vorstenhuis omstraalde, verminderde daardoor niet in de oogen van het

volk! Zeker, het Nederlandsche bestuur heeft, op Java, een schuldboek, dat verre van schoon is. Maar, in vergelijking met den toestand der inlanders onder de nationale dynastieën, is het Nederlandsche bestuur een zegen geweest.

In de volgende bladzijden zal ter sprake komen het Nederlandsche bestuur in Bantam sedert het laatste tiental jaren. Er is ook in die laatste tien jaren toch nog veel kwaads gesticht door ons bestuur in Bantam. Maar, ik stel er prijs op dit uitdrukkelijk te verklaren, de grove misslagen, die begaan zijn en die een noodlottigen invloed hebben gehad op land en volk, zijn niet gepleegd met den wil om kwaad te bedrijven. Ze waren het gevolg van verkeerd inzicht, onbeholpenheid, eigenwijsheid, niet van boos opzet.

De oude Portugeesche reisverhalen uit de 16de eeuw, die over den Indischen Archipel handelen, bevatten wonderlijke dingen. Zoo verkeerde men destijds algemeen in de meening, dat Java uit twee eilanden bestond. Het eigenlijke eiland *Java*, dat het grootste was, lag, volgens de Portugeezen, oostelijk; West-Java, tot de Tjimanok, was een afzonderlijk eiland, *Soenda* geheeten.

Een Europeesch ambtenaar werd voor eenige jaren plotseling overgeplaatst uit Midden-Java naar Bantam. Hij had een goeden huisjongen, Kardjojo geheeten, die uit het binnenland afkomstig was. Hij stelde er hoogen prijs op om Kardjojo mede te nemen. Kardjojo was echter nog jong en besloot zijne familiebetrekkingen en vrienden eens over dit avontuurlijk plan te raadplegen. Zij rieden het hem erg af. Want — zeiden zij — „Bantam is geen

Java!" En, of nu al Kardjojo's meester, met den vinger op de kaart van Java, zijn bediende duidelijk aanwees, dat Bantam op hetzelfde eiland ligt als Semarang, hij had geen succes „Bantam is geen Java."

Kardjojo had trouwens groot gelijk. Zelfs den meest oppervlakkigen waarnemer valt het op, dat hij in Bantam in een ander land is. Menigmaal zal hij zich terugwenschen naar de drukke, volkrijke desa's van Midden-Java, naar suiker fabrieken, die welvaart verspreiden, naar de rijstvelden met levend water, naar bloeiende koffie-ondernemingen op de bergen. Hij zal de beschaafde inlandsche lagere hoofden daar vergelijken met hunne onbeschofte ambtgenooten hier. Maar, hetgeen hem wellicht het meeste zal treffen, is de godsdienstige geest, dien men in geheel Bantam opmerkt. Die opgewekte godsdienstzin steekt gunstig of ongunstig af — dit hangt af van het standpunt, waarop men zich plaatst — bij de onverschilligheid in Midden-Java.

De eerbied, die aan de *hadjis*, pelgrims teruggekeerd uit Mekka, wordt betoond, is onbegrensd. De offervaardigheid van de Bantammers, meestal dood-arme menschen, voor hun godsdienst, wekt onze bewondering. En de Mohammedaansche godsdienst legt geen lichte verplichtingen op! Het groote onderscheid tusschen Bantam en Midden-Java komt vooral te voorschijn in de maand *Ramadan*, de algemeene vastenmaand der Mohammedaansche wereld. De strenge bepalingen van den Koran worden dan in Bantam algemeen gevolgd. Reeds eenigen tijd voor zonsopgang beginnen de vasten. Maar, dat is geen vasten, zooals de Katholieke Kerk het voorschrijft, neen, het is de absolute onthouding van spijs, drank, genotmiddelen, tot na zonsondergang. De ware kastijding des vleesches. Het is streng

verboden iets door te slikken, wat het dan ook moge wezen. Nu kan het gebeuren, dat ge, al vastende, onwillekeurig aan „iets lekkers" denkt. De orthodoxe vaster zal dit natuurlijk zooveel mogelijk vermijden, maar, het vleesch is zwak, en ook een Bantammer heeft zijne gedachten niet in zijn macht. Het is bekend, welke gevolgen zulk een gedachte heeft. Er heeft eene plotselinge, overvloedige speekselafscheiding plaats. — Met andere woorden: de ongelukkige watertandt. Streng verboden is het hem die vloeistof door te slikken. Zoodra hij zoo iets voelt opkomen, spuwt hij alles uit, in een spuwbakje, als hij ten minste eenige elementaire beschaving heeft.

In dien vastentijd — de zoogenaamde *poeasa* — staat het dagelijksch werk niet stil. Een Bantammer moet wel een vasten wil hebben, om b. v. den ganschen dag in de brandende zon te werken en het dan vol te houden gedurende 14 uren niets te eten of te drinken, geen sirihpruimpje te kauwen, geen stroosigaartje te rooken!

* * *

Wanneer ik beweer, dat de Bantammers trouwer Mohammedanen zijn, dan hunne oostelijke buren op Java, dan meen ik daarmee, dat zij de uiterlijke godsdienstvormen, waaraan de Koran zulk een waarde hecht, opvolgen, trouwer dan de Soendaneezen der Preanger, dan de bewoners van Midden- en Oost-Java. Maar dringt men tot de kern der zaak door, dan leeft ook de orthodoxe Mohammedaansche Bantammer te midden van een bezielde natuur; hij voelt zich omgeven door geesten, die hij zich denkt in alle boomen, heuvels, meren, rivieren en die

steeds invloed uitoefenen op zijn leven, hem leed berokken of tot voordeel zijn. Dat echt oud Javaansche bijgeloof heeft ook de Bantammer voor zijn leven te pakken. 't Wordt niet uitgeroeid door eene bedevaart naar Mekka. De indrukken van de jeugd blijven hem, ook als hadji, bij. Ook de hooger staande Javaansche godsdienstvorm, de vereering van de geesten van zijne dooden, is niet gedood door den Islam. Verbanning is, ook voor den Bantammer, veelal zwaarder straf, dan de dood. Want in den vreemde kan hij zijn plichten niet vervullen jegens de afgestorvenen; het vaderland is immers ook de begraafplaats van zijn ouders. En dan die angst om op een vreemde plaats dood te gaan. Dan toch zal er geen zorg gedragen worden voor zijn graf. De offers en gebeden, noodig voor zijn zielerust, zullen achterwege blijven....

Maar de Islam bestrijdt deze nationale godsdienstbegrippen op Java niet, al strijden ze ook met den geest van den godsdienst van Mohammed. Naast hunne, ik zou haast zeggen instinctmatige, geestenvereering, is er plaats voor het denkbeeld van Allah, den almachtigen, en van Mohammed, den oppersten van zijn profeten en gezanten. *Ceci ne tue pas cela.*

* * *

Het zij mij vergund even in herinnering te brengen, dat, hoewel geheel Bantam, van ouds, een echt Soendaneesch land is, het noordelijk gedeelte der residentie door eene Javaansch sprekende bevolking wordt bewoond. Maar 't is het Javaansch wèl, wat daar gesproken wordt! Voor een Javaan uit Solo, of zelfs nog uit Semarang, die eenigszins vertrouwd is met de savante woordenkeus van

zijn moedertaal, al naar mate van de maatschappelijke verhouding van spreker en aangesprokene, is het Javaansch in Noord-Bantam een gruwel. 't Klinkt hem toe als een idioom van barbaren. Vormen, die in 't klassieke Javaansch slechts de meerdere tot zijn mindere mag bezigen, gebruikt, zonder schaamte, de kleine man van Noord-Bantam, tot zijn hoofden sprekende. Hetzelfde verschijnsel hindert den hoofschen Javaan uit 't Oosten ook in Cheribon en Indramajoe. Maar niet in die mate als in Noord-Bantam. Op een vreemdeling maakt dat Bantamsch Javaansch bovendien den indruk van een geheel andere taal, omdat de Javaansche *ă*, die in 't Oosten wordt uitgesproken, als de *o* in 't Fransche *mort*, in Bantam een open *a* wordt. Het Javaansche districthoofd, de *wedănă*, wordt in Bantam, evenals in de Preanger, *wedana* genoemd.

Het Javaansche spraakgebied in Bantam, omvat het Regentschap Banten-Lor (Noord Bantam) of de afdeelingen Serang en Anjer. Dat ook dit land oorspronkelijk Soendaneesch was, blijkt ten duidelijkste uit de namen der dorpen, rivieren, heuvels, meren, die zonder uitzondering Soendaneesch zijn. Volgens de overlevering zijn die Javaansch sprekende Bantammers afkomstig van Javaansche koloniën, die in Bantam den Islam hebben ingevoerd, naar dat land gezonden door de Sultans van Cheribon.

Bij vele punten van overeenkomst vertoonen die bewoners van Noord-Bantam ook veel afwijkends van hunne Soendaneesche landgenooten. Zij oordeelen zich, als Javanen, in afstamming verheven boven de Soendaneezen, die zij *bergmenschen* (wong goenoeng) noemen.

De overige streken van Bantam, het Midden-regentschap,

of de afdeeling Pandeglang, het Wester-regentschap, of de afdeeling Tjaringin, en eindelijk het Zuider-regentschap, of de befaamde afdeeling Lebak, behooren in geenen deele tot het Javaansche spraakgebied. Ze zijn, in hart en nieren, Soendaneesch.

Niet zonder schrik, bemerk ik daar, dat ik druk bezig ben aardrijkskundige beschouwingen te houden, ondanks mijne stellige belofte, dit na te laten. Gelukkig ben ik nu in Lebak terechtgekomen, en daar ben ik op bekend terrein. Eene persoonlijke herinnering moge hier plaats vinden. In 1880 stond aan het hoofd van het inlandsch bestuur in Lebak de regent *Raden Toemenggoeng Soeta Angoen Angoen*. Van minderen stand, had hij zich tot de hoogste waardigheid weten op te werken, die voor een Soendanees is weggelegd. Maar hij was even eenvoudig gebleven, als toen hij nog de buffels hoedde. Streng Mohammedaan voor zich zelf, was hij uiterst verdraagzaam tegenover andersdenkenden.

Er is in de afdeeling Lebak een klein, interessant volkje, dat den Islam niet heeft aangenomen; het zijn de Bedoeies. Eene geliefkoosde bewering van hem was dat het dien Bedoeies daarom zoo goed blijft gaan, omdat zij zich zoo trouw aan hunne godsdienstige voorschriften houden. Want, zeide hij, welken godsdienst men belijdt, doet er niet toe, mits men maar oprecht en trouw de plichten vervult, welke die godsdienst oplegt. Hij was in 1880 reeds een oud man. Zijne beide echtgenooten, de *radenajoe* nommer een, en de *radenajoe* nommer twee waren insgelijks bedaagde dames. Het was grappig om te zien, hoe hij altijd met zijne beide vrouwen op officieele feesten verscheen. Iets aanstootelijks was er niet in, zelfs niet

voor eene Europeesche dame; dit sloot hun leeftijd uit.

Ik herdenk hem hier, als een eerlijk man, trouw en verknocht aan ons bestuur. In de oogen van dat bestuur had hij slechts één gebrek. Hij was te goed; streng optreden tegen de mindere hoofden, als zij de veepest-maatregelen overtraden, was hem een gruwel. Als ge het volgende hoofdstuk gelezen hebt, zult ge begrijpen, wat dat zeggen wilde, in Lebak, in 't jaar 1880. En ge zult dan weten, waarom hij alles behalve een *persona grata* was bij het Bestuur.

Ik herdenk hem echter ook wegens de buitengewone topographische kennis, die hij bezat van Lebak. Onderlingen afstand van gehuchten, beekjes kon hij aangeven, zonder ooit een kaart er van gezien te hebben, zonder grove fouten. Ik heb bij hem wel eens geloofd, dat hij het richtingsinstinct bezat, dat de wetenschap langen tijd aan trekvogels, honden en bijen heeft toegekend.

Er bestond voor tien jaar nog geen topographische kaart van Bantam. De militaire topograpische opnemingsbrigade was juist bezig in Bantam, maar ze was nog lang niet gereed. Soeta Angoen Angoen werd in die dagen zeer gewaardeerd door de ingenieurs, die belast waren met het zoeken van een wegtracé in Lebak. Maar die waardeering hielp hem niet veel. Op niet zeer kiesche wijze werd hem, in September 1880, beduid, dat hij zijn ontslag te vragen had, als regent van Lebak. Men vroeg hem namelijk, of zijn oogen niet slecht werden. Hij begreep dien wenk niet dadelijk; toen het hem eindelijk nog duidelijker werd gemaakt, wat men van hem verlangde, voldeed hij daaraan onmiddellijk. Bitter gegriefd was hij echter, dat men hem dwong onmiddellijk de regentswoning, de *kaboepaten*, te

verlaten, hoewel de nieuwbenoemde regent nog niet dadelijk kwam. Thans leeft Soeta Angoen Angoen, als gepensioneerd ambtenaar, te Rangkas Betoeng, Lebaks hoofdplaats. Wellicht houdt hij zich nog bezig met de groote liefhebberij van zijn leven, het smeden van klingen en het bewerken van de heften, want hij was ontegenzeglijk in deze *„slöjd"* een artist. Ik noemde hem een oprecht vroom man. Kort na zijn pensioneering, zond hij zelfs een van zijn vrouwen ter bedevaart naar Mekka. Maar nooit heeft deze door ons gouvernement diep gegriefde regent de hand gehad in samenzweringen tegen ons gezag. Loyaal inderdaad kan men blijven, ook al is men vroom Mohammedaan.

De verwisseling van regent in Lebak was niets, dan de consequente toepassing van hetzelfde middel, dat men steeds in Bantam gebruikte, het vervangen der hoofden door, zooals men hoopte, betere. Vooral in de afdeeling Lebak. 't Was een wanhopig ongelukkig stel hoofden, vooral in de lagere rangen. Onophoudelijk werden zij door de bevolking aangeklaagd wegens knevelarij, en administratief gestraft met arrest, of eigenlijk tepronkstelling in de *pantjaniti,* een gebouwtje op het plein voor de regentswoning te Rangkas Betoeng. Dat huisje herbergde geregeld een districthoofd. Bij overtredingen van de talrijke bepalingen zijner instructie, werd een inlandsch hoofd al spoedig ontslagen. Vandaar onophoudelijke mutatie, een onrust en zenuwachtigheid in het dagelijksch werk, waarvan de gevolgen noodlottig waren. Vandaar ook, en dat was erger, een enorm getal gewezen hoofden door geheel Bantam, die allen iets te wreken hadden op 't Nederlandsch bestuur, die ontevredenheid zaaiden en die direct er voor te vinden waren, als er wat tegen ons zou worden ondernomen.

Daar men er aan wanhoopte ooit in Lebak een beteren toestand te krijgen, als men een ingezetene benoemde tot regent, richtte men voor die gewichtige betrekking het oog naar het Oosten. Den 23 October 1880 werd de nieuwe regent *Raden Toemenggoeng Soeria Nata Ningrat* geïnstalleerd. Hij was jong, van ouden, hoog adellijken oorsprong — men beweerde zelfs, dat hij afstamde van de oude vorsten van het West-Javaansche rijk, Padjadjaran — en afkomstig uit de Preanger. Zijn vader was de bekende hoofdpriester van Garoet, *Raden Hadji Mohammed Moesa*, en hij zelf was bij zijne benoeming *patih* van Soekapoera Kolot in de Preanger.

Hij had in het begin eene zware taak. Als buitenlander, door de afstammelingen der vroegere regentengeslachten gehaat, was er wel tact noodig om in Lebak populair te worden.

Als wij van oude regentengeslachten spreken, dan meenen wij hiermede in de eerste plaats de afstammelingen van den meest beroemde van Lebaks regenten, den bekenden *Adipati* uit de Max Havelaar *Raden Adipati Karta Nata Negara*. De nagedachtenis van dezen ouderwetschen knevelaar is heilig in Lebak, en aan zijn persoon, den *Dalem Sepoeh,* zooals hij met eerbied genoemd wordt, zijn tal van mythen verbonden, waaruit blijkt, hoe hoog hij aangeschreven stond bij de bevolking. Er waren in 1880 twee zoons van dien regent, de radens Moesa en Soeleiman, die telkens weer in gouvernementsdienst geplaatst en telkens weder, wegens knevelarij, werden ontslagen. Mauvais sujets, terende op de achting, die men hun vader toedroeg, van wien de bevolking alles verdragen had,

behoorden zij tot die soort inlandsche geurmakers, die men wel eens „lekkerpiepers" noemt.

Men begrijpt, dat dergelijk slag van personen alles behalve prettig gestemd was over de benoeming van den vreemdeling, in Lebak. En dat de bevolking in onzen tijd, nu hij sedert tien jaren regent van Lebak is, nog niet vergat, dat hij uit de Preanger afstamt, blijkt uit eene opmerking van den grondigen kenner van Zuid-Bantam, den controleur J. J. Meyer. (1) „De kleine man in Lebak, die de gewoonte heeft zijne hoofden bij hun kindsnaam of bij een bijnaam te noemen, spreekt nog tegenwoordig van zijn regent als van den „*Dalem Wetan*" — den „regent uit het Oosten."

Merkwaardig was in menig opzicht die bestuursverandering in Lebak. De oude, goedige regent van Lebak, was een eenvoudig, wij zouden haast schrijven, een hoogst burgerlijk man. In plaats van zijne twee stokoude echtgenooten, oude vrouwtjes, die eeuwig zwegen in gezelschap van Europeanen, heerschte nu in de Kaboepaten (2) eene beminnelijke, beschaafde, jonge, „prinses", de vrouw van Soeria Nata Ningrat.

Ik hoop dat nog lang de goede smaak en het gewoonterecht de nationale kleeding zullen bestendigen voor de inlandsche hoofden op Java. Bekoorlijk was de jonge *Radenajoe* (3) van Lebak, op de receptie van den Gouverneur-Generaal, tijdens zijn bezoek te Rangkas Betoeng. Wat zag zij tegen dat bezoek op!

---

(1) J. J. Meyer. Badoeische Pantoenverhalen: pag. 46. [Bijdr. K. Inst. T. en V. v. Ned. Ind. Deel XL afl. 1]

(2) Regentswoning.

(3) Titel van de regentsvrouw.

Nog kort te voren de vrouw van een patih, in de Preanger, zou zij nu den onderkoning van Indië ontvangen. Geheel Rangkas Betoeng was trouwens op stelten. De regent en zijn vrouw verlieten de regentswoning en trokken zoolang bij het districthoofd in, want, waar de Gouverneur-Generaal komt, is Hij thuis. Daar het echter bekend was, dat Z. Exc. geen kok meebracht, rustte de zorg voor het diner geheel op de radenajoe. Natuurlijk werd zij dapper ter zijde gestaan door de familie van den assistent-resident. Was er soms een Europeaan, die toevallig een paar bijzondere blikjes had, dan waren die ook welkom. En zoo slaagde men er in een menu samen te stellen, dat, voor een binnenplaats als Rangkas Betoeng, verbazingwekkend was.

Een dwaas gezicht was het al die ambtenaren, die ter eere van Z. Exc. hun kostuum uit de kamferkisten te voorschijn hadden gehaald. Gewoonlijk schaft men zich zulk een kostuum, als min of meer jong ambtenaar, aan. En, daar het slechts weinig gebruikt wordt, verslijt het niet. Maar van passen is natuurlijk geen sprake meer. Voegt men nu daarbij de omstandigheid, dat er een degen bij behoort, waarover iemand, die niet gewend aan die dracht is, al heel licht struikelt, dan kan men wel begrijpen, dat de meesten een bespottelijk figuur maken, zoodat men gewoonlijk – evenals de Romeinsche auguren – elkaar niet aan kan zien zonder lachen.

„De heeren hebben allen hun steek achterste voren, verkeerd, op” was eene der eerste opmerkingen van Zijne Excellentie, toen hij aankwam aan de oevers der Tjioedjoeng, waar de heeren ambtenaren hem opwachtten. Ieder greep confuus naar zijn hoofddeksel.

Nadat de Gouverneur met zijn gevolg in de regentswoning was afgestapt, werd er receptie gehouden. Daarop werden van zijnentwege invitaties voor het diner gedaan. In de eerste plaats kwam natuurlijk in aanmerking voor eene uitnoodiging de radenajoe, in wier woning het feest plaats had, in wier keuken en onder wier leiding de spijzen bereid waren. Ook de vrouw van den assistent-resident werd uitgenoodigd. Verder ontvingen nagenoeg alle „Heeren" van Rangkas Betoeng eene uitnoodiging, maar, daar de G. G. gastheer was, en er in zijn gevolg geen vrouwen waren, bracht de etiquette mede, dat het damespersoneel niet geïnviteerd werd.

Dit viel echter geenszins in den smaak van een paar jonge dames, die zich nog al hadden uitgesloofd om de radenajoe te helpen met de toebereidselen voor het middagmaal en die van meening waren, dat zij ook bij het feest behoorden. Toen nu het diner zou beginnen en de gasten zich opmaakten naar de eettafel, verschenen plotseling deze jonge dames in een keurig toilet, op de meest ongedwongen wijze, alsof zij ook tot de uitgenoodigden behoorden. Zij hadden hare berekening goed gemaakt. Zijne Excellentie was te beleefd om haar de deur te wijzen, en, hoewel zijn adjudant niet onduidelijk zijn ongenoegen te kennen gaf over hare vrijmoedigheid, woonden zij toch het diner bij tot haar groote genoegdoening. Zelfs Zijne Excellentie was te Lebak eenigszins onder den betooverenden invloed, dien dit plekje grond uitoefent door Max Havelaar. Toen hij afscheid nam van den Regent, deed hij dit met de woorden „tabé (1) Raden Adipati." Men

(1) Vaarwel.

kan met grond vermoeden, dat hem daarbij de ambtstitel van den klassieken adipati, den regent, door Multatuli geschetst, door het hoofd speelde, want de regent van Lebak voerde slechts den lageren ambtstitel van Raden Toemenggoeng.

Toen de G. G. Rangkas Betoeng verlaten had, betrok de regent weder zijne woning. In één opzicht had het voorname bezoek zeker goed gewerkt. Allen, die gezien hadden op welke minzame en hartelijke wijze Zijne Excellentie had omgegaan met regent en echtgenoote, kregen een hoog denkbeeld van de voornaamheid van dezen regent uit het Oosten. En toen later de regent van Lebak met zijne vrouw op hunne beurt, ten gevolge eener uitnoodiging van den Gouverneur-Generaal, op Buitenzorg, ten paleize logeerden, bracht dit niet weinig bij tot het prestige van den regent van Lebak.

Merkwaardig was het om op te merken, hoezeer de inlandsche ambtenaren in Lebak hun best deden de meer hoofsche vormen, die in de Preanger „adat" zijn, aan te nemen. Het Soendaneesch van Zuid-Bantam klinkt, voor een Soendanees uit de Preanger, gemeen, het is erg „*kasar*" (laag). Langzamerhand zag men de hoofden van Lebak er toe komen meer verfijnde woorden te gebruiken, die in de Preanger worden gebruikt, als men tot een hoogere in rang spreekt; zoogenaamde *lemès* woorden. Want wel is waar bezit het Soendaneesch niet, zooals het Javaansch, voor elk denkbeeld, voor elke zaak, twee vormen een in de hooge taal (krămă) en een in de lage (ngoko). Maar in het Preanger-Soendaneesch bestaat dit onderscheid toch voor veel meer woorden, dan in het dialect van Lebak, waar de hooge woorden grootendeels in on-

bruik waren geraakt. Uit deferentie voor den nieuwen regent, ook zeker om hem te vleien, wordt er thans door de Lebaksche hoofden vrij wat meer werk van eene beschaafde taal gemaakt, dan vroeger het geval was. En, zoo heeft de komst van Soeria Nata Ningrat geleid tot taalverfijning in Lebak.

Waren er in Bantam alleen maar menschen geweest, bezield met „een godsdienstig fanatisme" van dezelfde kracht, als de ontslagen regent van Lebak, dien ik U schetste, dan zou er zeker nooit een „opstand in Tjilegon" zijn uitgebarsten. Volgens de thans heerschende opvatting, zou die opstand het gevolg zijn geweest van de machinatiën van eenige sluwe hadjis, wien het gelukt is het godsdienstig besef op te voeren, bij de eenvoudigen van harte, tot eene hoogte, die op Java niet geëvenaard werd. Is er niet iets diep tragisch in die kunstmatige opwinding van een volk, eindigende met een opstand, die te Tjilegon, in Juli 1888. zou worden gesmoord in bloed? Eene opwinding, die door eenige hadjis werd opgewekt, door een beroep te doen op den zin voor het goede, het edele, het verhevene, dat (wat ook sommigen mogen zeggen) tot de natuur van den mensch behoort, den *godsdienstzin?*

Dank zij een hoogst belangrijke studie in de „Indische Gids," van Juli 1891, kunnen wij de machinatiën van die hadjis stap voor stap nagaan.

Aan die meesterlijke beschrijving ontleen ik de volgende bijzonderheden.

Jarenlang was de Bantammer *Hadji Abdoel Karim* afwezig geweest uit zijn vaderland. Want hij was al als knaap te Mekka gekomen, in het gevolg van den heiligen Chatib Sambas, het hoofd van eene sekte, de *tare-*

quat kadariah. Jaren lang had hij zich daar, in het heilige land, toegelegd op de Mohammedaansche theologie, en hij stond in blakende gunst bij zijn leermeester. Toen zond Chatib Sambas hem naar Java, om zijn leerstellingen te verbreiden en aanhangers te werven.

Hadji Abdoel Karim vestigde zich in zijn geboorteplaats Lampoejang, gelegen in het district Tanara, in de afdeeling Serang. Hij opende er een school. Velen zijn in Bantam de mannen, zelfs de vrouwen, die het groote, goede werk, dat aan elk Mohammedaan is opgelegd, de bedevaart naar Mekka, verricht hebben. Zij hadden te Mekka met eerbied den naam van Hadji Abdoel Karim — den gunsteling van Chatib Sambas, — hooren uitspreken. Groot was dus hun vreugd, dat een door God gezegend persoon naar 't vaderland was teruggekeerd. Zij zochten hem op en voorkwamen zijn wenschen. En men zag Abdoel Karim steeds met een gevolg van hadjis.

Als men nu weet, welk een eerbied de Bantammers voor een hadji hebben, dan is het wel te begrijpen, dat zij Abdoel Karim weinig minder dan een profeet, een gezant Gods moesten eeren. Een man immers, aan wien de hadjis hulde bewezen! Hij werd intusschen in 1873 ter politierol beboet met *f* 50, daar hij zonder reispas uit Mekka was gekomen. Toevallig maakte de resident, die het vonnis had uitgesproken, kort daarop promotie en nam de regent, die den hadji had aangeklaagd zijn ontslag. Abdoel Karim zeide toen tot zijn leerlingen: „God heeft mijn bede verhoord! Ik heb hem gesmeekt hen te verwijderen, die mij tot eene ergernis waren, en ziet! ze zijn uit den weg geruimd."

Toen werd de toeloop naar Abdoel Karims woning

grooter en grooter; toen werd hij algemeen beschouwd als een godsgezant, een *Wali Allah.* Dagelijks zag men honderden opgaan naar de woning van den heilige van Lampoejang om zijne voeten te kussen en om zijn voorspraak te vragen bij God, en zij waren dikwijls zoo gelukkig dat Abdoel Karim hun een rozenkrans, of een door hem gezegenden koran, een talisman om ziekten af te wenden, schonk, als tegengeschenk voor een gift van eenige rijksdaalders.

Donderdagavond, den avond vóór de Vrijdagsgodsdienstoefening in de moskee, kwamen, in alle dorpen, velen bij elkaar in de woningen of gebedehuizen van de godsdienstleeraren, die door Abdoel Karim werden ingewijd.

Toen zijn school steeds meer leerlingen kreeg, en de toeloop naar zijn huis steeds klom, kwam dit natuurlijk ook den resident ter oore. Hij oordeelde het het beste om zelf maar eens naar Abdoel Karim te gaan, daar hij, na inlichtingen van den regent van Serang, de geheele zaak als onschuldige dweperij beschouwde.

Hij bracht dus in 1875 een bezoek bij Hadji Abdoel Karim. Juist stond, door een bandjir in de Tjidoerian, het grootste gedeelte van zijn woonplaats onder water. Toen nu de resident den heiligen man in zijn woning had opgezocht, kende de opgewondenheid onder het volk geen palen. Een eenvoudig hadji, geen inlandsch hoofd en nu behandeld als de evenknie van resident en regent!

Sedert dien tijd was Abdoel Karim de meest geziene man van geheel Bantam.

Hij slaagde er in aan liefdegiften honderdduizend gulden bijeen te brengen.

Hij was begonnen met te eischen strenge opvolging van den koran: gebed, aalmoezen en vasten.

Maar, toen zijn aanhang toenam, predikte hij over den dag des laatsten oordeels, de kleine en groote voorteekenen van dien dag, de komst van den Mahdi, en den heiligen oorlog. Hij profeteerde, dat Bantam eenmaal weer een eigen vorst zou hebben en het volk dan een ongekenden staat van welvaart en geluk deelachtig zou worden.

Dit was naar het hart gesproken van de afstammelingen der oude sultans! 't Geheele volk werd begeerig naar den heiligen oorlog.

Maar Abdoel Karim was een voorzichtig man. Hij verklaarde, dat de tijd nog niet gekomen was.

Nu gebeurde het, dat de profeet te Mekka, Chatib Sambas, den dood voelde naderen. Hij riep Hadji Abdoel Karim uit Bantam terug, want hij wilde hem als opvolger aanwijzen.

Hadji Abdoel Karim riep nu zijn vertegenwoordigers en leerlingen bijeen, en zeide hen, dat hij Bantam verliet. Maar hij beloofde terug te komen, wanneer de ongeloovigen uit Bantam waren verjaagd. Niet voor dien tijd.

Plechtig was zijn uitvaart. De resident, groote opeenhoopingen van menschen langs den weg vreezende, verzocht hem over zee naar Batavia te vertrekken. Daardoor was zijn vertrek nog plechtiger. Vijftig groote visschersprauwen, die onderweg door meerdere werden versterkt, zeilden met hem uit de haven van Tanara.

Zoo vertrok Abdul Karim, een ton gouds rijker, uit Bantam.

De roep van heiligheid, waarin Abdul Karim had gestaan, werd, na zijn vertrek, nog veel grooter. De leerlingen, die hij gevormd had, vormden een sekte, een broederschap, die zich over geheel Bantam uitstrekte. Zij hielden voeling

met hem door van tijd tot tijd een bedevaart naar Mekka te maken. Hun aanzien bij de bevolking steeg steeds. De inlandsche hoofden behandelden hen als gelijken, soms als hun meerderen.

Zij verkochten *djimats*, talismans voor 't afweren van ziekten en ongelukken, het volk geloofde, dat zij *kramats* bezaten, toovermiddelen, die hen in staat stelden een ander een ongeluk te doen overkomen. Ja, zij weigerden gebeden te doen voor den doode, die bij zijn leven zijn godsdienstplichten verzuimd had.

Weldra was geheel Bantam één bedehuis.

Toen nu de hadjis zagen, dat de bevolking geheel onder hun invloed stond, predikten zij eenvoudig den *heiligen oorlog*. De bevolking ging mede en de opstand brak uit.

Tot zoover volgde ik den talentvollen schrijver van de „Indische Gids."

Bij het lezen van die belangwekkende bladzijde kwam echter ééne bedenking bij mij op. Het wil er bij mij niet in, dat uitsluitend fanatisme de oorzaak van den opstand is geweest. Zelfs in het dweepzieke Bantam, geloof ik niet aan het gelukken van eene algemeene opstand-suggestie door middel van godsdienstig fanatisme, *als de bevolking tevreden was geweest met ons beheer*. Nu kan men wel met algemeenheden aankomen, en zeggen, dat de Javanen nergens tevreden zijn met ons beheer, want dat zij overal liever onafhankelijk zullen zijn. Maar, dat is òf onjuist, òf het verplaatst de quaestie. Vóór wij uitsluitend het fanatisme de schuld geven van den opstand in Bantam, hetgeen voor ons het vleiendst en het gemak-

kelijkst is, is het onze plicht de hand in eigen boezem te steken. De talentvolle ontsluieraar van de oorzaken van den opstand zoekt die uitsluitend in een twintigjarig opzweepen van godsdienstzin. Ik voor mij geloof, dat er in Bantam veel verkeerds is gebeurd, door maatregelen van ons bestuur, en dat dat verkeerde op den bodem ligt van elken beker met haat tegen de ongeloovigen, dien de hadjis den inlanders toedienden.

* *
*

In Indië gaat de evolutie der denkbeelden langzaam. De opstand is in 1888 uitgebarsten, maar jaren lang was hij voorbereid. Dit ben ik volkomen eens met den schrijver.

Maar het is noodig eens een blik te werpen op Bantamsche toestanden, eenige jaren geleden.

Ik zal beginnen met het allerergste.

II.

De veepest.

De Indische veeartsenijdienst in 1879. — Tegen „*veepest*" is slechts één medicijn: *afmaken.* — De gecommitteerden tegen de veepest. — Het Europeesche gespuis. — Toean dokter snaphaan. — Waar het geld van de schadevergoeding voor onteigening is gebleven. — Rol der Chineezen en hadjis. — Vermeerderde bedevaarten naar Mekka. — De verdienste van een slim gecommitteerde. — De haat der bevolking tegen de gecommitteerden. — De Sinjo-gecommitteerde. — Het graven der grafkuilen. — Het doodschieten der buffels met Beaumont-geweren. — Is de Javaan al of niet gehecht aan zijn buffel? — Het begraven der gedoode buffels. — Verdenking, gerezen tegen de gecommitteerden, van zelf de veepest moedwillig over te brengen. — Het strooien van bloemen op de karbouwengraven. — De hekken of paggers ter keering van de veepest. — Het rechte lijn tracé in Lebaks bergen. — Hoe onpractisch het was. — Komst der militairen ter paggerbewaking uit Batavia, hoewel de veepest aan beide zijden van het hek woedt. — Hoe dit mogelijk is. — Het onderhoud der troepen. — Verbeurd verklaren van buffels wegens onwettig vervoer. — Het kralen van het vee. — Verkoop van verbeurdverklaard vee. — De uitstekende krijgstucht, die werd onderhouden onder de Nederlandsche-Indische troepen. — Eenige veepestmaatregelen. — Desinfecteer-middelen. — Het carbolzuur, door de soldaten karbouwenzuur genaamd. — Het verbranden der Kralen. — De „veepestwals" — De toestand van Bantams veestapel na de afmaakfurie.

De tiende Januari 1879 is een dag, die met zwarte kool in Java's geschiedenis staat aangestreept. Toen werd voor

het eerst officieel geconstateerd, dat er een buffel was aangetast door de *veepest*. 't Gebeurde op het land *Simplicitas*, in de residentie *Batavia*. De ziekte breidde zich in verbazend korten tijd uit over geheel West-Java.

Nu was in 1879 de burgerlijke veeartsenijdienst geregeld in dien zin, dat er voor geheel Insulinde zeven burgerlijke veeartsen waren, waarvan een te Batavia, belast met het toezicht in Bantam, Preanger en Krawang. Van de overige waren er vier voor Midden- en Oost-Java en één voor Sumatra's Westkust. Verder heette er één beschikbaar te zijn te Batavia, om, zoo noodig, te worden gezonden naar de gewesten, voor welke geen bepaalde veearts was bescheiden, of waar buitengewone hulp noodig was.

De geheele veeartsenijdienst had geen bepaalden chef van dienst. Hij stond direct onder den *directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid*. De Regeering stelde het volste vertrouwen in dien titularis, die de leiding der anti-veepestmaatregelen persoonlijk leidde.

Men ging hierbij uit van twee gevleugelde uitdrukkingen.

In de eerste plaats werd aangenomen, dat de ziekte, die onder het vee was uitgebroken, de in Europa bekende „besmettelijke veetyphus of veepest" was. Het bleek spoedig, dat deze qualificatie volkomen juist was.

In de tweede plaats stond het als een paal boven water, dat het hoofdmiddel tegen de veepest was *„afmaken."*

De ondervinding, in Europa opgedaan, met het afmaakstelsel was buitengewoon gunstig geweest. Zeer groot is het effect van dit middel in beschaafde, goed georganiseerde landen, waar voor de strikte uitvoering der maat-

regelen gewaakt wordt door een flink, groot corps politie-ambtenaren, ondersteund desnoods door de militaire macht.

Maar het afmaken verscheen in een heel ander licht, toen het werd toegepast op Java. Het feit, dat men nimmer met zekerheid kon te weten komen, waar de plaag begon en waar ze eindigde, was oorzaak, dat er met dit stelsel niet het minste resultaat verkregen kon worden. Dit ware van te voren voorzien geweest, voor ieder, die met de toestanden in Java's binnenlanden bekend is. Maar de Indische Regeering, anders gewoon zoo angstvallig te wikken en te wegen, vroeg ditmaal geen adviezen aan de hoofden van gewestelijk bestuur. Zoo ooit, dan is het bij die veepest duidelijk gebleken, welk een ramp de weinige zelfstandigheid der residenten is! Het is niet aan te nemen, dat één ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur op Java ooit zou geadviseerd hebben tot het op groote schaal toepassen van het afmaakstelsel. Maar de regeering decreteerde, dat het zou gebeuren, en, dank zij de centralisatie in Indië, de gewestelijke ambtenaren hadden te gehoorzamen; hunne adviezen had de regeering niet noodig.

De directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid, scheen wel de gave der alomtegenwoordigheid te bezitten. Hij verplaatste zich met benijdenswaardige vlugheid, doorreed de aangetaste en verdachte districten, en dirigeerde den te zijner beschikking staanden veearts her- en derwaarts. Hij drong op vermeerdering van personeel aan. Er werden paardenartsen van het Indische leger gedetacheerd; in Nederland werden, tegen zeer hooge betaling,

voor één jaar, burgerlijke en militaire veeartsen aangeworven, zoodat er weldra verscheidene veeartsen in West-Java aanwezig waren. Maar dit getal was in de verste verte niet voldoende om de maatregelen uit te voeren, die de Indische regeering, in hare hooge wijsheid besloten had te nemen. Er werden dus daarenboven bij tientallen *gecommitteerden voor de veepest* aangesteld, op een daggeld van tien gulden, behalve reiskosten.

De directeur hield van snel handelen. Er werd dus niet gelet op het gehalte dier gecommitteerden, maar ieder Europeaan, die zich te Batavia aanmeldde, werd als gecommitteerde aangesteld. Steeds werden er meer gevraagd. Weldra verspreidde zich over geheel Java de mare, dat er op gemakkelijke wijze geld te verdienen was. Wat er aan dronkaards, luiaards, wegens oneerlijkheid ontslagen opzieners en geëmployeerden, onhandige of onbruikbare individuen op Java's hoofdplaatsen losliep, spoedde zich naar Batavia naar de bureau's van onderwijs, eeredienst en nijverheid. Hofmeesters en kellners van stoombooten, toevallig in Batavia verzeild, kregen ook hun deel van de buit. Gefailleerde kooplui, Engelsche, Amerikaansche, Poolsche, Fransche, Duitsche en Zwitsersche avonturiers, *globe-trotters*, die in geldverlegenheid waren, allen waren welkom. Dat gespuis werd, van eene regeeringsaanstelling voorzien, over *Bantam* losgelaten. Wij zeggen over *Bantam*, want daar was het meest geschikte veld voor proefneming. In Bantams binnenlanden, vooral in Lebak en Tjaringin, wonen bijna geen particulieren. Daar kon dus ongestoord, zonder vrees voor kritiek, de beteugeling der veepest systematisch worden gedreven.

Voor wij die werkzaamheden in oogenschouw nemen,

dien ik een enkel woord te wijden aan de gecommitteerden. Het zou wel wonder zijn, als, onder een groot getal menschen, te hooi en te gras saamgeraapt, niet hier en daar eene achtenswaardige persoonlijkheid schuilde. Maar *en corps* genomen moet ik eerlijk bekennen, dat ik nergens ter wereld, percentsgewijze, zooveel schavuiten heb aangetroffen, als onder die tijdelijke ambtenaren van het departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid. Ik heb het bijgewoond, dat er op Rangkas Betoeng, Lebaks hoofdplaats, een karretje arriveerde met vier nieuwaangestelde gecommitteerden, wier eenige bagage bestond in eenige onder weg geledigde „vierkante potten" — (de van ouds gebruikelijke verpakking van jenever). Ik herinner mij, hoe de wedana-kota (districthoofd ter hoofdplaats), die nooit klaagde en zichzelf altijd beheerschte, geheel buiten zich zelf op het assistent-residentiekantoor kwam, daar er een partijtje gecommitteerden, zonder complimenten, bezit had genomen van zijne woning. Die heeren hadden daar een jenever-bacchanaal gehouden en waren toen vertrokken, zonder goeden dag te zeggen, na alles te hebben stuk geslagen en na den vloer bevuild te hebben met excrementen.

Nog zie ik ze voor mij, die karretjes met de gemeenste soort van prostituees, die op hoop van zegen, de binnenlanden van Lebak introkken, ten einde het eenzame leven der gecommitteerden op te vroolijken.

Ik zal straks op deze heeren terugkomen; vooraf iets over het doel, waarvoor zij naar Bantam waren gezonden.

Het constateeren van de veepest bij verdachte karbouwen was de taak der veeartsen. Zij stelden hunne diagnose na een zeer minutieus onderzoek; gewoonlijk werd er eene

sectie gehouden. Men kan dus gerust aannemen, dat veepest, door een veearts geconstateerd, inderdaad aanwezig was. Maar, de ziekte verspreidde zich over geheele provinciën. Elke veearts had maar één lichaam; hij kon maar op ééne plaats te gelijk zijn. Ik herinner mij, bijvoorbeeld, dat er slechts één veearts aanwezig was in een zeker district, ter grootte van de provincie Utrecht, dat, voor de veepest er geheerscht had, een rijkdom van 24000 buffels bezat. Men kan zich begrijpen, welk een verbazend vermoeienden werkkring zulk een ambtenaar had; al werkte hij van zonsopgang tot 's avonds negen of tien uur, hij kon met geen mogelijkheid zijn werk, het behoorlijk nagaan van den gezondheidstoestand van het ploegvee, af krijgen. Maar, het zij tot hun eer gezegd, de veeartsen deden wat zij konden, hoewel ze het niet onder stoelen of banken staken, dat zij alles behalve ingenomen waren met de maatregelen, die zij moesten helpen uitvoeren.

Bij gebrek aan veeartsen, werd er echter ook wel eens een diagnose van een zieken buffel gemaakt door gecommitteerden, een diagnose, die natuurlijk alle waarborgen voor de juistheid miste.

Wanneer nu eenmaal vastgesteld was, dat een karbouw de veepest had, werd er een cirkel getrokken met dien karbouw als middelpunt, met een straal van één paal. (1506 M.) Binnen dien cirkel werd alles afgemaakt, doodgeschoten met Beaumont geweren.

Dat was de belangrijkste taak van de gecommitteerden, in het oog der inlanders, die hen al spoedig niet anders noemden dan *„toean dokter snaphaan"*. De Bantammers, die geen flauw idee van de Europeesche denkbeelden over besmetting hadden, begrepen natuurlijk absoluut niets

van dien maatregel. Zij schreven hem toe aan eene gril van het Nederlandsche gouvernement, die zij echter niet konden verklaren, daar ze niet vatten welk voordeel de staat er bij kon hebben. Zeker, de overlevering ging van vrij wat erger vexatiën, hun onder het oude sultansbestuur opgelegd. Maar, dan had de sultan, of regent, of iemand anders er toch voordeel bij, of wel de maatregelen dienden tot straf, of wraakneming. Welke beweegreden kon echter de Nederlanders er toe leiden hunne karbouwen dood te schieten? Het toppunt van absurditeit kwam hun bovendien voor, dat de eigenaar van den buffel schadeloosstelling kreeg. Eerst den veestapel vernielen, en dan geld geven; bij Allah! dat was hun te hoog. Wat moesten zij trouwens met dat geld doen? Alle vervoer van karbouwen was streng verboden, aankoop van nieuw ploegvee was dus onmogelijk. Gelukkig waren er na elke uitbetaling van schadeloosstelling onmiddellijk Chineezen bij de hand, die allerlei fraais verkochten, en die hen ook hielpen om het bankpapier, dat zij nooit gezien hadden, te wisselen. Daar echter het gouvernement nu zulke onbegrijpelijke maatregelen nam, wisten zij niet, wat hun nog te wachten stond. „Het is wellicht gevaarlijk zooveel geld in huis te hebben.” .....

Ten gevolge van soortgelijke overwegingen, werd dus het ontvangen geld voor een deel besteed voor aankoop van waardelooze prullen; met een ander deel werd de achterstallige landrente betaald. Het overblijvende werd opgemaakt aan feesten (slametans), of spekte den onvulbaren en onverzadelijken zak der hadjis en priesters.

Van al die millioenen, als schadeloosstelling uitbetaald, is, om bovengenoemde redenen *geen cent* ten goede van de welvaart van de bevolking gekomen.

Het is niet gebruikt om er nieuw ploegvee voor aan te schaffen. Hoe zou een eenvoudige desa-man geld kunnen bewaren? Waar zou hij het moeten verbergen, om veilig te zijn voor diefstal? Bovendien: het ligt niet in den aard van menschen, die nooit geld bezeten hebben, om te sparen!

Toen de veepest zoo goed als achter den rug was, deed de Minister van koloniën aan de Indische regeering de vraag „of de uitgekeerde sommen voor het onteigenen en afmaken van buffels ook werkelijk wel ten goede van den veestapel zijn gekomen," met andere woorden, of de menschen voor dat geld wel nieuwe buffels hadden gekocht. De controleurs en de veeartsen kregen eene aanschrijving om deze vraag te beantwoorden. Zij rapporteerden unaniem, dat, om de hierboven genoemde redenen, de bevolking geen cent er van gebruikt had om den verloren veestapel opnieuw op te bouwen en dat men die millioenen van dit standpunt bekeken, veilig als weggeworpen geld kon beschouwen.

Tal van Bantammers ontdeden zich, op aanraden van listige hadjis of Chineezen, reeds lang voor de veepest nog hun dorp had bereikt, voor nietige sommetjes van hunne eenige bezitting, den buffel, om, zooals hun wijs gemaakt werd, erger dingen te voorkomen. Meermalen bleek het nu, bij het opmaken der lijsten der te onteigenen en af te maken dieren, aan de ambtenaren, dat de kleine man, reeds tijden geleden, zijn buffel aan een van deze menschelijke hyena's verkocht had. Zulk een opkooper betaalde daar dan een vijftien gulden voor en ontving van het gouvernement vijftig of zestig gulden bij de onteigening.

Ik verzuimde echter nog eene bijzonderheid te releveeren,

die in nauw verband staat met de uitbetaling der schadeloosstellingen. In het veepestjaar is minstens zes ton naar Mekka gegaan. Het aantal Mekkagangers steeg tot eene verbazende hoogte. De volgelingen en leerlingen van Abdoel-Karim kregen door de veepest het geld noodig voor de groote heilige reis. Het fanatisme, dat zij in Bantam meebrachten, is dus door het Nederlandsche gouvernement betaald!

Menigvuldig waren nu de voordeeltjes, die een slim gecommitteerde, boven en behalve zijn groot tractement, uit de veepest trok. Had hij zich maar eens een paard aangeschaft, hetgeen in Bantam eene uitgaaf van zestig gulden beteekende, dan ging het declareeren van palengelden van een leien dakje. Het was wel onwaarschijnlijk dat hij werkelijk, dag in dag uit, twintig, dertig paal op dat ééne paard aflegde. Maar zijn declaratie eenmaal opgemaakt en ingediend, was de controle, *post festum* zeer moeilijk. En zoo slaagde hij er in gemiddeld een honderd of honderdvijftig gulden per maand te declareeren. Hij verdiende dan dus reeds *f* 400 à *f* 450 per maand. Maar de meesten maakten veel meer geld. Zij logeerden bij de inlandsche hoofden, zonder te betalen, zij bepaalden zelf den prijs, dien ze voor een kip wilden geven; zij lieten zich beloonen in geld voor het afgeven van biljetten, waarbij werd toegestaan een karbouw van de eene naar de andere kraal te vervoeren. De meeste gecommitteerden hadden niets te verliezen. Zij deden geene pogingen eene reputatie op te houden, die toch reeds beneden peil stond. Zij waren geen ambtenaren, die hunne positie niet licht in de waagschaal zullen stellen voor een oneerlijke winst. Mannen van één dag, die elk oogenblik zonder vorm van

proces konden ontslagen worden, stonden zij voor niets. Wat er in dien tijd gekneveld is, door die internationale schurkenbende, in naam van 't Nederlandsch Bestuur, laat zich niet beschrijven. Mannen waren er onder, die geen flauw begrip hadden van de inlandsche maatschappij, die zij niet anders dan uit tochten in verdachte buurten in Java's hoofdplaatsen kenden; pas op Java gedebarkeerde vreemdelingen, die geen woord Maleisch, laat staan dan Soendaneesch of Javaansch, verstonden. En die personen werden gecommitteerd naar de afgelegenste streken van Bantams binnenland. Zij woonden daar op plaatsen, waar nooit een Europeaan gewoond had, waar vele ingezetenen nog nooit den blanke zagen... Gecommitteerden voor de veepest — die nog nooit een karbouw gezien hadden!

De resident was meestal slecht te spreken, als er weer een bezending gecommitteerden, behoorlijk van eene aanstelling uit Batavia voorzien, te Serang aankwam. Soms was de onbruikbaarheid van deze presentkaasjes uit Batavia voor het werk, dat hun wachtte, zoo evident, dat de veronderstelling gewettigd was of de directeur expresselijk zulke alleronmogelijkste individuen afzond; ten einde het hoofd van gewestelijk bestuur te ergeren. In het logement te Serang zat eens een clubje nieuw aangekomen gecommitteerden, die naar het binnenland zouden vertrekken. Een der inwoners van Serang kwam toevallig binnen en knoopte een praatje met hen aan. Een voorstelling volgde, met de gebruikelijke *shakehands*. Een van hen stak zijn hand niet uit. Hij verontschuldigde zich,

hij had een lamme rechterhand! Toch was hij uit Batavia gezonden als politie gecommitteerde. De resident plaatste hem, om zijn onbruikbaarheid ten duidelijkste uit te doen komen, bij de afmaking.

Een goede tegenhanger van den gecommitteerde met de lamme hand was een collega, die gecommitteerde werd in het district Tjikandi-Ilir. Hij had de lastige eigenschap van er direct op te ranselen. Nadat hij het districthoofd, den achtbaren wedana, een draai om zijn ooren had gegeven, in tegenwoordigheid van diens mantri's en andere ondergeschikte ambtenaren, is hij, naar ik meen „wegens ongeschiktheid om met de bevolking om te gaan", ontslagen.

Vergun mij, dat ik u nog een paar gecommitteerden voorstel.

Er was eens een bediende in een befaamd logement te Amsterdam, waar nooit naar de huwelijksakte gevraagd wordt van de meestal zeer jeugdige paartjes, die er komen vernachten. Hij was een Duitscher, die met alle geweld naar Indië wilde. Hij slaagde er in, als kellner op een boot van de maatschappij Nederland, naar Java te komen. Wegens totale onbruikbaarheid ontslagen, ontmoette hij te Batavia een jong rechterlijk ambtenaar, die in zijn studietijd nog al eens in Amsterdam uitging, en die zich zijn gezicht herinnerde. Op recommandatie van dezen werd hij als gecommitteerde aangesteld. Hij was werkzaam in de afgelegenste streek van Lebak, het Zuidelijk deel van het district Sadjira.

Ik ontmoette hem, toen de veepest was afgeloopen. Hij had eenige duizenden guldens overgespaard en hoopte weer als kellner naar Holland te gaan. Zijne illusie was een kroegje in de Nes op te zetten.

Een Bantamsche idylle. Ergens, ver in de bergen, een dorpje. Daar woont een stille desa-man, de gezeten desaman, die zich gelukkig voelt en tevreden. Hij heeft een stukje grond, een huisje, een kleine veestapel. Hij betaalt op tijd zijn belasting, brengt zijn heerendiensten op; hij heeft nooit eenige aanraking gehad met een Nederlandsch ambtenaar, en heeft natuurlijk een zekere schuwheid voor Europeanen.

In zoo'n streek komt een gecommitteerde van de veepest wonen, die zijn dochter wil verkrachten, die zijn karbouwen doodschiet, die als een dronken dweil door de desa loopt, die ontzien moet worden. Want die verloopen Europeaan kan hem *perkara's* (1) bezorgen, hij kan hem laten veroordeelen wegens overtreding van de veepestbepalingen, die de kleine man niet kent, niet begrijpt.

De afkeer van Europeanen, later in Bantam opgemerkt, werd officieel aan godsdienstig fanatisme toegeschreven.

Zou de verfoeilijke indruk, dien de bevolking van de gecommitteerden der veepest bewaard heeft, niet, naast het fanatisme, een plaats mogen hebben, onder die oorzaken?

De gecommitteerden klaagden dikwijls over de moeielijkheden om in hun onderhoud te voorzien. Er waren streken, waar geen inlander te bewegen was, één enkele kip aan een gecommitteerde te verkoopen. Om niet te verhongeren was dan de gecommitteerde wel verplicht te schieten op de eenden en kippen van de bevolking, om iets te eten te hebben. Dat was nu niet zoo erg, als de jager het

(1) Rechtszaken.

wild ook maar betaalde. Maar er was ook wel eens een schutter, die quasi, om de inlanders te straffen, dat ze hem absoluut niets wilden leveren, zich eenvoudig met het geweer een maaltijd verschafte; hij schoot de kippen dood, die hij wenschte te eten, maar betaalde ze niet.

De Bantammers hadden het in den veepesttijd wel degelijk alleen tegen de gecommitteerden, niet tegen de Europeanen in 't algemeen. Er werd eens een ingenieur Bantam ingezonden. Zestien paal, dus ongeveer vijf uur gaans, van de hoofdplaats Serang, kon hij geen enkelen desa-man krijgen om als koeli met hem te gaan meten. Het scheen hem toe, dat de streek uitgestorven was. De dorpen waren verlaten, die hij doortrok. Door een kampong komende, stond ergens voor een huis een inlander met zijne vrouw. De man, zeker denkende dat de blanke hen niet verstond, zeide tot haar, in het Noord-Bantamsch, Javaansch dialect „ga naar binnen, daar komt een witte hond." Hij dacht, dat het een gecommitteerde was. Diezelfde ingenieur werkte, een paar maanden later, aan eene dijkverbetering, in diezelfde streek, met 2000 menschen, in vrijen arbeid, zonder eenigen dwang der hoofden. Hoezeer het vertrouwen herwonnen was, kan blijken uit het feit, dat er meestal zeventig procent vrouwen bij waren. Was er dus hier fanatisme in het spel? Klaarblijkelijk neen! 't Was niet, omdat hij een Hollander was, dat men voor hem vluchtte bij zijne komst, maar uit vrees voor het soort Europeanen, waartoe men hem rekende.

Men zou mij terecht van overdrijving kunnen beschuldigen, als ik alle gecommitteerden over eene kam scheerde. Er waren er gelukkig ook van een beter gehalte, want de betrekking was zóó voordeelig, dat ze eene belangrijke,

zij het tijdelijke, lotsverbetering genoemd kon worden, voor menig boekhouder of employé op eene industrieele onderneming. Het was ook niet voorgeschreven, dat het schavuiten moesten zijn, en ook deze fatsoenlijke mannen werden dus aangenomen. Ja, had men maar niet zulk een ongemotiveerde haast gemaakt met het aanstellen van ieder, die zich aanmeldde, dan zoude de goede categorie spoedig verreweg de meerderheid gevormd hebben, en een der hoofdnadeelen van de veepest had niet bestaan. Nu waren ze verre in de minderheid, de beschaafde, eerlijke jongelieden, maar dat is een reden te meer ook hen te noemen. Zij deden hun plicht en gedroegen zich voegzaam tegenover de bevolking. Van een hunner zeide men algemeen, dat het jammer was, dat hij het radicaal miste om ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur te worden. Hij was, boekhouder zijnde op een suikerfabriek in den Oosthoek, verlokt door de gunstige voorwaarden, naar Batavia gekomen. Men stelde hem onmiddellijk aan als hoofdpolitiegecommitteerde op een tractement van *f* 15, en gaf hem het toezicht op een stuk of zes collega's. Hij nam zijne betrekking waar tot algemeene tevredenheid, later was hij in Cheribon werkzaam tot het bijwerken van den achterstand ontstaan door de veepest op een afdeelingsbureau, en hij werd ten slotte nog in dienst gehouden door den resident der Preanger, die, toen de veepest een paar jaar gewoed had, chef van alle veepest-aangelegenheden in West-Java werd.

Als een staaltje, hoe iemand er soms toe kwam gecommitteerde te worden, moge het volgende strekken. In

Lebak was een erfpachtsland, Tjikadoe geheeten. Wat er eigenlijk heette te groeien, is mij nooit duidelijk geworden. De eigenaar was een waardig lid der Fransche kolonie te Batavia, die eenig fortuin verworven had door den handel in Panamahoeden, die in Bantam en in Tangerang, van bamboe vezel door de bevolking vervaardigd werden, en die te Parijs nog al aftrek vonden. Door wijn opgewonden, ontsloeg hij eens op een avond, toen hij gast was van de ingenieurs van eene opneming, zijn administrateur, die mede aanwezig was, op staanden voet, zonder eenige aanleiding van diens kant. De administrateur, mede een Franschman, scheen hem vroeger te Marseille te hebben gekend in minder eervolle werkkringen. Er ontstond eene heftige woordenwisseling, die wellicht vrij treurig zou zijn afgeloopen, wanneer de gastheer den eigenaar van het land Tjikadoe niet door zijn bedienden het huis uit had laten werpen. De arme administrateur had, met dat al, zijn ontslag. Met de veerkracht, zijne landgenooten eigen, koos hij dadelijk zijn partij. „*Je vais dans la tuerie des buffles*" — zeide hij. — En, daar het, volgens de getuigen van dezen gedenkwaardigen avond, bleek dat hij zich niets te verwijten had, werd hij dan ook onmiddellijk als veepest-gecommitteerde aangesteld.

Doch ik zou éëne belangrijke categorie van veepest-gecommitteerden vergeten. Er waren er inderdaad bij, die uitstekend Soendaneesch en Javaansch spraken, die de inlandsche maatschappij door en door kenden. Deze waren de ergste van allen. De dronkaards, Europeesche avonturiers, hadden dikwijls nog eene zekere goedhartigheid over zich, tegenover den inlander. De gecommitteerden, die land en volk kenden, behoorden tot die ongelukkigen, die

door Javanen en Europeanen gelijkelijk verfoeid worden: zij waren gerecruteerd uit de gemeenste klasse der kleurlingen. Men begrijpe mij niet verkeerd. Niet uit rassenhaat schrijf ik dit neer.

Er zijn tal van kleurlingen, die in alle opzichten volmaakte gentlemen zijn. — Maar, velen schaamden zich destijds om, tenzij in de alleruiterste noodzakelijkheid, gecommitteerde te worden. Er is echter op Java, een allermisselijkste soort van sinjo's, die met de gebreken van vader en moeder beide behept zijn. Zij leven van de hand in den tand; procureurs van kwade zaken heden, morgen opiumspionnen van den pachter. Die lieden, de vloek van Java, werden gecommitteerden!

Wanneer besloten was, dat de veestapel van eene streek, als liggende binnen den noodlottigen rayon van één paal lengte, zou worden afgemaakt, dan kwam het eigenlijk dagelijksch werk der gecommitteerden.

Eerst werden er groote kuilen gegraven, die volgens de voorschriften drie à vier meter diep moesten zijn.

In die kuilen werden de karbouwen gedreven, en dan in massa doodgeschoten met Beaumont-geweren. Die kuilen waren vrij groot, want, als er veel dieren werden gedood, moesten er vijf of zes in ééne kuil.

Daar het graven der kuilen een zeer tijdroovend werk was, en men vooral heil verwachtte van het onmiddellijk afmaken, werden in de dorpen vast van te voren kuilen gegraven, voor er van veepest sprake was, om de moorden onmiddellijk te kunnen volbrengen, als het eens noodig zou zijn. Er zijn in dien tijd millioenen kubieke Meter grond verzet in Bantam voor het graven van die zoogenaamde „karbouwengaten." Maar niet velen bleven er ongebruikt!

Bantammers zijn geen gevoelsmenschen in de Westersche beteekenis van 't woord. Zij schamen zich voor uiterlijke teekenen van smart of verdriet en verbergen hunne gevoelens, in het binnenste van hun wezen. Maar wees er van overtuigd, dat menig Bantammer, met den buitensporigsten haat tegen ons bestuur vervuld, zich beheerschende, zooals een Oosterling dat kan, het graf heeft gedolven van zijn dood te schieten huisdier, dat geen geld hem kon vergoeden. Hoe slecht wordt de inlander begrepen! Wij herinneren ons een veearts, die handelende volgens de hem van hooger hand gegeven instructiën, in Bantam duizenden karbouwen had laten afmaken. „Nooit," zeide hij, „heb ik gezien, dat de inlanders er iets om gaven. Die gehechtheid van den Javaan aan zijn karbouw is een praatje, zeker door Multatuli uitgevonden." Ja, zij waren inderdaad lijdzaam die Bantammers in 1880; geen morren werd gehoord! De hoeveelheid wrok, die, zich steeds sommeerende, dáár is opgezameld: de uitgezochte wreedheid der Tjilegon'sche moordenaars is er de maatstaf voor.

De vloek van het afmaaksysteem op Java, de allerverderfelijkste invloed, dien het gehad heeft op de stemming der Bantamsche bevolking, is juist geweest dat het in flagranten strijd kwam met de gehechtheid van den Javaan aan zijn buffel. Tegenover de opinie van den bedoelden veearts, „dat de inlanders er blijkbaar niets om gaven", pleiten trouwens vele feiten. Zoo was het een gewoon verschijnsel, dat de karbouwen voor hun dood werden getooid met bloemen, dat ze werden gestreeld en gekust. Het gebeurde, dat aan de karbouwen vergiffenis werd gevraagd voor het leed, hun aangedaan, en dan werd er afscheid van hen

genomen door den eigenaar, zijn vrouw en zijn kinderen. Dan stonden soms de inlanders te huilen.

Dan moest de geheele bevolking meehelpen om de karbouwen in de kuilen te drijven. Dit ging soms vrij lastig. De karbouwen wilden er niet in, werden boos, moesten met touwen er ingetrokken worden, rukten zich weer los.

Te midden der diep verslagen bevolking, een verloopen, dronken Europeaan woest aan het schieten! Sommige dieren werden niet of slecht geraakt, het lukte hun weer uit den kuil te komen en, dol van schrik en pijn, weg te rennen. Dan werd er eene geregelde jacht gehouden. Er zijn zwangere karbouwen doodgeschoten, die, al stervende, bevielen van hunne jongen.

Eindelijk was de bloedige taak volbracht.

Op werkelijk grootsche schaal werd dit slachtingswerk verricht. Ik heb een gecommitteerde gekend, een Pool, die in ééne week 1300 karbouwen had doodgeschoten, waar van er elf ziek waren.

Dat inderdaad de bevolking wel degelijk zeer veel leed door 't verlies van haar karbouwen, is, voor mij, buiten eenigen twijfel. Niet alleen in Bantam, maar overal waar de veepest woedde. Zoo was er een desa in de afdeeling Indramajoe, waarvan de veestapel was weggeleid naar het gebied van eene andere desa, om daar quarantaine te houden. Dat duurde eenige maanden; toen kreeg de bevolking verlof haar vee weer naar huis te brengen. 't Zou een feestdag worden, zooals er in geen jaren in het dorp gevierd was. Grootsch waren de toebereidselen. Controleur en veearts hadden eene persoonlijke uitnoodiging tot deelneming aan het feest ontvangen. Er was eene groote hoeveelheid rijst gekookt; kippen en gebak in

overvloed. De *balé-desa* (gemeentehuis) was opgeknapt en met groen versîerd. In statie deden de karbouwen hun intocht in hun oud dorp. De stoet werd voorafgegaan door controleur en veearts. De karbouwen waren alle versierd met bloemen en kransen. Sommige droegen heele gevaarten, uit planken en bloemen bestaande, op hunne horens. Kortom, het geheel zou aan iemand, die er toevallig ooggetuige van was, den indruk hebben gegeven van een godsdienstig feest, waarin de buffel de hoofdrol vervult. Lezer, als ge dat feest hadt bijgewoond, zoudt ge er geen oogenblik aan twijfelen, dat de inlander met hart en ziel gehecht is aan zijn buffel.

Als men een muskiet doodslaat, heeft men van de overblijfselen weinig last meer. Een karbouw is niet van die kracht! Als hij goed geraakt wordt met een Beaumontkogel, is zijn leven gauw genoeg weg. Het bijbelwoord: *stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeeren* is, voor den karbouw, wel van toepassing, maar dit duurt eenigen tijd. In afwachting daarvan dient men hem te begraven. Dat begraven geschiedde, in bijzijn der gecommitteerden, door de bevolking, onder leiding harer hoofden. Ik zeide reeds, dat eene zekere diepte was voorgeschreven voor de grafkuilen. Bestond de ondergrond uit min of meer mulle aarde, dan was er kans, dat, bij nauwlettend toezicht, die diepte bereikt werd. Maar bestond hij uit *tjadas,* zooals de Soendaneezen zeggen, of *wadas,* zooals het in 't Javaansch luidt: dat wil zeggen is hij rotsachtig, moeilijk te bewerken, dan was het feitelijk zeer moeilijk een behoorlijk, diep graf te delven. Ondanks het gebruik van desinfecteerende of, organische stoffen vernietigende, chemische

stoffen werden al die karbouwengraven, dikwijls in groote haast, zonder behoorlijk toezicht, aangelegd, even zoovele haarden, waaruit het ergste vergif opsteeg. Uit die haarden vulden myriaden ziektekiemen den dampkring, die, beter nog, dan de slimste gecommitteerde, er voor zorgden, dat de veepest niet uitstierf.

Ge moet namelijk weten, dat de gecommitteerden in Bantam op het gebied der veepest-verspreiding geen heel besten naam hadden. Vooral in Lebak. Er heerschte daar onder hen een zekere geest van solidariteit. De gecommitteerden spraken daar gaarne van hun „*corps*." Ze gaven er zelfs een tijd lang een geschreven courant uit, ten einde den band tusschen hen te versterken. Nu bestond, zoo zij meenden, de gevaarlijke bepaling, dat zij konden ontslagen worden, als er, gedurende ééne maand, geen veepest was geweest in het hun ter bewaking gegeven district. Nu was het merkwaardig om op te merken, hoe zelden het gebeurde, dat zulk een district eene maand lang vrij van veepest was. Die fatale termijn werd niet bereikt. Vóór hij om was, was de veepest weer uitgebroken, en de veearts, die ging onderzoeken, kon slechts constateeren dat het de heusche veepest was. Wat men toen algemeen in Bantam vertelde? Ik ben huiverig, lezer, het neer te schrijven, want bewijzen kan ik het niet. De algemeene opinie in Bantam beschuldigde de gecommitteerden; dat zij, als het haast een maand zou geduurd hebben, dat de veepest geweken was, elkaar de sputa en de door veepest aangetaste lichaamsdeelen van karbouwen per snelbode toezonden om de gezonde karbouwen aan te kunnen steken.

Als het verhaal niet waar is, dan is het toch een bewijs,

waartoe men hen in staat rekende, hoe laag men hunne moraliteit stelde. In alle geval is het zeker, dat zij het grootste belang hadden bij het bestendigen der veepest. Was de veepest geweken, dan was ook hun bestaansmiddel verdwenen!

Om de karbouwengraven werd een hek (pagger) gemaakt. Bezocht men later die plaats, dan zag men dikwijls, dat er bloemen gestrooid waren op het graf. Die bloemen waren toch zeker niet van een gecommitteerde afkomstig. — Er is iets liefs in het gebruik bloemen te strooien op het graf van hen, die ons eens dierbaar waren. De Bantammer, die niet zulk eene scherpe afscheiding maakt tusschen mensch en dier, als een beschaafd Westerling, strooide op het graf van zijn ploegdier bloemen, zooals hij dat doet op het graf van zijn gestorven kind.

Een Indisch ambtenaar, beroemd Nederlandsch Indisch taalgeleerde, had in die dagen de aardigheid den directeur van het allegaartjes-departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid, uit Bali, een officieelen brief te doen toekomen, met het adres *„aan den directeur van veepest, onderwijs en hier-namaalsche zaken.* Deze ongepaste grap kwam hem op eene officieele berisping te staan. In zooverre was de titulatuur juist, dat, bij den directeur, de veepest boven aan stond, in de lijst der belangrijke onderwerpen, waarover zijn hoofd moest denken.

. . . . .

Het was om wanhopig te worden, die veepest spotte met alle maatregelen. Maar in Europa wordt een terrein, waar veepest is, afgezet. Fluks dit op Java beproefd! Men besloot in Bantam een stevig hek te maken van

bamboe. *Dat hek zou de veepest keeren.* Waar dit hek zou moeten worden geplaatst kwam er minder op aan.

De militaire-topographische opnemingsbrigade was juist bezig om Bantam op te nemen. De Chef van dienst te Pandeglang kreeg den last zich ter beschikking te stellen van den resident van Bantam voor het uitzetten van het tracé. — De resident nam een kaartje van Bantam. Geen vriend zijnde van het vragen van inlichtingen, trok hij op dat kaartje op de gis *eene rechte lijn*, en zeide tot den Chef van den topographischen dienst, dat *daar* de pagger moest worden getraceerd. De Chef was een goed militair, hij wist wat gehoorzamen was; men vroeg hem geen inlichtingen, hij kende zijn plicht. Met behulp der door hem verrichte triangulatie in Bantam, was het eene eenvoudige zaak, de door den resident getraceerde richting behoorlijk te bepalen. Toen hij het azimuth van die richting nauwkeurig kende, gelastte hij aan zijn opnemers den pagger te traceeren, hen met zware straffen bedreigende, als zij van de richting afweken. 't Was voor een deel een vrij bergachtig, ingesneden terrein. De pagger werd getraceerd— zooals de resident bevolen had. Hier steil tegen een berg op, daar loodrecht naar beneden, dwars door een diep ravijn. „De rechte lijn is de kortste afstand tusschen twee punten" had de resident gezegd. Het pagger-tracé in Lebak was een schitterend bewijs van dit mathematisch axioma. Maar al was het kort, gemakkelijk is geheel iets anders.

Als een staaltje, hoe steil het tracé soms was, diene het volgende: Een militaire opnemer had zich, tijdens de opneming, een hut gebouwd, *in* het tracé, in een ravijn. Hij kreeg koorts, en rapporteerde, dat hij ziek was. In afwachting van bericht lag hij ziek op zijn *balé-balé*

(rustbank). Een paar dagen verliepen. Plotseling valt iemand, door het dak van de hut heen, vlak voor den zieke. 't Was zijn opvolger, die den rechten weg genomen had langs het gekapte tracé en die op eens in het ravijn kwam rollen.

Langs het tracé te rijden was eene onmogelijkheid. Om van het eene punt naar het andere te komen, dat, hemelsbreed, vlak bij was, moest men een omweg maken van een half uur. Toch werd de pagger langs het tracé van den resident gebouwd.

Welk een arbeid dit kostte, hoe bezwaarlijk het was materialen aan te voeren naar een voor een groot deel onbewoonde streek, over bergen en dalen, door rivieren en ravijnen, — van dat alles leeft de legende nog in Bantam voort. Het was een werk, Daendels waardig, wat betreft het doorzetten. Met dat groote onderscheid echter, dat de plannen van Daendels goed doordacht waren, terwijl het bouwen van een pagger in zulk een terrein op die wijze absurd was.

Zeker, er werd *later* aan de bevolking betaling gegeven voor de materialen, zoo goed als voor haar arbeid. Maar eerst moest de pagger er zijn.

Eens trof, op zijn tournée, de aspirant-controleur van Rangkas Betoeng een troep menschen aan, die dagreizen ver van hunne woningen, geprest waren in heerendienst om een tracé open te kappen, waar de pagger zou moeten komen.

Het was in een totaal onbewoonde streek. In diepe wanhoop zaten zij neder; zij hadden rijst, noch geld ontvangen en waren uitgeput van vermoeienis; in de onherbergzame wildernis was dak, noch voedsel, zij hadden in geen dagen eten gehad....

Eindelijk was de pagger klaar. — Hij werd ook betaald, al kwam dan ook een gedeelte van het geld terecht in den zak van de eeuwig knevelende Bantamsche hoofden. In navolging van Europa, zou nu de pagger bewaakt worden door militairen. Er waren dus kazernes gebouwd van bamboe. Verder zou het dagelijksch toezicht geschieden door gecommitteerden, die ieder een stukje pagger voor hunne rekening namen.

Terwijl de pagger in aanbouw was, werd het bekend, *dat de veepest reeds aan weerskanten van den pagger woedde.* — Waren het redenen van hooge politiek, dat de troepen *toch* uit Batavia vertrokken? Ik ben niet ingewijd en weet het niet. Maar dit weet ik vrij zeker, dat de opmarsch der troepen, uit een zuiver veepest-standpunt, hoegenaamd geen nut kon doen.

Niet aansluitende aan het afsluithek (pagger), doch op zich zelf staande, was bovendien te *Tjitorek*, in het onderdistrict Sea van het district Sadjirah, eene kazerne gebouwd. Hier is geen pagger gemaakt; er was alleen een militaire post.

Toen de troepen in Bantam waren aangekomen, werd aan den aspirant-controleur, die de kazerne gebouwd had, opgedragen een luitenant met een detachement daarheen te geleiden en hem naar zijn kampement te brengen. De weg was lang en moeilijk. Toen ze eindelijk ter plaatse waren, hoog in 't gebergte, de manschappen huiverig en koud, zaten controleur en luitenant langen tijd, zonder te spreken, tegenover elkaar.

De luitenant vroeg eindelijk:

„U heeft mij op eene allerbeleefdste wijze behandeld; dank zij uwe tusschenkomst, ben ik nu behouden in mijne

kazerne aangekomen. Alles is in orde, er mankeert niets aan. Ik ben u zeer dankbaar. — Maar wat moet ik hier doen? Waarvoor moet ik waken? Waar posten uitzetten? Waar is veepest, waar niet?"

De controleur kon niet anders antwoorden dan:

„Dat weet ik niet. De veepest is overal."

Laten wij het stelsel, de veepest te keeren door een afsluitingsmiddel, eens nader beschouwen.

In sommige gevallen werd er een hek gebouwd van bamboe. Op andere plaatsen verwachtte men veel van een levenden heg. Het is ook voorgekomen, dat er langs den geheelen weg een touw gespannen was, op ongeveer twee meter hoogte. Op de vraag van een weetgierig reiziger, die zich maar niet begrijpen kon, waar dit touw voor diende, werd geantwoord: „dat touw wijst de grens aan, over welke geen buffel vervoerd mag worden!"

Maar al waren de hekken ook nog zoo stevig geconstrueerd, het ongelukkigste was, dat ze van de tien malen negen maal *te laat* werden aangebracht; dat wil zeggen, dat de veepest aan gene zijde van het cordon al lang eene even belangrijke uitgebreidheid gekregen had, als in de officieel erkend besmette streek. Er werd menigmaal zoo lang geschreven, overwogen, geadviseerd over de al of niet plaatsing van dat cordon, dat de plaag reeds sinds dagen, soms weken, de gestelde grens had overschreden. Eene ziekte als de runderpest stoort zich aan geen ambtelijke kleinzieligheid, ze zet haar loop kalm, ongestoord voort.

Had men, op het terrein zelf, alles nauwkeurig opge-

nomen, maar niet, nu eenmaal besloten was, dat er veepest-afsluitingen zouden komen, op de gis, lijnen op een kaartje getrokken; had men eenige speelruimte toegelaten en niet het cordon juist op de veronderstelde grens der geïnfecteerde streek getrokken, dan ware dat pagger-systeem van onberekenbaar nut geweest. 't Is niet tegen het systeem, dat ik te velde trek, maar tegen de onbekookte wijze, waarop het in Bantam werd toegepast. De reuzenpaggers, in 1880 en 1881 gebouwd, ter afsluiting en bescherming van Midden- en Oost-Java, bestaande uit twee evenwijdig loopende, stevige hekken van bamboe, die, op zes kilometer afstand van elkaar, geheel Java, van Javazee tot Indischen Oceaan, doorsneden, de veelooze streek tusschen deze hekken gelegen, waaruit al het vee was weggedreven, de pagger eindelijk door Java op zijn smalst, als reserve aangebracht, nog veel verder oostelijk, door de residentiën Tegal en Banjoemas, alles met militaire bewaking — zie, dat was een werk, dat doordacht was, en dat waarschijnlijk de veepest gekeerd heeft. Maar de Bantamsche paggers, zoowel die in Tjaringin, als in Lebak, waren volkomen nutteloos tegen de veepest, doch een ramp voor de bevolking!

Men zal het wellicht ongelooflijk vinden, als ik zeg, dat het ondoenlijk was op een zeker oogenblik te weten, hoe ver de ziekte verspreid was; een oningewijde zal vragen, „hoe is dat mogelijk ? het is absurd, dat er paggers gebouwd werden, *dwars door een besmette streek heen.*" En toch, het is volkomen waar. Al was het bestuur ook nog zoo werkzaam, de juiste gegevens, aangaande de quaestie,

waar de ziekte begon en waar ze eindigde, waren uiterst moeielijk te verkrijgen. Eerst de eigenaar, daarna het desa-bestuur, en ten slotte het district-bestuur verkeerden in de oprechte meening, dat hun belang meebracht de ziekte zoo lang mogelijk te verzwijgen, dagen gingen er dan nog voorbij, voor de rapporten in handen van de Europeesche ambtenaren kwamen. Men kan dus zonder overdrijving als beginsel vaststellen, dat in een streek de veepest reeds een dag of tien heerschende was, vóór het oogenblik dat het eerste ziektegeval behoorlijk officieel werd geconstateerd. Dat ze zich in dien tusschentijd reeds veel verder naar alle windstreken had verspreid, ligt voor de hand.

Vergeef mij, dat ik hier zoo ver uitweid. Maar ik raak hier de echt rotte kern van al de veepest-maatregelen in Bantam.

De inlanders en de hoofden zouden nergens op Java medewerken tot, in hun oog, krankzinnige maatregelen. Dit is dikwijls genoeg gezegd tot den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid. Maar, waar hij deze maatregelen ook had toegepast, in geen provincie van Java konden ze zooveel kwaad stichten als in Bantam, waar de onafhankelijke, inlandsche dynastieën nog zoo kort geleden regeerden, waar het altijd smeult! En nergens op Java kon men zoo weinig op medewerking van de hoofden bouwen, omdat er nergens inlandsche hoofden van zoo treurig gehalte waren, en omdat de Bantamsche hoofden zoo weinig achting bij de bevolking genoten en zoo slecht werden gehoorzaamd.

* * *

Nu is het zeker al heel erg een luitenant met troepen

in de wildernissen van Lebak te stationneeren, zonder hem behoorlijke instructiën te geven. Maar die luitenant was ten minste reeds eenige jaren in Indië en, al deed hij nu niet zoo heel veel nuttigs, kwaad kon zijne zending ook niet doen. Men zou kunnen zeggen, 't was eene onschuldige, zij het ook dure, liefhebberij.

Natuuronderzoekers van vreemde nationaliteit, Zwitsers, Duitschers en Oostenrijkers, die te Batavia aan wal stappen, vurig wenschende het geheimzinnige Java, waarvan ze reeds veel lazen en dat ze reeds jaren lang bestudeerden, te leeren kennen, krijgen nooit dadelijk na hunne aankomst vergunning de binnenlanden te bezoeken. De Indische regeering is, zeer te recht, bevreesd, dat hunne volslagen onbekendheid met Javaansche toestanden tot botsingen zal leiden met het volk. Geregeld laat men zulk een geleerde eerst minstens een maand lang, meestal langer, te Buitenzorg wachten; eerst daarna krijgt hij een verlofpas, die hem machtigt het binnenland in te gaan. En, of nu zulk een geleerd zoöloog of botanicus al moppert, dat zijn goede, kostbare tijd verloren gaat met niets doen, men laat hem stil praten; want men is overtuigd, dat het niet aangaat hem, als volmaakt *baar,* naar de dorpen der inlanders te laten vertrekken. — Wat zal men nu echter zeggen van eene regeering, die zich gewoonlijk zoo menschkundig voorzichtig toont, doch die deze oude, beproefde, voorzorgsmaatregelen plotseling aan kant gooit, zoodra er quaestie van veepest is? De veeartsen uit Holland komende, die soms nog veel baarscher waren, dan de vreemde natuuronderzoekers, ook de gecommitteerden voor de veepest werden, onmiddellijk na hunne aanstelling, het binnenland ingezonden. Zoo ken ik een Hollandsch veearts,

die, toen hij een dergelijk bevel kreeg, het voor de hand liggend verzoek deed om ten minste in het bezit te worden gesteld van eene kaart van het terrein waar hij werkzaam zou zijn. Maar de voortvarende directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid antwoordde hem: „daarmee kan ik mij niet ophouden, ge moet maar zelf op het terrein plaatskennis opdoen." De verbaasde veearts meende, dat hij toch een overzicht diende te hebben van zijn district, vóór hij op tournée ging. Maar er was te veel haast en de man vertrok zonder eenige kaart. Aan een ander veearts, een militair, die natuurlijk eene instructie wilde hebben, werd eenvoudig eene verzameling van ordonnantiën in de hand gestopt, een boekje, bevattende staatsbladen, voor een deel vervallen, andere stilzwijgend niet meer toegepast, andere weer verouderd. Hij kreeg verder den opwekkenden last „dat hij zich maar zoo spoedig mogelijk zelf op de hoogte zou stellen; alles zou zich wel schikken; hij moest maar veel op tournée gaan." Met dergelijke gemeenplaatsen scheepte men hem af. Gecommitteerden werden naar de afgelegenste streken gezonden, die men zich bij mogelijkheid kon denken, zonder eenige instructie dan den lastbrief, „dat zij zich onverwijld hadden te begeven naar de desa zoo-en-zoo." — En daar wachtte dan de ongelukkige weer weken lang op instructie, en als hij een ijverig man was, ging hij dan al licht op zijn eigen houtje tegen de veepest ageeren, onder nadere goedkeuring.

En, denk nu niet, dat zulk een veearts of een gecommitteerde maar van den eersten den besten controleur alle informatiën krijgen kon. Vroeg hij den controleur iets, dan was meestal het antwoord hetzelfde, als 'tgeen deze den luitenant te Tjitorek moest antwoorden, „ik weet het niet, de veepest

is overal!" Want de arme ambtenaren van binnenlandsch bestuur waren in dien tijd met werk overkropt, in die mate, dat zij door de boomen het bosch niet meer zagen. Door de vele schrijverij, die de veepest hun bezorgde, raakten zij de kluts kwijt van de veepest zelf!

„Maar later werden er toch aparte controleurs voor de veepest-aangelegenheden aangesteld." Ja, later ging alles veel beter, minder zenuwachtig. Maar vergeet niet: ik schrijf niet over de veepest in Cheribon en de Preanger in latere jaren, ik schrijf over Bantam en de veepest aldaar, in 1880. En daar waren de toestanden, zooals ik ze schetste.

Het onderhoud der troepen was niet alleen bijzonder kostbaar, maar daarenboven, wegens de afwezigheid van behoorlijke wegen, en wegens het rechte lijn-tracé in bergstreken, uiterst moeilijk. Een soldaat heeft recht op versch vleesch. Terwijl dus reeds langen tijd niemand in Lebak meer vleesch at, daar er geen karbouwen meer vervoerd mochten worden uit besmette streken en vleeschvervoer eveneens verboden was op zware straffen, moesten hierop wel uitzonderingen worden toegelaten voor de dagelijksche approviandeering der troepen met versch vleesch.

Het aanvoeren der levensmiddelen voor die troepen geschiedde van uit Serang door dragers. De bevolking werd, wel is waar, zwaar betaald om die voedingsmiddelen op te voeren naar de wildernis, maar ze werd toch tot dit werk geprest. 't Gebeurde in den westmoesson, toen de velden bewerkt moesten worden. De karbouwen waren dood, en het volk werd dus onttrokken aan den veldarbeid. Dit was een groot nadeel, niet te vergoeden door uitbetaling van enkele guldens draagloon. — Er waren toch alle handen te weinig, want de Bantamsche koortsen maakte vele slachtoffers.

Het spreekt van zelf, dat de handelswaarde van de karbouwen in Bantam langzamerhand gedaald was. De inlanders verkochten hun ploegvee soms tot elken prijs, bevreesd als ze waren voor de zware straffen, die overtreding der veepestmaatregelen na zich sleepte.

Bij het uitbetalen der schadevergoeding verscheen menigmaal een Chinees of een hadji, die de bewijzen overlegde, dat de geheele veestapel van een dorp, die afgemaakt moest worden, zijn eigendom was.

De gewone straffen, die op overtreding der verbodsbepalingen omtrent vervoer van vee stonden, waren verbeurdverklaring van den buffel, en vier maanden gevangenisstraf voor den eigenaar. Wat werd er nu van die verbeurd verklaarde buffels? Natuurlijk werden ze menigmaal ook afgemaakt. Maar ook werden er van tijd tot tijd te Rangkas Betoeng Gouvernements-vendutiën gehouden van vee, verbeurd verklaard wegens onwettig vervoer, zonder pas. Men noemde dit, in de wandeling, *gerampast* of *buitgemaakt* vee. De kooper kreeg dan vergunning om de buffels naar sommige plaatsen te vervoeren. In het begin van de veepest kochten weldenkende ambtenaren en hoofden deze karbouwen, voor een prikje, op, met het doel ze weer aan de bevolking terug te geven. De vroegere eigenaar kreeg dan gewoonlijk zijn geliefd huisdier weer terug voor den verkoopsprijs, doorgaans eene kleinigheid. Later kwamen de speculanten, die de beesten opkochten, in de hoop, dat ze weldra onteigend zouden moeten worden. Toen de troepen kwamen, waren het niet alleen meer Chineezen, Arabieren en hadjis, die ze opkochten, ook gecommitteerden, ja zelfs ambtenaren, werden aangelokt door de groote winsten, die de leverantie van vleesch aan de troepen

hun zou verschaffen. Toen kon er geen sprake meer van zijn, dat de vroegere eigenaar zijn ploegdier ooit terug zag.

Begeven wij ons naar Rangkas Betoeng en wonen wij in onze gedachten een verkoop van staatswege bij van vee, zonder betaling, verbeurd verklaard, in gevolge van de wetsbepalingen door den Nederlandsch-Indischen wetgever vastgesteld. Daar het vervoer van vee in de meeste richtingen verboden is, daar de kooper bloot staat aan tal van straffen bij overtreding der talrijke tyrannieke wetsbepalingen, waarmede een inlander, met den besten wil der wereld, niet bekend kan zijn, daar hij gemeenlijk niet lezen kan, is een buffel in dezen tijd een gevaarlijk bezit. Toch zijn er een paar sinjo's van verdacht allooi en een paar gecommitteerden, die een bod doen. Van de vroegere eigenaars der dieren zijn slechts enkele op de vendutie aanwezig; de overige zitten in de gevangenis. Bravo! de assistent-wedana van Tjileles koopt een aantal beesten, tegen vijf gulden het stuk. Hij heeft zeker plan ze voor dien prijs weer aan de eigenaars terug te geven. — Wil ik u eens vertellen, wat de afloop is geweest. Een der voornaamste hoofden uit Lebak, de patih, de rechterhand van den regent, dreigde hem voor te dragen voor ontslag, indien hij die dieren niet aan hem verkocht voor denzelfden prijs. Want 't was juist in die dagen, dat de soldaten van het veepest-cordon waren aangekomen. Het hooggeplaatst hoofd verkocht dus de buffels weer voor vijftig gulden het stuk tot voeding der manschappen van het veepest-detachement.

* * *

Daar er, als de karbouwen losliepen, geen oog op te

houden was, hoe de besmetting zich voortplantte, had men de bepaling gemaakt, dat, in een „verdacht district", alle buffels moesten blijven in de „kraal", dat wil zeggen in den stal (kandang). Deze maatregel werd door de Bantamsche bevolking beschouwd als de allerergste van alle veepest-vexatiën.

De inlanders vonden dat kralen-stelsel inderdaad nog ontzettender, dan het afmaken in massa. Ik zal trachten eenig denkbeeld te geven van hun gedachtengang.

De Bantammer houdt den buffel voor een soort amphibie, een tweeslachtig wezen, dat half op het land en half in het water thuis behoort. De buffels zijn er dan ook aan gewoon zich elken dag een paar maal te baden. Zij worden dan gedreven naar een badplaats en zij wentelen zich daar in het water of wel in de modder. 't Is aardig om te zien hoe prettig een buffel zoo'n bad vindt. Met wellust wentelt hij zich in de grauwe of chocoladekleurige modder. En de inlander is overtuigd, dat het dier dan de prettigste oogenblikjes van zijn buffelleven doorleeft. Maar de inlander is bovendien overtuigd, dat een buffel die baden evenzeer noodig heeft als voedsel. Hij meent, dat de buffel recht heeft op zijn bad, en dat een buffel, die niet baadt, onmogelijk gezond kan blijven. In Bantam werd dus het bevel om de buffels te kralen met afgrijzen opgevolgd. Hoegenaamd niets begrijpende over verspreiding van besmetting, volgens Westersche begrippen, zag de bevolking er alleen dit in: eene schandelijke wreedheid, gepleegd aan het weerlooze dier, haar boven alles dierbaar. En de ouden van dagen schudden 't hoofd en spraken tot elkaar: „Maar zijn dan de Nederlanders krankzinnig geworden? Wat bezielt hen toch tegenwoordig? 't Is hun niet genoeg onze buffels te ver-

moorden, ze hebben nu uitgevonden hen langzaam dood te martelen!"

Het merkwaardigste van de zaak is, dat in den veepesttijd feitelijk gebleken is, dat de buffels geen amphibiën zijn en dat het eene besliste en groote onjuistheid is aan te nemen, dat een karbouw zonder water of modder niet leven kan.

Het bleek, dat de buffel van nature wel met zoodanige dosis accomodatie-vermogen (Anpassung) bedeeld is, dat hij, zonder zijn gezondheid in het minst in de waagschaal te stellen, zijn badkuur ontberen kan. Ik stel dus op den voorgrond dat volkomen ten onrechte, in nietdeskundige kringen, overal wraak werd geroepen over dat kralenstelsel. Voor den oppervlakkigen waarnemer gelijkt het inderdaad op eene barbaarsche marteling, als men een dier, dat zich dagelijks eenige malen in de modder legt, zoo maar op eens opsluit. Maar ik ontleen de verzekering, dat de dieren er niet den minsten last van ondervonden, aan de eenigen die het kunnen weten: de veeartsen, die de veepest meegemaakt hebben. Later is het kralenstelsel toegepast in Indramajoe. 't Was in den fellen Oost-moesson; zóó droog, dat meters diepe scheuren in den bodem ontstonden. Alle dieren waren opgeschreven; er was een complete burgerlijke stand der buffels ingevoerd en er kon geen enkele mutatie, door geboorte of sterfgeval, plaats hebben, of een veearts overtuigde zich van het gebeurde. Onafgebroken werd de gezondheidstoestand van den veestapel geobserveerd. En toen hebben mij de veeartsen verklaard, dat de sterfte van het gekraalde vee uiterst gering is geweest (aan de gewone ziekten wel te verstaan).

Het is, dunkt mij, duidelijk, dat het erge medelijden van

de Bantammers met hunne niet badende buffels volkomen ongegrond was. Maar gegrond of niet, ik kan u verzekeren, dat geen maatregel, gedurende de veepest, zulk een haat gezaaid heeft in Bantam tegen ons bestuur, als het verbod om de beesten los te laten loopen.

Tot nu toe beschouwde ik die vexatie slechts uit een hygiënisch oogpunt, en ik kwam tot de slotsom, dat ze vrij wat onschuldiger was, dan ze er uitzag. — Erger, oneindig veel erger waren de economische gevolgen van het kralen-stelsel. 't Was een verschrikkelijke last, die op den eigenaar werd gelegd! De man vervloekte het kralenstelsel uit den grond van zijn gemoed; hij was nu genoodzaakt zijn buffel te verzorgen, de kraal schoon te houden. Hij moest water voor hem halen en gras voor hem snijden; ook geen kleinigheid, als men weet hoeveel een buffel op één dag verorbert. En in gewone tijden heeft de gelukkige bezitter van een karbouw met dat alles niets te maken. De buffel zoekt zelf zijn eigen voedsel. Was het in den tijd van de bewerking der rijstvelden, dan stond de buffel, als een doodvreter, in zijn kraal te herkauwen; als ploegvee mocht de gestalde buffel natuurlijk niet gebruikt worden.

Rukte een buffel zich los, dan beschouwde de eigenaar zich als een verloren man. Hij kon hem niet vervoeren, of verkoopen, of slachten, want de beesten waren opgeschreven, en men kon hem dadelijk controleeren.

In het begin werden de diep ingrijpende bepalingen omtrent losloopen en vervoeren van buffels veelvuldig ontdoken. Toen echter vele lieden, die hunne karbouwen hadden laten loopen buiten de *kandang* (stal), werden gestraft met gevangenisstraf van vier maand, ongerekend de gebruikelijke verbeurdverklaring van den buffel, toen tal van

djaroh's, loerah's (dorpshoofden) ook vele assistent-wedana's en wedana's werden afgezet wegens ontduiking der veepestbepalingen, toen werden ook deze verwenschte maatregelen doorgevoerd met onverbiddelijke strengheid. — Maar dat alles werd door de schijnbaar gelaten Bantammers op de debetzijde van Nederlands schuldboek opgeschreven. En de afrekening zou eenmaal komen.

* * *

Had men maar in Bantam gedaan, wat later op de zoogenaamde „vrije landen" in Indramajoe is toegepast! Het gouvernement betaalde daar eene schadeloosstelling, per buffel en per dag, van *f* 0,25, en het kralenstelsel werd een volkomen bron van inkomsten voor den buffelbezitter, in plaats dat het, zooals in Bantam, hem feitelijk ruïneerde. De impopulariteit van het kralenstelsel zou dan nooit die afmetingen hebben aangenomen. De billijkheid had trouwens deze schadeloosstelling dringend geëischt. De huishouding van den inlander is er niet op ingericht om zijn dieren, zooals in den winter bij een Hollandsch boertje, te verzorgen! In het Indramajoesche was men later zoo ingenomen met het kralen-stelsel, dat de menschen hun oprechten spijt betuigden, toen de maatregel werd opgeheven. Dit is dan ook niet te verwonderen. Stel u eens voor, een man, die drie buffels bezit (en in het rijstrijke Indramajoe is dit geene zeldzaamheid) heeft een dagelijksche verdienste van *f* 0,75, voor den inlander in de kampong, een kapitaal om van te watertanden.

* * *

Ik gebruikte daar de uitdrukking „de vrije landen van Indramajoe", als eene plaatsbepaling voor den maatregel van

't betalen van daggeld ter vergoeding voor den last van het kralen.

Ook in Bantam bestaan die „vrije landen"; het zijn de onafzienbare landgoederen Tjikandi — Ilir en Tjikandi — Oedik, die, evenals nagenoeg de geheele residentie Batavia, een groot deel van Krawang en het Westelijk deel van de afdeeling Indramajoe (residentie Cheribon) *de partuculiere landerijen op Java, ten Westen der rivier Tjimanok, uitmaken.* De Staat heeft daar een groot gedeelte van zijne souvereine rechten verloren. De particuliere eigenaar heeft het recht heerendiensten te eischen, niet de Staat, tenzij in buitengewone gevallen; de belasting, een tantième van den oogst (tjoeké of contingent, wordt opgebracht als landrente aan den eigenaar, niet aan den staat. Over 't algemeen zijn die particuliere landen, onzalige overblijfselen van de Bataafsche Republiek en het Engelsche tusschenbestuur, schandelijk verwaarloosd. De wegen zijn in een staat van volkomen verval. De irrigatie is er veel gebrekkiger dan op de gouvernementslanden.

De politie, uitgeoefend door inlandsche hoofden, door de landheeren aangesteld en bezoldigd, is niet te vergelijken met die der gouvernementslanden. Misdadigers uit de gevangenis ontsnapt, en rooverbenden in Bantam, die eenmaal de particuliere landen Tjikandi bereikt hadden, waren gered; zelden of ooit werden ze weer opgespoord.

Heeft men tegen het Nederlandsch bestuur op Java ook al eens verdiende verwijten, als men de toestanden in de onder direct beheer staande streken vergelijkt met die in de particuliere landen, dan krijgt men werkelijk respect voor ons beheer.

Men kan zich moeilijk een begrip maken van de groote ergernis, die de veepest aan de particuliere landeigenaren berokkende. Vooral het kralenstelsel, dat de menschen onttrok aan hun werk, en dat kleine oogsten ten gevolge had. Want het bewerken van de rijstvelden met de schop (patjol), in plaats van met den ploeg, geeft natuurlijk slechte resultaten, gezwegen nog van de vele velden, die braak bleven liggen.

Maar niet alleen de zeer groote schade stemde de landheeren somber. Hun land, hun eigendom, waar nooit standplaatsen van Nederlandsche ambtenaren waren geweest, waar geen Europeesche controleurs gevestigd waren, werden nu overdekt met gecommitteerden, veeartsen, later ook met controleurs, die hun neus staken in allerlei, wat hun, volgens de landeigenaren, niet aanging.

Sommige administrateurs wedijverden met de slimste inlanders in het verbergen van veepest, in het ter sluiks ontduiken der veepestbepalingen, en daarom vooral troffen die maatregelen zoo weinig doel.

En 't was ook hard voor die administrateurs! De aandeelhouders van de vrije landen zijn nooit scheutig geweest. Ze hebben nooit geld willen geven voor wegen, irrigatie; ze begeerden dividenden, maar ze zagen die zelden, en na de veepest allerminst. 't Had allen schijn, alsof de regeering gebruik maakte van de veepest, om een soort enquête over de toestanden op de vrije landen op touw te zetten. Ik zou u zelfs eene residentie kunnen noemen waar de resident, in 't geheim, aan de controleurs opdroeg, om hunne toevallige aanwezigheid tijdens de veepest te benuttigen tot het verzamelen van gegevens, het onderzoeken van rechtsovertredingen, onwettige heffingen, machtsoverschrijdingen van

de zijde der eigenaars, ten koste der inlandsche bevolking.

De ambtenaren van binnenlandsch bestuur zien die vrije landen met geen goede oogen aan. Ze hebben er heel weinig te zeggen; de veepest was, voor sommigen, een gretig aangegrepen middel om aan de landheeren eens te toonen, dat, *bij rampen van hooger hand*, zooals de runderpest, de rechten van den eigenaar verdwijnen tegenover de souvereine macht van den Staat. Of de landheer geruïneerd werd door de veepestmaatregelen, ging hun niet aan. En eene ruïne voor hem was bijvoorbeeld het kralenstelsel. Het onttrok de inlandsche opgezetenen aan hun bedrijf, en het verzorgen der buffels was een welkom motief voor de inlanders tot het niet voldoen aan de door den landheer gegeven bevelen, in zake heerendiensten. En daar de belasting op de rijst (tot een maximum van ⅕ van de opbrengst) in hoofdzaak de eenige belasting is, die de landheer mag heffen, hadden de veepestmaatregelen het directe gevolg, dat de opbrengsten der particuliere landerijen met een schromelijk cijfer daalden.

Booze tongen beweerden destijds, dat de regeering dit niet ongaarne zag. Want er was meermalen sprake van terugkoop der vrije landen door den Staat. En hoe minder die landen opbrachten, des te minder handelswaarde zouden ze hebben. Dat de veepestmaatregelen de eigenaars der vrije landen te gronde richtten, werd niet als een economisch nadeel beschouwd. 't Was trouwens slechts een eerste stap op den weg van vijandelijk optreden tegenover de landeigenaren. In de jaren, die op de veepest volgden, werden de particuliere landen „krachtig aangepakt", zooals het in hoogere ambtenaarskringen werd genoemd.

De bevolking werd gesteund tegen de landheeren; oprui-

ing tegen de landheeren werd toegelaten; men beknibbelde op alle mogelijke wijzen de rechten der landheeren, vooral wat betreft de vrije beschikking over het water voor irrigatie. En dit alles onder het motto, dat er tal van misbruiken waren ingeslopen, en, zoo het heette, in het belang der inlandsche bevolking.

Maar, hoewel de finantieele toestand der vrije landen alles behalve rooskleurig was, toch schatte men destijds hunne waarde nog op driehonderd millioen gulden. De aankoop van gouvernementswege is dan ook nooit tot een begin van uitvoering gekomen.

De eigenaardige verhouding, waarin particuliere landen en regeering tot elkaar staan, de weinige macht en invloed, die onze ambtenaren dáár kunnen doen gelden, was bovendien in den veepesttijd de oorzaak, dat onze ambtenaren toch eigenlijk met heel weinig kracht tegen de administrateurs konden optreden. Ambtshalve kwamen de ambtenaren van binnenlandsch bestuur zelden of nooit op die landen; zij misten dus de locale kennis, die toch in de eerste plaats noodig zou geweest zijn. Zij konden dus daar in 't geheel niet den omvang van de plaag overzien, nooit de scherpe, zuivere grens trekken tusschen besmet en onbesmet terrein. En zij hadden te strijden met het lijdelijk verzet der landheeren, die, dikwijls eerst na herhaalde aanschrijvingen en bedreigingen, maar dan steeds ter elfder ure, er toe overgingen om de gegeven bevelen op te volgen. Want men kan er zich geen begrip van maken, hoe onvolledig de reglementen op de particuliere landen zijn; vooral

waar het geldt de grens te trekken voor regeeringsinmenging.

Was dus een veearts of een controleur er ook al eens in geslaagd een behoorlijk overzicht te krijgen van den veestapel op het gouvernementsland, was hij daar gewaarborgd tegen vervoer van besmette streken, werden al de veepestbepalingen minitieus opgevolgd, dan gaf dit alles nog niets, al waren al die maatregelen op zich zelf ook nog zoo voortreffelijk. Want dan lagen daar vlak naast de particuliere landen, waar al die maatregelen gewoonlijk een wassen neus waren. Alleen het afmaken gebeurde ook daar op groote schaal. Maar overal, waar de toestanden van dien aard zijn, dat men den omvang der plaag nooit overzien kan met zuivere omtrekken, kan nooit het afmaaksysteem nut stichten. Men vernielde wel den veestapel, maar men achterhaalde de ziekte niet. In West-Java, met zijn vele particuliere landen, was dus het middel oneindig veel erger, dan de kwaal. *Men had dit moeten voorzien.*

* * *

Ik ben met kracht te velde getrokken tegen den onzinnigen moord in massa, den ontzettenden Bartholomeusnacht, die in Bantam werd aangericht, zonder methode, in het wilde.

Als tegenvoorbeeld wil ik wijzen op de gunstige resultaten, die door het afmaakstelsel zijn verkregen, later in het Oosten. Voor zoover mij bekend is, heeft het afmaaksysteem op Java geen fiasco gemaakt in de Cheribonsche districten *Boelak* en *Sleman*, in de afdeeling Indramajoe.

Maar hoe geheel anders werd daar gehandeld dan in Bantam!

't Was in den tijd, dat de veepest steeds oostelijker kwam, ondanks afmaken en afsluiten. De veestapel in West-Java was voor een groot deel afgemaakt. En, nu bedreigde de ziekte Midden-Java. Toen vatte men het werkelijk grootsche denkbeeld op eene veelooze streek te ontwerpen van *vijf paal* (acht kilometer) breedte, dwars door Java, van Javazee naar Indischen Oceaan, aan beide zijden begrensd door stevige hekken, met wachthuizen op kleine afstanden. En die veelooze streek werd bewaakt, over hare geheele lengte, aan beide zijden, door infanterie, terwijl een detachement cavalerie voor de politie zorgde.

Al het vee was uit de veelooze streek weggedreven en elders onder dak gebracht.

Maar daarmee vergenoegde men zich niet. De veelooze streek lag, gelukkig, niet juist op de grens tusschen besmetten en onbesmetten grond, maar verder oostelijk. Alle krachten werden nu ingespannen om de veepest zoover mogelijk van den West-pagger af te houden. Het afmaaksysteem, rationeel toegepast in de strook, die er nog lag tusschen dien West-pagger en de rivier Tjimanok, heeft inderdaad de veepest gestuit. In die districten, Boelak en Sleman, was men steeds op de hoogte van de grens der ziekte; men wist met zekerheid, dat ze slechts tot die of deze desa's beperkt was; een zekerheid, die men ontleende aan de werkzaamheden van een groot personeel, dat de Gouvernementslanden beoosten de Tjimanok dagelijks inspecteerde. De ambtenaren waren doordrongen van het gewicht van de genomen maatregelen. Want het gold hier te beslissen, of de veepest te keeren was: de

schrik zat er allerwege in; het aantal slachtoffers was al zoo ontzettend groot. Wat moest er van den veestapel terecht komen, als de plaag ook haar intocht deed in Midden-, later in Oost-Java. Daarom niet vertrouwd op de veelooze streek alleen, maar vooral op de maatregelen, te nemen in de streek, die daaraan grensde.

In verschillende desa's op Gouvernementsgebied waren gecommitteerden onder toezicht van een controleur geplaatst; zij hadden in opdracht zooveel mogelijk den veestapel te observeeren en bij het minste ziekte-symptoom onmiddellijk te rapporteeren. Dan waren er dadelijk een, soms ook twee, veeartsen beschikbaar om aangaande den aard der ziekte te beslissen. Was er iets bijzonders, men had alles bij de hand, en binnen enkele uren konden de noodige beschikkingen worden getroffen. Het zal wel geen betoog behoeven, dat ook de inlandsche hoofden, zoowel laag- als hooggeplaatsten, op hun *qui vive* waren en dat van verzwijgen van een ziektegeval geen quaestie was. Hier was men dus naar behooren toegerust om den strijd te aanvaarden!

Maar, zult ge zeggen, die *gecommitteerden* waren toch ook hier de hoofdpersonen, en die schurken, dat geboefte ...... Neen, niet verder. Het ongunstige oordeel, dat ik over die mannen uitsprak in Bantam, was verdiend. Maar ook hierin scheen men leergeld betaald te hebben. De gecommitteerden in Cheribon, in 1881 tot 1883, heb ik ook persoonlijk gekend. Maar ik zou mij schuldig maken aan eene schandelijke onrechtvaardigheid, als ik hen over eene kam schoor met hunne ambtgenooten in Bantam, van vóór dien tijd. Het is mijn plicht uitdrukkelijk te releveeren, dat zij voor het grootste gedeelte fatsoenlijke lui waren.

Er waren gepensionneerde officieren bij, ook de gewezen hoofdpolitiegecommitteerde uit Bantam, dien ik, reeds dáár, leerde kennen als een beschaafd gentleman, ambtenaren op wachtgeld en op non-activiteit, jonge mannen, die op suikerfabrieken waren werkzaam geweest, op wie geen enkele smet kleefde. Ik wil niet, dat één van die mannen zich ten diepste gegriefd zou moeten voelen door het lezen van dit boek! Maar juist, omdat ik hen heb gadegeslagen in Cheribon, daarom staat mij des te duidelijker het contrast voor den geest met de gecommitteerden in Bantam. Daarom wijs ik elk denkbeeld van overdrijving van mij af, aangaande de toestanden in Bantam, door mij geschetst.

* * *

Een enkel woord van hulde aan onze officieren voor de voorbeeldige tucht, die, tijdens de veepest, onder hunne troepen heerschte. En dat niet alleen in Bantam, maar ook in de Preanger en Cheribon. Vóór de troepen kwamen, hadden, in sommige streken, de priesters het gerucht verspreid, dat voor Nederlandsche soldaten geen meisje veilig was. Het gevolg was, dat de meeste gescheiden vrouwen, weduwen of maagden onmiddellijk werden uitgehuwelijkt, hetgeen voor die priesters geen klein voordeel was. Want de priesters sluiten het huwelijk tegen een zekere betaling. En toen de troepen kwamen, zagen zij overal de huizen gesloten door luiken. Geen jonge vrouw of meisje was in huis gebleven, maar, ver van den weg, dien de troepen zouden nemen, in 't gebergte, waren zij veiligheidshalve opgeborgen. Toen echter de troepen nog slechts korten tijd in hunne kazernes waren, en toen de desalieden

kennis maakten met eenige soldatenvrouwen, toen zij de ijzeren tucht zagen, die gehandhaafd werd, was ook hun wantrouwen geweken. Menige inlandsche schoone verzocht haar dorpshoofd om het „bewijs van zedelijk gedrag", zonder 't welk zij niet werd geadmitteerd in de kazerne. als huishoudster van een Europeesch soldaat of als vrouw van een inlandsch fuselier, en de verstandhouding tusschen militairen en bevolking liet nergens iets te wenschen over.

* *
*

Ik verzuimde tot nog toe iets over de desinfecteermiddelen te zeggen. — In 1880 was *phenol,* ook *karbolzuur* geheeten, het algemeene ontsmettingsmiddel, waarvan men schier alles verwachtte. De soldaten noemden het „karbouwenzuur", eene teekenachtige verbastering van karbolzuur. Reisde men uit een besmet naar een van veepest rein district, dan werd men op de grens met karbolzuur ontsmet. Een kwastje met dit geneeskrachtige vocht werd over uw schoen gewreven, of, als ge inlander waart, moest ge even uw voeten doopen in phenol-oplossing. Wagens en paarden reden door een plasje karbolzuur. Op sommige plaatsen was de gecommitteerde gewapend met een spuitje. Hij spoot dan, met een ernstig gezicht, paard en rijtuig, aan de eene zijde, nat. Waar het vervoer verboden was van karbouwen, strekte zich dat verbod ook uit op huiden, hoorn en wat meer van vee afkomstig is. Daar nu de dierkundige kennis van den sergeant of van den gecommitteerde, die het toezicht had, gemeenlijk niet groot was, gebeurde het, dat tijgerhuiden, die jaren over een koffer waren gespannen geweest, moesten worden

afgerukt, en dat hertenhorens, die iemand bij zijn bagage had, verboden waar bleken, als zijnde van karbouwen afkomstig.

Was er een inlander met de desinfectie belast, dan verkeerde hij gewoonlijk in de belachelijke meening, dat die ontsmettingsmaatregelen alleen voor inlanders, maar niet voor Europeesche ambtenaren golden. Men zag dan soms den kleinen man aan allerlei formaliteiten onderworpen, terwijl een Europeaan eerbiedig werd doorgelaten.

Zij werden daarin versterkt door de zeer eigenaardige opvatting, die één der veeartsen destijds koesterde omtrent ontsmettingsmaatregelen. Deze veearts was, gedurende eenigen tijd, de toongevende, ja oppermachtige man in Bantam.

Als één geval, uit vele, wil ik hier vermelden, dat, toen veepest werd gerapporteerd uit eene zekere desa, het Europeesch en inlandsch bestuur zich, met dien veearts, derwaarts begaven. De veearts onderzocht het zieke dier, constateerde veepest, hetgeen de in Bantam gebruikelijke gevolgen had. Alle inlanders, die den veearts geholpen hadden bij zijn onderzoek, moesten zich geheel ontsmetten. Hij dwong zelfs den *patih* zich geheel naakt uit te kleeden en zich volkomen in een nieuw kleed te steken. Maar de veearts zelf, die de meeste aanraking had gehad met het zieke dier, vergenoegde zich met alleen zijne handen te wasschen. Van kleeren verwisselen was bij hem geen sprake. In hetzelfde zwarte pakje, zette hij zijn speurtocht naar de veepest voort, door de nog niet aangetaste districten. En de assistent-resident, die bij die ontsmettingsformaliteiten tegenwoordig was, zag dit alles lijdelijk aan!

De bedoelde veearts genoot volkomen het vertrouwen van den resident. Hij matigde zich een macht aan, zooals geen ambtenaar ooit bezeten heeft. Want hij doortrok het geheele gewest, overal directe bevelen gevende aan de hoofden, zonder daarin het afdeelingsbestuur te kennen. En dat doet zelfs een resident niet!

Wat hij gelastte, gebeurde; geen bestuursambtenaar durfde zich te verzetten tegen dien man, die in alles den resident achter zich had. En de resident steunde hem in alles, ging blindelings met hem mede; de adviezen van den veearts dekten immers hem tegenover de regeering!

Niet zeer in aanzien was vroeger de sociale positie van een burger-veearts in Indië. 't Is dus zeer vergeeflijk, dat het koninkje spelen van dezen man gepaard ging met een groote dosis aanmatiging. Hij was de apostel van het roekelooze, dolzinnige afmaken op groote schaal.

Hij slaagde er in zich gevreesd te maken, zooals niemand in Bantam; maar er was ook niemand zóó gehaat bij elken inlander, van den minsten desaman tot den regent toe. Maar, hij was er trotsch op, iedereen boog. Zelfs de regent van Tjaringin, de zoon van Multatuli's tijdgenoot, den adipati uit „Max Havelaar", legde ten slotte het hoofd in den schoot.

Een zeer aanschouwelijk bewijs voor dien haat is het geweerschot, dat op hem gelost werd, tusschen Serang en Pandeglang. De dader is nooit bekend geworden.

Maar *„Sic eunt fata hominum."* De kruik ging zoolang te water, tot zij brak. In ééne afdeeling van Bantam, waar hij op zijne arrogante wijze wilde optreden, en waar hij trachtte de lakens uit te deelen, stootte hij zijn hoofd. Hij

torride op tegen een manmoedig assistent-resident, die hem dreigde de afdeeling uit te zetten, als hij één bevel gaf buiten hem om. De veearts wendde onmiddellijk den teugel en reed spoorslags naar Serang, naar zijn beschermer, den resident. En deze begaf zich onmiddellijk naar de bewuste afdeeling, om zijn assistent-resident te dwingen den veearts te gehoorzamen. De cordate assistent-resident week geen duimbreed terug: „Zoolang ik hier assistent-resident ben in deze afdeeling, zal geen veearts, zal zelfs de resident geen direct bevel geven aan de hoofden buiten mij om. Verwijder mij uit mijn afdeeling, en handel dan, zooals u wilt. Vóór dat dit geschiedt, ben ik hier de verantwoordelijke man, en ik verkies niet, dat iemand zich in mijn plaats stelt."

De assistent-resident won het pleit. En toen de veearts den roekeloozen veemoord, in het wilde, ook in zijne afdeeling wilde toepassen, ontwikkelde de assistent-resident eene hevige oppositie.

Bedrieg ik mij niet, dan dateert van die episode eene mildere toepassing der op Hollandsche leest geschoeide bepalingen omtrent veepest-bestrijding. Eene meer rationeele opvatting omtrent de afmaking won veld.

Het lijkt de eenvoudigste zaak van de wereld op te komen voor eigen recht, niet te dulden machtsaanmatiging. Maar in dien tijd, in Bantam, op te treden tegen een resident, die zich onfeilbaar waande, die daarom den bijnaam van *„den paus"* kreeg en tegen den man die, in plaats van *„de veearts"*, wel eens genoemd werd *„de veepest"* van Bantam, was een moedige daad. Te durven oproeien tegen den stroom, zich te durven verzetten tegen den heerschenden tijdgeest, en dat alles te doen kalm,

waardig en flink, als men een groot gezin te zijnen laste heeft, daarvoor is een zedelijke moed noodig, die schaarsch is onder de menschen.

Ik wil uw naam niet noemen, toenmalige assistent-resident, thans resident; een warm woord van sympathie breng ik u, zij het na elf jaar!

* *
*

Na het afmaken werd het hout van de kraal, waar de verdachte karbouw gestaan had, verbrand. Dat verbranden had een tweeledig doel. In de eerste plaats diende het om de materialen, die geïnfecteerd waren, te vernietigen, en in de tweede plaats werd het beschouwd als een middel om den bodem, waar de kraal gestaan had, en zijne omgeving tot op zekere diepte te ontsmetten. Onder de ongerijmdheden, die in den veepesttijd verteld zijn, verdient de volgende vermelding. Een ambtenaar beweerde dat de *rook* van zulk een brandstapeltje de veepest had overgebracht naar eene andere desa. Hij was zeker in de war geraakt door de tegenstrijdige redeneeringen over de besmetting en hare voortplanting, die hij dagelijks hoorde en waarin de wind een groote rol speelde. De inlandsche hoofden werden compleet suf (bingoeng) van al die beschouwingen, en van al die tegenstrijdige maatregelen. Dan afmaken een paal in 't vierkant, dan een paal in 't rond, dan weer een paal in de richting, waarheen de wind ging. Of wel het vee werd afgemaakt binnen het terrein van de geheele desa. Maar zulk een desa bestond in Bantam menigmaal uit gehuchten (*lemboer*), die op grooten en zeer ongelijken afstand van elkaar liggen.

Per slot van rekening begrepen zij er niets meer van.

„Zou het waar zijn, mijnheer" — zeide eens een inlander tot mij, — „dat het bestuur, (het „Kandjeng Goubernemen") niet meer wil hebben dat één Bantammer één karbouw bezit?"

* * *

Ik heb mij voorgenomen in dit opstel weinig cijfers te noemen. Want ik beschik over geene officieele gegevens, en het is eene bekende taktiek om de juistheid der feiten te betwisten door op een onjuist genoemd cijfer te wijzen. Ik kan echter niet nalaten, ter kenschetsing van den omvang der maatregelen tegen de veepest in Bantam, eenige cijfers op te geven. Ik stel op den voorgrond, dat het aantal buffels, dat aan de veepest zelf gestorven is, onbeteekenend is, in vergelijking van het aantal doodgeschoten individu's.

Volgens een hooggeplaatst ambtenaar, die, met een opdracht van regeeringswege, in 1880, *anderhalf jaar na het uitbreken van de veepest*, tijdelijk in Bantam vertoefde, waren er toen „*afgemaakt negentig duizend buffels, terwijl er negen en zeventig duizend buffels waren geslacht door de bevolking*, uit vrees dat zij straf zouden krijgen, als zij ze los lieten loopen en wegens den last dien het hun veroorzaakte hun eten te geven." Men berekende toen reeds, dat de veestapel van Bantam tot op een derde was geslonken.

„De maatregelen ter veepestbestrijding in West-Java hadden in December 1883 aan den Staat *f* 14.039.483 gekost". (1)

Statistieken te leveren is echter mijn doel niet. Wilt ge dus deze cijfers onjuist noemen, dan geef ik ze U ten

---

(1) Kol. Verslag 1884.

geschenke. De toestanden te beschrijven, zooals ik ze gezien heb, is mijn doel; den indruk weer te geven, dien de veepestmaatregelen, niet op mij speciaal, maar op de bevolking van Bantam hebben moeten maken. Wat de bevolking van een dergelijk bestuur heeft moeten denken!

In zeker opzicht was de veepesttijd een vroolijke tijd. Voor vele Europeanen was het de rijkste tijd van hun zijn in Indië. De veeartsen uit Holland hadden *f* 500 in de maand en declareerden acht gulden daags, behalve de palengelden. De luitenants kregen zes gulden daags extra, behalve hun doorloopende huishuur van zestig gulden 's maands, terwijl er woningen van bamboe voor hen gebouwd waren. En dan de gecommitteerden! Er werd dus druk feest gevierd tijdens de veepest. En ik vermoed, dat die danspartijtjes en fuifjes ook al bijdroegen tot de ergernis der inlanders, die er zoo jammerlijk aan toe waren. Zeer populair was in dien tijd de *veepestwals*, door een muzikaal veepester gecomponeerd, op erg kreupele verzen. Ik herinner mij ongelukkig nog slechts één couplet. Ik laat het hier volgen.

> De Koning van Holland zond nu een bevel,
> En hij sprak „dat karbouwtje steekt in een kwaad vel."
> Hij zond gecommitteerden; met kruit en met lood
> Schoten zij toen dat arme karbouwetje dood.

* *
*

Na de afmaakfurie zag het er in Bantam nog jaren lang troosteloos uit. — Want de veepest had nog een staartje. Hierover in een volgend hoofdstuk.

Aan het einde van mijne Bantamsche veepestherinneringen gekomen, moet ik nog eens wijzen op de moeilijkheid om officieele gegevens over de veepest machtig te worden. Men moet echter niet denken, dat die gegevens niet bestaan. Ik bedoel natuurlijk niet de nietszeggende, en met officieele waarheidsliefde getinte, uitingen in de koloniale verslagen. Neen, er bestaan inderdaad uitstekende officieele gegevens. Toen de ziekte haar verwoestenden tocht over de residenties Bantam, Batavia, Preanger, Krawang en het Westen van Cheribon had uitgestrekt, werd zij officieel voor geweken verklaard. Waarschijnlijk is haar de reis verder naar het Oosten belet door den pagger door Java op zijn smalst. Het ontslaan van het veepestpersoneel werkte wellicht ook mee tot het ophouden van de officieele veepest in West-Java. In den laatsten tijd had men trouwens veel geleerd, en de bestrijding der veepest werd op bezadigde wijze gevoerd, onder het beheer van den toenmaligen resident van de Preanger, die benoemd was tot „Gouvernementscommissaris in zake veepest.” Die benoeming was trouwens een groot bewijs van de veranderde inzichten der regeering. Want hij had er nooit een geheim van gemaakt, dat hij een groot tegenstander was van de doodmakerij op groote schaal, die was toegepast. Hieromtrent was een gevleugeld woord in omloop, dat karakteristiek is. De voortvarende en ijverige directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid bezocht, op een van zijne vele veepest-dienstreizen, Bandong, want hij wenschte de veepestaangelegenheden zooveel mogelijk persoonlijk te regelen. Hij drong er op aan tegenover den resident, dat deze een zeer ingrijpenden maatregel zou nemen, over de geheele residentie, betreffende de vrijheidbe-

belemmering van het vervoer, zelfs in de niet verdachte districten. De resident zeide toen tot den directeur:

— „Mijnheer, dat doe ik niet."

— „En als ik het u eens gelastte?" zeide de directeur eenigszins gepiqueerd.

— „Dan doe ik het nog niet. Ik doe het alleen dan, als de Gouverneur-Generaal het mij gelast. Als die mij gelastte u te laten doodschieten, dan zou ik het ook doen."

De man, die dit antwoord durfde geven, was op 't laatst Gouvernementscommissaris voor veepestzaken. Toen nu alle buitengewone maatregelen waren ingetrokken, toog hij aan het werk om eene historie, en wel eene kritische historie, te gaan samenstellen van de veepest. Om de gegevens te krijgen, wendde hij zich tot veeartsen, die hem daartoe geschikt voorkwamen, terwijl hij bovendien persoonlijk nog werd geassisteerd door een controleur. Dit was een zeer verstandig plan; men kon op die wijze een juist oordeel verkrijgen over den omvang van de ramp, die de ziekte over Java gebracht had, en men kon ten slotte, de geschiedenis beschouwende als de beste leermeesteres, uit een en ander zien, hoe in het vervolg de veepest behandeld moest worden. Maar zijne Excellentie de Gouverneur-Generaal dacht er anders over; nog voor dat groote werk in zijn geheel was afgedaan, kwam er een last om het te staken; en de resident van de Preanger werd ontheven van de betrekking van Gouvernementscommissaris. Ik meen zeker te weten dat de onafgedane historie *niet* in druk is verschenen (voor menigeen zeker een buitenkansje!), en dat

ze thans nog, bij zóóveel, in eene rustige rust ligt te rusten in de archieven te Batavia.

De *indirecte nadeelen* van de veepest voor het gewest Bantam waren vele. Voor den lande, het verlies van landrente-belasting door gedwongen afschrijving, voor de bevolking mindere opbrengst der rijstvelden, door onvolledige bewerking. En er was onder de Bantamsche bevolking, hoog en laag, een bittere haat ontstaan tegen het bestuur der Nederlanders.

NASCHRIFT.

Ten einde een denkbeeld te geven van den graad van ontwikkeling van sommige gecommitteerden in Bantam, zal ik hier eenige authentieke brieven laten volgen. Eerst iets over het onderwerp. We zijn in de afdeeling Tjaringin, of het regentschap Banten-Koelon (West-Bantam). Er is een veepest-pagger gebouwd, die door gecommitteerden bewaakt wordt. Vervoer van vee is nog toegestaan, mits gedekt door een consent. Onder de gecommitteerden is 1° een neger, die den typischen naam van *Ham* draagt, 2° een Franschman, die wel geen Hollandsch spreekt, maar die daarentegen, zooals de meeste zijner landgenooten, als ze eenigen tijd in Indië zijn, het Bataviasch Maleisch machtig is, 3° een gepasporteerd militair, gewezen fuselier. Verder eenige Indo's.

Er is een karbouw losgeraakt. Dat hoogst gewichtige feit geeft een der gecommitteerden aanleiding tot het

schrijven van den volgenden „dienstbrief," dien ik *woordelijk* afschrijf.

Bekendmaking van den pagger van *Tjibalijoeng* t/m *Tjangkore*, wegens in- en uitbraak.

Door het U.Edel. Gestr. mede te deelen, als dat er op den 26st December 1880 door den Hadjie Abdullah 20 stuks karbouwen zijn vervoerd van af *Tjikeroe-Wetan* (zijn *Tjankore* doorgetrokken) naar Tjikeusik, maar waar tevens het conset van doortocht bij aanwezig was. Verder, dat er van de 20 stuks karbouwen, volgens het conset, 5 wijfjes en 15 mannetjes waren.

Dan in de nacht van den 26st. op den 27st. December 1880, is er een Karbou losgeraakt en was toen tevens op Hol. Daar die losgeraakt Karbou binnen de pagger der mijn gedeelte liep, is hij des nachts omstreeks 3 uur achtervolgd door den heer Anoe met zijn pantjens (of koelies) en hem niet gevangen te kunnen nemen, is hij de pagger door gebroken en is de, of het besmette gedeelte overgeloopen en heeft drie volkomen gatan pagger (1) wegens in of uitbraak, aan of in de pagger toegebracht.

En daar ik aan UEdele Gestr. beleeft en vriendelijk verzoek, om die Hadjie Abdullah over het doorbreken der pagger, dat, door ik de zijner karbou reeds is toegebracht, over aan te spreken.

Tjangkore, den 28 December 1880
De Gecommitteerde
Dinges.

---

(1) Hij bedoelt geloof ik pagger-gaten.

Geven wij nu het woord aan den gecommitteerde Anoe, den man, die den losloopenden karbouw heeft nagezeten, zooals Dinges al mededeelde, en die niet weinig fier is op zijne heldhaftigheid.

Tjibalijoeng 3 Januari 1881.

Weledgestr. Heer!

In den nacht van 26 op 27 December 1880 vertoonde zich op omstreeks 50 schreden afstand van mijn post een buffel binnen den pagger. Direct begaf zich een heerendienstplichtige met een strik gewapend er henen om hem te vangen dog vruchteloos. Toen liet ik zes man over den pagger klimmen om hem te kunnen insluiten, hetgeen gelukte; de kring om hem gevormd steeds vernauwende bracht hem ons steeds naderbij, dog op een gegeven oogenblik snelt hij ons in woedende vaart voorbij, den weg naar Kampong Tjankore volgende, links en rechts in zijn vaart den pagger vernielende.

Met twaalf man volgde ik hem op den voet tot nabij Tjankore waar 't volk, door ons geroep opmerkzaam geworden, zich binnen den pagger begaf om hem op te wachten. Alzoo was hij *weer* ingesloten.

Voor zich den weg afgesloten ziende keerde hij *weer* en kwam ongelukkig op mij af en zou mij welligt gedood hebben, hetgeen allen, die met mij waren, kunnen getuigen, zoo ik mij niet op dat oogenblik in doodsangst in een nabijzijnd boompje had gered. Hier trachtte hij mij nog uit te stooten, waarop ik een schot uit mijn revolver deed, welke niet doodelijk trof, maar hem terug deed deinzen, zoodat ik gered was. De buffel zette daarna zijn reis weer verder voort, steeds door ons gevolgd. Op een

oogenblik de kans waarnemende, brak hij door den pagger heen en verdween in 't bosch; ook daar werd hij door ons op het spoor gevolgd, hoe moeielijk dit ook viel, in de hoop hij ten laatste door vermoeienissen zoude neder storten; zoo ging 't voort tot des middags twee uur; toen waren wij uitgeput en moesten den moed opgeven. Moedeloos, overal gewond en gehavend, begaf ik mij naar de in de nabijheid staande woning van mijn collega Dinges, om rust te nemen.

Geen uur daarna werd ons bericht, de buffel op twee paal afstand van Tangkore door een inlander was gedood; wij begaven ons terstond derwaarts en vonden hem reeds geslacht en verdeeld onder de kleine man, geen kwaad hier in ziende, zonderde ik ook voor al de in de nabijheid zijnde gecommitteerden een klein gedeelte af. Toen dit afgeloopen was werd de slachtplaats gereinigd en met karbouwzuur (1) besprengkeld.

Ik breng dat ter uwer kennisse in de hoop gehandeld te hebben, overeenkomstig de regelen tot bestrijding der veepest.

De gecommitteerde
Anoe.

Het slot van dezen brief is, in meer dan een opzicht, leerzaam. Het vleesch van den karbouw was verdeeld onder de bevolking. Toen kwamen de gecommitteerden en eischten elk een stuk. Een heerlijke gelegenheid om het prestige van de Europeanen te versterken tegenover de inlanders. — En dan dat desinfecteeren van de slachtplaats met

(1) Karbol-zuur.

karbol, gevolgd door het vertrek der gecommitteerden ieder met een stuk vleesch!

Dat gecommitteerden jacht maakten op losloopende karbouwen, ze slachtten en opaten, is eene zeer eigenaardige opvatting van hun ambt!

Toch gebeurde dit. De regent van Banten-Koelon, (Tjaringin) raden toemenggoeng Djajanegara, gaf, bij missive van 30 December 1880, van een dergelijk feit kennis aan den assistent-resident van Tjaringin, T. W. Buys. Het gebeurde ongeveer op dezelfde plaats, waar de heldendaden tegenover den hollenden karbouw speelden, maar 't gebeurde den 29sten December 1880, dus twee dagen later.

Schrijver en adressant van den brief werden beide verzwolgen door de vloedgolf van Krakatau, in 1883. De brief is in het Maleisch geschreven, de gewone diensttaal bij correspondentie van inlandsche hoofden met Nederlandsche ambtenaren. Ik vertaal er een gedeelte uit, met weglating van aanhef en slot.

Tjaringin, 30 Dec. 1880.

Aan den Heer Assistent-resident van Tjaringin.

. . . .

De assistent-wedana van Bodjong rapporteerde mij het volgende:

„Gisteren 29 December, begeleidden vier mannen, uit Serang, karbouwen, van bezuiden Tjibalijoeng, welke toebehoorden aan Toebagoes Abdoelkahar uit Serang; maar Toebagoes Abdoelkahar was er zelf niet bij; hij was reeds vooruit gegaan. In den pas stond geschreven, dat er 33

stuks karbouwen waren. Maar er waren er slechts 30. Volgens het verhaal der begeleiders waren twee teruggeloopen naar het Zuiden, de derde was dood geschoten door drie heeren veepest-gecommitteerden. Maar zij wisten niet te zeggen, wie die gecommitteerden waren. Dit beest, beweerden die mannen, werd gestooten door een van de andere, waarop hij weg rende en tegen den pagger aanschuurde. Daarop schoten de heeren gecommitteerden hem dood en zij namen het vleesch mede. Waarschijnlijk zal Toebagoes Abdoelkahar wel een klacht indienen te Serang. Daarom heb ik al aan den wedana van Tjibalijoeng geschreven, dat hij een onderzoek instelt, opdat hij te weten kome, waar de karbouw tegen den pagger heeft aangeduwd en wie de heeren zijn, die den karbouw hebben dood geschoten en het vleesch hebben mede genomen."

De brief was onderteekend:

Boepatti (1) Banten Koelon.
Djajanegara.

Deze brieven behoeven geen commentaar! Zijt ge het niet met mij eens, dat het, tijdens de veepest, in Bantam een rommel was?

---

(1) Regent.

III.

De Koortsepidemie.

De Bantamsche koorts in 1880—1881. — Eene onwetenschappelijke diagnose. — De vermoedelijke oorzaak. — Het grondverzet en de karbouwenkrengen. — Infectie met lijkengif. — De menschenpesters, gecommitteerden à *f* 20 per dag

Was het ten gevolge van de duizenden en duizenden verpestende buffelkrengen, die in Bantams bodem waren begraven, ten gevolge van het afmaakstelsel? In 1880, tot 1881, teisterde een „koortsepidemie" Bantam. Zij verschoonde noch de Soendaneezen van Lebak, Tjaringin en Pandeglang, noch de Javanen van Bantams riviermonden, aan het Noorderstrand. Daar echter, volgens de medici, *koorts* geen ziekte is, maar een gevolg, of wilt ge liever een verschijnsel, van eene ziekte, is het moeilijk uit te maken, door welke ziekte de ongelukkige Bantammers eigenlijk bezocht werden.

In Augustus 1881 rekende men, dat er in Bantam 210,000 menschen waren aangetast en dat er reeds 40,000 gestorven waren. In Lebak was toen reeds elf procent van de bevolking bezweken. De verschijnselen van die zoogenaamde *Bantamsche koorts* waren hooge temperatuur,

de bekende koortsverschijnselen. Chinine bleek een uitstekend geneesmiddel. Maar, als de patiënten, zooals het heette, „van de koorts genezen" waren, dan kregen ze gewoonlijk „open beenen", en stierven.

Ik kan mij zeer goed voorstellen, dat, als er soms een medicus is, die dit hoofdstuk leest, hij moeite zal hebben om het niet uit te schateren over mijne onwetenschappelijke diagnose.

Ik mis de gegevens voor een betere. Maar, nog zie ik ze voor mij, die mannen en vrouwen met gloeiende gezichten, mager en uitgeteerd, met fonkelende oogen, of met afzichtelijke beenwonden; ik hoor nog het geweeklaag der vrouwen, als teeken van rouw, het eentonig geluid van het gebed in de missigit, het *dikirren* (bidden), als de menschen God smeekten om mededoogen. Ik herinner mij nog een bezoek in de eens welvarende desa *Tjandi*, waar nu, behalve de assistent-wedana, bijna niemand meer over was, zoodat de meeste huizen leegstonden, daar er zelfs geen erfgenamen meer waren, om bezit te nemen van het onbeheerde eigendom. Ik zie ze nog voor mij, die velden met *padi* (rijst), die op het veld verrotte, daar de hand, die ze geplant had, verstijfd was, en er geen andere handen waren om te oogsten ... Vrouwen, moeders, die geen zog hadden, zoodat er eene groote sterfte plaats had onder de kleine kinderen, die uit gebrek aan voedsel te gronde gingen ....

En, dan is het mij, of ik zelf weder dien gevloekten koortsgloed voel, die zoo nameloos angstig maakt, of ik weder ten prooi ben aan die schrikverwekkende hallucinatiën, waarin men vreest krankzinnig te zijn. En, dan suizen

weer de ooren, zooals in Bantam, als men eenige honderden grein chinine geslikt had.

* *
*

Beschouwen wij de vermoedelijke oorzaak van die koortsinfectie nog eens nader. Er zijn, tijdens de veepest, millioenen kubieke meters grond verzet, door het graven der kuilen, waarin de karbouwen werden doodgeschoten en begraven. In vele dorpen werden er zelfs reeds van te voren groote kuilen gegraven, voor 't geval er soms veepest zou komen, binnen den fatalen cirkel van een paal straal. Soms bleven die gaten ongevuld; men noemde ze „karbouwengaten". Dit omwoelen van den bodem, op zich zelf, al was er ook niet één karbouw afgemaakt, zou reeds een reden kunnen zijn tot het ontstaan van koortsen onder de menschen. Maar de invloed der buffellijken is toch zeker overwegend geweest.

De kuilen werden meestal gegraven *in de desa,* vlak bij de karbouwenkraal, om de dieren niet te behoeven te vervoeren, en dus geen aanleiding te geven tot verdere infectie. De talrijke karbouwengraven, *binnen de dorpen,* kenbaar aan het bamboe-hek (pagger) er omheen, zoovele doode getuigen van de ramp, die men nog thans in Bantam aantreft, bevestigen dit feit volkomen.

Het zal alzoo voor een ieder, die een beetje afweet van den invloed van het *grondwater,* als verspreider van ziekten, wel duidelijk zijn, dat in iedere desa, om zoo te zeggen, waar de veepest geheerscht had, of liever, waar ze niet geheerscht had, maar waar de karbouwen waren doodgeschoten, het drinkwater voor de bevolking, (die bijna

overal, uitgenomen in het gebergte, van putten gebruik maakt, op langzame, doch zekere wijze vergiftigd werd.

Dat er dus in Bantam eene koortsepidemie onder de menschen uitbrak, onmiddellijk na de veepest, is niet te verwonderen. 't Was eene infectie met lijkengif! op eene schaal, die zelfs in de bloedige moderne oorlogen nergens bereikt is. Nu zal men wellicht de tegenwerping maken: „hoe komt het, dat die koortsepidemie zich tot Bantam beperkt heeft. Ook in Batavia, Preanger en Cheribon is op groote schaal afgemaakt." Het antwoord hierop is, dat nergens op Java op zulk een roekelooze wijze is afgemaakt, nergens op die schaal als in Bantam. Epidemische koortsen waren destijds ook in die andere residentiën niet zeldzaam. Er was echter een groot onderscheid tusschen de behandeling der doode karbouwen, zooals die later in Cheribon, met name in de afdeeling Indramajoe, geschiedde, en de zoo even geschetste in Bantam. In Indramajoe werden de kuilen met zorg gegraven, *buiten* de desa; de graven werden met zorg onderhouden; gedurende een jaar minstens werden ze nu en dan nog met karbolzuur begoten; groote hoeveelheden karbol werden daarvoor uit Batavia afgezonden.

Van al die voorzorgsmaatregelen hoorde men in Bantam weinig. Het graven der kuilen, afmaken, begraven, desinfecteeren, geschiedde daar gewoonlijk met eene zenuwachtige haast. Want tal van andere buffels wachtten gewoonlijk op 't zelfde lot, en men gunde zich dus geen tijd. Wat men ook aan de Bantamsche veepestbestrijding kan verwijten, gebrek aan ijver heerschte er niet. Vooral snel en gauw afmaken, dat was het wachtwoord.

* * *

„Na de veepest de „menschenpest." Zoo spraken de Europeanen in Bantam tot elkaar met galgenhumor. Weldra was de „inspecteur van den burgerlijken geneeskundigen dienst" te Serang. Zonder „gecommitteerden" was er destijds geen heil! En, daar een mensch toch meer waard is dan een buffel, kon men de gecommitteerden voor de menschenpest toch moeilijk met hetzelfde loon afschepen, als hunne veepest-collega's. Daar deze laatste *f* 10 daags kregen, werden *„de menschenpesters"* met *f* 20 daags bezoldigd. Zij moesten *chinine* uitdeelen aan de koortslijders, en aan de reconvalescenten gecondenseerde melk, gedroogd vleesch (dengdeng) en gezouten eieren. Ook werd er eene groote hoeveelheid geconserveerd Australisch vleesch ingevoerd.

Over de rijstuitdeelingen spreken wij later.

Ook werden er eenige officieren van gezondheid naar Bantam gezonden, die, met den civiel-geneesheer, wedijverden in strenge plichtsvervulling en ijver. Zij hebben, in Bantam, zeker veel goed gemaakt door hunne humaniteit. — Maar, wat het personeel der gecommitteerden betreft, dit werd gerecruteerd uit *le dessus du panier* der veepest-gecommitteerden. Maak, als gij kunt, maar eens eene bloemlezing uit vele slechte verzen. Ge zult er geen verzameling goede door krijgen. Zoo ging het ook hier. Er waren menschenpesters, die de eetwaren en de chinine, hun ter gratis-uitdeeling ter hand gesteld, niet anders afgaven, dan, als er een kip in ruil werd gegeven. Er waren er ook, die ze voor jenever inruilden bij de Chineezen. En, zoo heeft ook deze maatregel, met de beste bedoelingen genomen, niet het effect gehad, dat men er van verwachtte. Daarenboven was de bevolking op sommige plaatsen zeer wantrouwend, ten opzichte van de hun

verstrekte vleeschspijzen. Ze .waren niet overtuigd, dat er niets „van het varken" onder het Australisch vleesch schuilde. En een Bantammer zal liever van honger sterven, dan .varkensvleesch te eten.

Ik heb altijd de grootste moeite gehad, een wild-zwijnenbout, dien ik wel eens, door een Chinees, machtig werd, gebraden te krijgen.

Van een bord, waarop ooit een stukje varkensvleesch gelegen had, zouden zij nooit meer willen eten.

IV.

De hongersnood en de „relief-works."

Logische gevolgtrekking, dat er hongersnood te wachten was in Lebak. — Waarom Lebak te Batavia zoo interessant gevonden wordt. — De hongersnood wordt officieel gerapporteerd. — Het denkbeeld „relief-works." — De verlangde „rechte weg" in bergstreken. — De Lebaksche wegquaestie. — Een en ander uit het district Sadjira. — Tjipanas en de warme bronnen aldaar. — Plan eener kunstmatige kippenbroeierij.

Het leven bij eene opneming. — Het wonen in een Soendasch huisje te Gedong. — De invallende Westmoesson. Een woord van hulde aan een katholiek priester. — De opnemers van den topographischen dienst. — Een militaire opnemer, als type. — Een naam zonder klinker. — De Freiherr von Barnekow. — Het einde der erfpachtslanden in Lebak.

De relief-works in Noord-Bantam. — De rijstuitdeelingen.

Wij zijn thans genaderd tot den beruchten Bantamschen hongersnood, in 1880—1881.

Het spreekt wel vanzelf, dat elke gedoode buffel eene vermindering van rijstopbrengst ten gevolge had. Het ploegvee van de bevolking was tot op een minimum geslonken. Het getuigde dus van logisch nadenken, dat de bestuursambtenaren van Bantam kleine oogsten voorzagen.

Toen nu, èn in Lebak, èn in Noord-Bantam, de hevige

koortsepidemie uitbrak, die tal van handen onttrok aan den veldarbeid, lag het voor de hand hongersnood te verwachten.

Nu geniet Bantam, in 't algemeen, maar vooral de afdeeling Lebak, het twijfelachtig voordeel de bijzondere opmerkzaamheid der Bataviasche bureaux te trekken.

Neem welken ambtenaar, ter secretarie of van een der Departementen van Alg. Bestuur, gij wilt; laat hij desnoods van Indië slechts Batavia kennen. Neem aan (al is dit ook gelukkig zeer zeldzaam), dat hij geen belang hoegenaamd stelt in Indologische lectuur, buiten zijn bijbel, de Staats- en Bijbladen; laat hij alles vergeten zijn, wat hij ooit op de Indische Inrichting leerde — dan is er toch één boek, dat hij zich zal herinneren. Dat boek is de „Max Havelaar." Geen Gouverneur-Generaal, al las hij nooit een boek over Indië, vóór hij die betrekking aanvaardde, die de „Max Havelaar" niet kent! Heeft niet elke Nederlander eene levensperiode gehad, waarin hij met de „Max Havelaar" dweepte?

Ik heb officieele brieven gezien van personen, die het cynisme gepersonifieerd waren, en die, als ze over Bantam, over Lebak handelden, onwillekeurig door heilige verontwaardiging werden bezield.

Lebak, Rangkas Betoeng, de Tjioedjoeng. 't Zijn geen klanken meer, namen van verre gewesten, steden en stroomen, die niets zeggen. Neen, die namen kregen vleesch en bloed; zij leven voor het jonge Nederland, zooals Palestina, Golgotha, de Jordaan voor den Christen....

En dat alles is slechts één dagreis van Batavia! Geen wonder dan ook, dat elke nieuw benoemde inspecteur er naar hunkert dien klassieken bodem te betreden. Weinig

afdeelingen werden zoo trouw geïnspecteerd. Veepest en koortsepidemie maakten Lebak in 1880 nog interessanter. Men trof ze er aan van alle takken van dienst, inspecteurs van het boschwezen, van de koffie, van de rijst, van post- en telegraafdienst, van financiën, van waterstaat, van den burgerlijken geneeskundigen dienst. Zij allen kwamen te Batavia terug, vol van mededeelingen over Lebak, die een open oor vonden bij geheel Batavia, dat, wegens de „Max Havelaar", steeds belangstelt in dat plekje.

Die belangstelling heeft echter eene groote schaduwzijde. De minste kleinigheid, die in Lebak gebeurt, neemt te Batavia reusachtige afmetingen aan en krijgt de beteekenis van iets verschrikkelijks. Twee jaren vóór het tijdstip, dat wij beschouwen, kwam er eens een inspecteur te Rangkas Betoeng, die te Batavia rapporteerde, dat er naar zijne meening, *hongersnood was in Lebak.* Machtig was de indruk, dien dit rapport maakte. De ongelukkige bestuursambtenaren in Lebak, ja de resident van Bantam zelf, werden beschuldigd van met opzet de waarheid verzwegen te hebben. Dat „schipperen" in Lebak komt immers ook in de Max Havelaar voor. Of nu die ambtenaren, van uit Lebak, al protesteerden, of zij al beweerden, dat er geen hongersnood was, en dat de inspecteur, die, op een regenachtigen dag te Rangkas Betoeng, verdiept was geraakt in de Max Havelaar, iets geconstateerd had, dat in zijn verbeelding bestond, men geloofde hun niet te Batavia. Ter gemoetkoming der hongerlijdende bevolking moest onmiddellijk een of ander openbaar werk worden uitgevoerd. — En, daar de weg tusschen Pandeglang en Rangkas Betoeng ook al in de „Max Havelaar" zoo slecht is, werd er een steil gedeelte in dien weg afgegraven. Toen

aan de bevolking een paar duizend gulden aan arbeidsloon was uitbetaald, werd officieel de hongersnood voor geweken verklaard.

Na deze treurige ondervinding namen de bestuursambtenaren in Bantam zich heilig voor, nooit meer aan een inspecteur de gelegenheid te laten hongersnood te constateeren in Lebak! Niemand zal het hun kwalijk kunnen nemen, dat zij twee jaren later, toen naar alle waarschijnlijkheid een hongersnood zou uitbarsten, zorgden alle mogelijke inspecteurs voor te zijn. — *Er werd dus door de bestuursambtenaren officieel gerapporteerd, dat er hongersnood was in Lebak.*

Lebak is een land vol verrassingen. De hongersnood, die dreigde, dien elk verwachtte, kwam niet! Men had toch alles behoorlijk nagegaan. De oogst zou klein zijn, bedroevend klein, in vergelijking van andere jaren. — Maar, er waren tal van koortslijders gestorven, die geen aanspraak op rijst meer maakten. Zij hadden geplant, doch waren vóór het oogsten reeds begraven. Tal van Lebakkers waren, uit vrees voor straf, uit walging over de veepest-maatregelen, uit wanhoop, uitgeweken. Zij vulden de Bantamsche kolonie aan te Batavia, waar, sedert overoude tijden, tal van Bantamsche koelies sjouwerwerk verrichtten, en waar zij dus onder landgenooten waren.

De rijst verrotte op de velden; er waren geen handen genoeg om ze te snijden.

Het was gevaarlijk te bekennen, dat men zich vergist had. Men had zich te Batavia nu eenmaal ingeleefd in het denkbeeld, dat er hongersnood was, de couranten hadden het

verbreid over de geheele wereld. Welk een indruk zou het maken, als nu plotseling de hongersnood herroepen werd? Niemand zou het gelooven; men zou weer het verwijt krijgen, „dat de waarheid verbloemd werd.” De officieele hongersnood ging dus door.

* * *

Oudtijds meende men, dat tegen elke bepaalde ziekte één bepaalde medicijn onfeilbaar hielp. De Indische Regeering had, voor tien jaar, een dergelijk specifiek middel tegen hongersnood. *„Hongersnood wordt bedwongen door „relief-works.”*

Vergissen wij ons niet, dan was dit middel niet oorspronkelijk bedacht door een knap secretarie-ambtenaar, maar het was van Engelsch-Indisch origine. In dat „Indian empire” kwamen periodiek hongersnooden voor. Door *relief-works* verstaat men openbare werken, die in zulke bange tijden worden uitgevoerd, ten einde de bevolking te gemoet te komen. Zij kunnen tot nut strekken der bevolking; er komen werken tot stand, die later de welvaart bevorderen — waterleidingen, wegen, dijken, die anders, wellicht nog jaren, achterwege zouden blijven. — Men kiest voor relief-works natuurlijk den aanleg van werken, die vergelijkenderwijze veel arbeidsloon, doch weinig kapitaal aan materialen vorderen; daarom zijn *grondwerken* in 't algemeen hiervoor zeer geschikt.

Toen besloten werd *relief-works* in Lebak uit te voeren, viel de keuze op *aanleg of verbetering van wegen.* Het waterstaatspersoneel in Bantam bestond uit den Eerstaanwezend Ingenieur te Serang en eenige opzichters van den

gewestelijken dienst. De controleurs hadden het veel te druk, om hun, in die veepesttijden, nog meerdere technische werkzaamheden op te dragen.

Zonder project wilde men liever geen relief-works beginnen. De resident vroeg dus te Batavia technisch personeel aan. Daar er nu geen technisch personeel over was, duurde het vrij lang, voor hierop geantwoord werd. Doch toen de resident seinde, „dat hij niet voor den toestand van Bantam instond, als er niet dadelijk een ingenieur gezonden werd, bekend met opname", werd de directeur van openbare werken verteederd. Per draad werd aan een aspirant-ingenieur, die in de afdeeling Kendal (Semarang) bij eene irrigatie-opneming geplaatst was, gelast zich onmiddellijk naar Bantam te begeven.

Het is niet alles voor een jong waterstaatsambtenaar, om geplaatst te worden in een gewest, waar de resident en de, aan hem direct ondergeschikte, eerstaanwezend ingenieur niet met elkaar over weg kunnen. Die toestand bestond in Bantam. Nu wilde het geval, dat de eerstaanwezend ingenieur met de voorgenomen relief-works in 't geheel niet ingenomen was en zijn best deed er zoo min mogelijk bemoeiing mee te hebben. Hij keurde de geheele zaak af. Toen dus de ondergeschikte ambtenaar bij den eerstaanwezend om instructiën kwam, verwees deze den verbaasden aspirant tot den resident, „die toch alles zelf behandelde."

Toen de jeugdige waterstaatsambtenaar bij den resident werd toegelaten, had deze een residentiekaartje van Bantam, uit den atlas van Melvill v. Carnbée, voor zich.

— „Binnen den tijd van twee maanden wensch ik een project te bezitten voor den aanleg of de verbetering van

een weg in Lebak, zoodat ik dan onmiddellijk veertig duizend gulden kan laten verwerken.

Die weg moet te *Rangkas Betoeng* beginnen en doorloopen naar de *Buitenzorgsche grens*. Ik heb het land aan bochten. Traceer mij dus een rechten weg, zoodat (bij wijze van spreken), als ik te Rangkas Betoeng in mijn wagen stap, ik de Buitenzorgsche grens kan zien."

* * *

De ingenieur wierp een blik op het kaartje van Bantam, dat op tafel lag. Hij zag, dat er in Lebak veel van die bekende langwerpige figuurtjes geteekend waren, die bergen moeten voorstellen..... Hij waagde dus eene opmerking.

— „Is Lebak niet bergachtig? Een rechte weg is in geaccidenteerd terrein niet altijd uitvoerbaar; hij eischt in alle geval veel grondverzet."

— „Dat is minder. Het werk dient immers voor „relief"? U vertrekt morgen naar Lebak — Zorg, dat ik binnen twee maanden mijn project heb."

De resident stond op en kreeg een bundel papieren, die meer dan een decimeter dik was.

— „Hier heeft u alle stukken over de *„Lebaksche wegquaestie"*, ter inzage. Ik wensch u goede reis. Als u weer te Serang komt, stap dan gerust bij mij af. Er is altijd een kamer open."

* * *

Vergun mij, dat ik de Lebaksche wegquaestie eens voor U resumeer.

Kort na de zending van één aspirant-ingenieur naar Lebak, in Augustus 1880, werd het personeel versterkt,

daar de hoogste spoed geëischt werd, zoodat er twee ingenieurs en twee opzichters in Lebak werkten. Verbaasd waren zij, dat er wegen zouden worden ontworpen in een streek zonder bevolking, zonder handel, terwijl er streken waren, waar wèl bevolking en wèl handel was, die door slechte transportmiddelen veel nadeel leed; bij voorbeeld het Malimpingsche, waar de rijst soms geen waarde had, daar ze niet kon worden afgevoerd, en het Sadjirasche, waar particuliere landen waren, en handel was met Buitenzorg. De ingenieurs maakten van hunne bevindingen een rapport op, bevattende: mogelijke tracés. Zij lieten duidelijk uitkomen, dat, als men een weg maken wilde tusschen Lebak en Buitenzorg, die nut zou hebben, men moest trachten een wegverbinding: Rangkas Betoeng—Sadjira—Tjipanas—Jassinga te krijgen.

Niet lettende op de belangen der particulieren en op het handelsbelang, werd door den resident aan de ingenieurs gelast om een tracé te ontwerpen door de onbevolkte streek. De redenen, waarom deze wegverbetering onpractisch was, als „relief", waren de volgende:

Omdat de wegverbetering van af Rangkas Betoeng, over de eerste vier en twintig kilometer, betrekking had op een bestaanden, vrij goeden weg, waar slechts kleine verbeteringen, afgraven van hellingen, noodig waren, nergens groote grondwerken.

Omdat de weg liep door een onbevolkte streek. Ware er dus op groote schaal voor de bevolking bedeeling, in den vorm van werk, noodig geweest, dan zou men overal loodsen hebben moeten bouwen, om de werklui onder dak te brengen.

Omdat er niet slechts geen bevolking, maar ook geen locaal vervoer was.

Omdat hij ook niet kon dienen voor doorgaand vervoer, daar er geen behoorlijke verbinding met het Buitenzorgsche was. — Want al was ook het gedeelte in Buitenzorg tot Jassinga geprojecteerd, men had geen plan dit uit te voeren. En al ware het uitgevoerd, dan hield toch de weg nog op vóór Jassinga, bij een flinke rivier (de Tjikiam) zonder brug. De laatste reden, waarom de wegverbetering niet noodig was is echter de beste.

Ze was onnoodig:

Omdat er geen hongersnood was en er dus geen reliefwerken op groote schaal noodig waren.

't Was dus een *onbekookte wegverbetering*.

Ik vrees u te vervelen, als ik over de technische zijde van de wegopneming en de uitvoering der reliefwerken uitweid. Liever wil ik u uitnoodigen mij te volgen naar het Zuid-Oosten der afdeeling Lebak, de afdeeling Sadjira.

Voor een geoloog zou het district Sadjira zeker veel aantrekkelijks hebben, al zou het maar alleen zijn om de groote hoeveelheid *versteend hout*, die men er, schier met elken stap, aantreft. Op sommige plaatsen zijn het, als 't ware, heele bosschen met gevelde boomstammen, die regelmatig naast elkaar liggen. De machtige stammen hebben niet slechts den vorm maar ook den bouw van boomstammen, tot in de kleinste bijzonderheden, behouden. Maar er is geen spoor van organische stof meer in dat hout te ontdekken. Het is geheel en al „verkiezeld" zooals ik dit versteeningsproces met een in Duitschland gebruikelijk woord zou willen noemen. Het is alsof, atoom vóór, atoom na, in het organische weefsel, verruild is voor de minerale zelfstandigheid. Zoo ontstaan steenen kolommen, zware

pijlers, die er nog volkomen als hout uitzien. Ze worden in Lebak algemeen gebruikt als steenen merkpalen, om een perceel-grens te bepalen. Bij de opneming werden ze aangewend als vaste merken voor de waterpassing. Ook werden de kleine stukken wel gebruikt bij wijze van grint. Volgens de geologische boeken zijn die versteende bosschen afkomstig uit een tijdperk der aarde, dat millioenen jaren achter ons ligt, het tertiaire tijdperk der geologen. Volgens mijn vriend, den ouden regent, Soeta Angoen Angoen, geschiedt het versteenen van hout nog dagelijks. Hij wees eene houtsoort aan, de zoogenaamde *sempor-tjei,* (1) (watersempor), die, in water gelegd, hoe langer hoe harder zou worden en, na een paar jaren, in steen verandert. Uit dat hout bestonden ook die versteende bosschen. Op mijn vraag, hoe al die bosschen onder water waren gekomen, antwoordde hij, „dat God almachtig is." Ik vermeld dit gesprek, om er op te wijzen, dat reeds Junghuhn (2) dit wonderlijk volksgeloof der Lebakkers vermeldt en zeer terecht opmerkt, dat het onzin is.

Reeds meermalen gaf ik af op de inlandsche hoofden in Bantam. Hun gehalte was in 't algemeen benéden peil. Eenige staaltjes mogen hier op hun plaats zijn.

Toen ik te Sadjira woonde, had ik herhaaldelijk aanraking met het districtshoofd, den wedana.

's Avonds kwam hij menigmaal een praatje maken; hij dronk dan, met grooten smaak, cognac grokjes, uitsluitend als medicijn (obat) tegen de buikpijn, die hij voelde opkomen, zoodra de cognacflesch op tafel stond. Want hij

---

(1) Dillenia speciosa.

(2) Aangehaald in Veth, Java, deel 1, pag. 115.

gebruikte, als geloovig Islamiet, anders nooit alcohol, zooals hij zeide. In zijne jonge jaren was hij een eerste Don Juan geweest, op ongeveer veertigjarigen leeftijd was hij vrij wel afgeleefd en op. Hij werd meermalen door de bevolking aangeklaagd wegens onwettige heffingen en knevelarij. Hij zat tot over de ooren in de schuld. Volgens zijn beweren, ook het gevolg van de Europeanen, die in die veelbewogen dagen te Sadjira aankwamen en gewoonlijk in zijne woning afstapten. Als hij op tournee ging, sloot hij zijn provisiekamers en zijn rijstmagazijntje af, en nam de sleutels mede, zoodat zijn arme vrouw niet wist, hoe ze aan eten zou komen voor hare kinderen en bedienden, daar alles, wat eetbaar was, achter slot was. Onnoodig te vermelden, dat hij haar ook geen geld achterliet. Dan requireerde ze soms, door den nood gedwongen, rijst, of kippen op de passer (markt) van de marktgangers, want ze moest toch eten. Of ze kocht het een en ander „op de beer". Maar, hij wilde nooit iets van betalen weten. En dàn volgde er gewoonlijk weer een aanklacht tegen den wedana, gevolgd door een onderzoek, eindigende met zijn arrest in het kleine gebouwtje voor de regentswoning te Rangkas Betoeng, of schorsing in zijn ambt voor een bepaalden tijd. In het hartje van den Westmoesson bracht ik eens een avond door in de kawedanan, (1) in gezelschap van een inspecteur uit Batavia. 't Was een melancholieke avond. Het stortregende. De inspecteur draaide onrustig heen en weer. Iets waaraan hij gewend was, ontbrak hem. Hij maakte 's avonds zoo graag geregeld zijn partijtje, zeide hij. Ik meende dat er op geen zes uren afstand een spel

(1) Huis van den wedana.

kaarten te vinden zou zijn. Toen bleek het, dat de inspecteur kaarten en fiches bij zich had, in 't bescheiden valiesje, dat hij medevoerde. De wedana kreeg eene uitnoodiging om mee te spelen. Hij kende tot zijn spijt maar één spel: „*slikoer*". Dit woord beteekent: een en twintig. En het spel slikoer is dan ook niets anders dan het bekende vingt-et-un of banken.

Zoo werd er te Sadjira dien avond gebankt. De inspecteur was de eenige winner. De wedana ging een paar maal weg. Ik hoorde hem lang fluisterend overleggen met zijn vrouw. Maar hij kwam toch met rijksdaalders terug. Spoedig verloor hij die weer opnieuw.

Den volgenden morgen, reeds vroeg, 't was nog nacht, kwam de vrouw van den wedana mij spreken. Haar man had geld verspeeld van het gouvernement, dat hij dezer dagen moest afdragen. Hij had niet durven weigeren, toen de inspecteur hem uitnoodigde, en toen hij verloor, was hij te trotsch geweest om uit te scheiden. En nu had hij het land bestolen, hij zou voorgoed ontslagen worden, hij zou in de gevangenis komen. Ik had medelijden met die brave vrouw, en ik vertelde dus een en ander aan den inspecteur. Toen nu de inspecteur weg zou gaan, bood hij de gewonnen som aan de vrouw van den wedana aan, als een geschenk voor hare kinderen. Nog maanden daarna was onze wedana niet uitgepraat over dien inspecteur. Bij God, een waarachtig goed en edel man. Niet te trotsch om met een district-hoofd te spelen. Knap, werkelijk knap in het spel, die inspecteur. Er is tegen hem niet te spelen. Hij is te *pinter* (knap). Maar wat hij wint, geeft hij op kiesche wijze terug.

Toch ging het op den duur niet met onzen wedana. En,

toen hij weer een ernstig plichtverzuim gedaan had, bestond er groote kans, dat het slecht met hem zou afloopen. Toen werd de man ziek, en, op een attest van een medicus, dat verandering van klimaat voor hem gewenscht was, kreeg hij wachtgeld, en vertrok uit Sadjira.

* *
*

Komt men bezuiden Sadjira dan is het of men in een ander land verplaatst is. Wij volgen een weg, die zich schilderachtig kronkelt, in het dal van de schuimende Tjiberang. Die rivier heeft veel verval. Er was dus gelegenheid om irrigatieleidingen te graven, die uit de Tjiberang stammen, en die, minder hellende dan het dal, langzamerhand in het rivierdal stijgen en, na eenige kilometers lengte, tot irrigatie van de rijstvelden in het onderdistrict Sea kunnen dienen. 't Is een verademing weer natte rijstvelden te zien. De veepest-furie had ook hier gewoed. De veestapel van Sea was vermoord. Maar de bevolking had de „patjol" (schop) ter hand genomen, en men stond verbaasd, hoever zij het, zonder ploegvee, nog gebracht had. Voor rijtuigen was die weg, wel is waar, niet te gebruiken. Maar hij was toch wel voor verbetering vatbaar. Even voor het dorp *Leuwisema* liep hij strijkelings langs het bed der Tjiberang. Over eene lengte van 1500 M. was hij hier in een steilen bergrand uitgehakt. Op dat gevaarlijk gedeelte kwamen telkens aardstortingen voor. Doordat de weg het hoofd-rivierdal volgde, was men genoodzaakt tal van zijdaaltjes over te steken, waarin kleine rivieren. Intusschen stijgt de weg steeds. Na zes en een halven paal zijn wij in het dorp Tjipanas aangekomen.

Tjipanas beteekent, woordelijk vertaald, *warme rivier*. Er waren hier namelijk zwavel- en jodiumhoudende warme bronnen, die onder de bevolking een grooten roep hadden wegens hare geneeskrachtige werking. Tal van inlanders zochten hier, door warme baden, genezing voor huid en bloedziekten en syphilis.

Ik trof er ook Chineezen aan uit Buitenzorg, terwijl het Kaukasische ras er vertegenwoordigd was door een Franschman, die niet ongestraft onder de palmen had gewandeld. Open wonden onder zijn voeten verhinderden hem te loopen. Hij kroop gewoonlijk op handen en knieën door de desa Tjipanas, steeds aangeblaft door de kamponghonden, en een voorwerp van groote verbazing voor de bevolking. Een ongeluksvogel, die op alle wijzen schipbreuk had geleden in het leven, maar die een beminnelijk optimisme bewaard had, en steeds vol hoop was voor de toekomst. Een „brasseur d'affaires", die steeds met de dolste plannen rondliep. Zoo wist hij een landheer in de buurt over te halen hem eene som voor te schieten, ten einde te Tjipanas eene kunstmatige kippenbroeierij op te richten, waarvan hij zich gouden bergen droomde. Want de warmte van de koesterende moederhen, die men, bij zulke inrichtingen in Europa, kunstmatig, uit dure steenkolen moet fabriceeren, had men te Tjipanas gratis, uit de warme bronnen. Hoe onzinnig het ook moge schijnen, de proef werd in werkelijkheid genomen; maar de eieren, blootgesteld aan de heete zwavelwaterstofhoudende dampen, dachten er niet aan eenig teeken van leven te geven. — Na dien tijd heb ik hem uit het oog verloren. Misschien is hij nog gecommitteerde van de veepest geworden.

Tjipanas was het middelpunt van een levendigen klein-

handel tusschen Buitenzorg en het Lebaksche onderdistrict Sea, die echter zeer bemoeilijkt werd, door de afgrijselijke communicatiemiddelen. In den omtrek van Tjipanas waren destijds de particuliere koffieondernemingen Kossalla, Lebak-Paré, Goenoeng-Poentang en Tjisella, die allen in exploitatie waren. De landheeren van die erfpachtslanden kwamen van tijd tot tijd te Tjipanas; de meesten hadden daar een optrekje.

Dat er in werkelijkheid geen hongersnood was (en er dus geen „relief"-werken noodig waren) bleek aan de ingenieurs der opneming ook daaruit, dat de aardvruchten en tweede gewassen, die de inlander in tijden van rijstschaarschte gaarne eet, in dien tijd in Lebak vrij wel onverkoopbaar waren. Waar ze aan de markt kwamen, deden ze geen prijs. Die voedingsmiddelen, in Bantam vooral *cassave, ketella-pohon, dandar,* kan men laten staan; ze behoeven niet op een bepaalden tijd geoogst te worden. Men zag dan ook die planten overal in den grond staan; de oogst werd uitgesteld tot een volgend jaar, in de hoop op prijsverbetering.

Daar er geen hongersnood was, kon men, naar verkiezing, wanneer men wilde, rapporteeren, dat de hongersnood geweken, en reliefwerken niet meer noodig waren. Maar, men ging hiertoe niet spoedig over. Want de maatregel vond algemeen sympathie in Indië. Allerwege werd het geapprecieerd, dat de Indische regeering zoo goed zorgde voor de arme Lebaksche bevolking. De reliefwerken kregen eene zekere beroemdheid, die er niet op verminderde, toen de Gouverneur-Generaal persoonlijk in Lebak kwam en de reliefwerken in oogenschouw nam. 't Was een eigenaardig gezicht, die primitieve wijze van grondverzetten.

De grond werd met een schop (patjol) uitgegraven en op horden weggepikeld (gedragen). Geen werklocomotieven met kipwagens, zooals wij in Nederland gewend zijn, geen handwagens, zelfs geen kruiwagens werden gebruikt.

De echte, inlandsche werkwijze — omslachtig, in onze oogen, maar gemakkelijk voor den Bantammer, die aan het pikelen gewend is. — Als een bewijs, hoe weinig de reliefworks in den smaak vielen, diene, dat er op den dag, toen de Gouverneur-Generaal op het werk kwam, slechts 36 man waren uitgekomen!

Aan den ingenieur, met de uitvoering belast, was opgedragen de bevolking zooveel mogelijk in rijst uit te betalen. Er werd daarom toen tien pikol rijst ingekocht. Maar ze was onverkoopbaar, tegen dagwerk. Men raakte ze echter toch kwijt, door aan de werklui een feest te geven (de gebruikelijke slametan) en hun de rijst op dat feest te eten te geven.

Er was *een zachte dwang* noodig van de zijde van het bestuur, anders zou er in 't geheel geen werkvolk geweest zijn, om de reliefwerken uit te voeren. Wellicht, lezer, begrijpt ge die uitdrukking niet. Die „zachte dwang" bestond in een mondelinge opdracht aan de dorpshoofden, dat zij er voor moesten zorgen, dat werkvolk uitkwam. 't Gebeurde dan niet zelden, dat zulk een dorpshoofd verplicht was zijne „administré's" zelf naar het reliefwerk te geleiden, uit gegronde vrees, dat ze anders, ondanks hunne stellige belofte, zouden wegloopen, voor ze zich als arbeider gemeld hadden. De „vrijwillige" komst van die desa-lieden, onder aanvoering van hun hoofd, deed mij wel eens denken aan het verschijnen der dienstplichtigen uit een Hollandsch dorp, onder leiding van den

veldwachter, in de stad, waar zij loten moeten voor de militie.

* * *

Het hoofdkwartier der wegopneming was oorspronkelijk te Rangkas Betoeng. Het werd hoe langer hoe moeilijker voor het personeel, om, na afloop der vermoeiende terreinwerkzaamheden, elken dag weder terug te keeren naar Rangkas Betoeng. Het bleek dus onpractisch te zijn om het teeken- en projectwerk te Rangkas Betoeng te verrichten. Er werd dus besloten te verhuizen naar *Gedong* zeventien kilometer verder. — Gedong was een ellendige, morsige kampong, hoewel het nog het neusje van den zalm was, in vergelijking van de andere *lemboers* (gehuchten), die langs den te verbeteren communicatieweg lagen. Een bouwvallig Soendasch huisje, waarvan de inwoners aan de koortsen bezweken waren, werd voor *f* 15 aangekocht. Daarheen werd het hoofdkwartier der opneming overgebracht. In één opzicht was het leven daar interessant. Er was namelijk in Gedong één karbouwenkraal met levende buffels, iets wat men, wijd en zijd, nergens meer in die streken aantrof. Door een verzuim waren zij aan den moord ontkomen, hoewel zij ook eens hadden gelegen binnen den fatalen cirkel, van één paal straal, waarbinnen alles werd afgemaakt. Zij waren nu de trots van Gedong, zij waren bovendien de gezondste inwoners van dit dorp, want de koortsen heerschten er onder de inwoners in hooge mate, en ook het technisch, Europeesch personeel der opneming betaalde geregeld tol aan de epidemie.

Het wonen in een Soendasch huisje heeft eigenaardige bezwaren. Er is namelijk geen eigenlijke vloer, maar er

ligt een mat van platgeslagen bamboe (ploepoe), die, ongeveer 0,25 M. boven den beganen grond, rust op een soort roosterwerk van bamboe of hout. Dit roosterwerk wordt gedragen door stijltjes, die op een stuk natuurlijke steen rusten, of wel ingegraven zijn.

Zulk een vloer is veerkrachtig. De minste beweging brengt hem in trilling. Als iemand in den eenen hoek van het vertrek loopt, dansen kopjes en borden van de tafel, die in den anderen hoek staat. — Men begrijpt, hoe volkomen ongeschikt zulk een vertrek is om er te teekenen. Gelukkig kwam men op het denkbeeld om de tafel niet op den vloer te zetten, maar onder elke poot een stijl te slaan tot in den ondergrond van het huis. Op deze wijze nam de tafel geen deel aan de gecompliceerde trillingsverschijnselen, die de vloer maakte, als men zich bewoog. De nabuurschap van de karbouwenkraal had verder het gevolg, dat er een ondragelijke stank in de geheele kampong heerschte, en dat er steeds een groot aantal allerwalgelijkste insecten, die op mest azen, rondvlogen. Deze *„andjing-tanah's"* (grond-honden) waren de ergste bezoeking van het zijn te Gedong. Zij lieten u geen oogenblik met rust, en zij rustten niet voor zij doodgeslagen waren.

In de buurt van Gedong lag het land Genteng, waar liberia-koffie een kwijnend bestaan voortsleepte. Hier was, als opzichter, door den eigenaar aangesteld een gewezen zendeling op Nieuw-Guinea. Hij had eene Europeesche vrouw en een talrijk huisgezin, nog versterkt door twee Papoeasche pleegkinderen, die hij, als aandenken aan zijn zendingsarbeid, had medegebracht. De inlandsche hoofden hadden bijzonder veel schik in die kroesharige zwartjes. En, daar hun eigenaar het niet breed had, dachten zij,

dat hij ze wel zou willen verkoopen. Wij kunnen ons nog de naïeve verbazing herinneren van den wedana van Sadjira, toen zulk een aanbod tot koop van een dier zwartjes, een huwbaar meisje, met verontwaardiging werd afgeslagen.

Wilt ge nu nog eens terugkeeren met mij naar Sadjira, aan den oever van den schuimenden bergstroom Tjiberang? Gemakkelijk voor eene opneming was het terrein daar niet. Een tocht langs de Tjiberang is bezwaarlijk. Want langs de oevers wassen bosschen van hoog opgaande bamboestoelen, scherpe, nijdige dorens. 't Is de beruchte bamboe-doerie of doren-bamboe, die u de kleeren openscheurt en die zoo hard is, dat het kappen van een doortocht tal van bezwaren heeft. Toen eindelijk de richting van het nieuwe wegtracé in hoofdzaak was vastgesteld over de waterscheiding van Tjiberang en Tjibeureum, waar enkel wildernis was, maagdelijk bosch met een dikke vochtige laag van humus en bladeren bedekt, moest het tracé worden uitgezet en daarna eene waterpassing worden verricht naar de grens van de residentie Bantam. Het openkappen van het terrein gaf ook hier, zooals bijna overal in de tropen, aanleiding tot hevige malaria bij het personeel. Zoodra de tropische zon scheen op die plekken, die eeuwen achtereen in de vochtige schaduw van de boomen hadden gestaan, ontwikkelden zich verpestende dampen. Een vochtig bosch met geen hooge opgaande boomen, maar met laag hout, was het een kweekplaats van allerlei soort van muskieten, van de grootste af, tot de kleinste toe. Slangen kwamen in buitengewoon groot getal te voorschijn.

Kenmerkend echter voor deze streek was een reus-

achtige spinsoort, door de inlanders *lantja meong*, tijgerspin, geheeten, waarvan de beet bij een mensch lichte vergiftigingsverschijnselen te voorschijn roept, overeenkomende met die door slangengif veroorzaakt. De werklieden bij de opneming hadden een grooten haat tegen die spinnen. Een wreed genoegen smaakten zij er in, haar te strikken, en haar gebonden in een boom op te hangen, waar een mierennest was. De spin werd dan letterlijk levend opgegeten door de mieren.

Daar de opneming weldra eenige kilometers ver van Sadjira was, besloot men te Gardoe Batok, in het tracé gelegen, een huisje te bouwen, waar dan desnoods overnacht kon worden. Van dit huisje is slechts één maal door een opzichter gebruik gemaakt. Hij beweerde, den volgenden morgen, niet te hebben kunnen slapen door het gebrul van tijgers; sedert dien tijd waagde zich niemand 's nachts te Gardoe-Batok. Ik moet eerlijk bekennen, dat ik zelf in Lebak nimmer een tijger zag; maar dat zij er in grooten getale voorkwamen, kan ik met zekerheid verklaren. Tijgersporen vond men overal. Ja, in Lebak en Tjaringin waren er nog zooveel, dat soms gehuchten verlaten werden door de bewoners, uit vrees voor de tijgers.

Eenzaam waren de dagen, bij de opneming, in de wildernissen van Zuid-Lebak, doorgebracht. Van tijd tot tijd een bezoek van een gecommitteerde van de veepest, wiens dorst slechts door veel jenever te stillen was.

Maar neen! Er dient hier de naam genoemd te worden van eene orde van mannen, wier denkbeeld van plicht zoo hoog is, dat ik, hoewel hun geloof niet deelende, hun oprechte bewondering toedraag. In die onherbergzame oorden ging van tijd tot tijd een Katholiek priester rond,

om den troost van zijn godsdienst te brengen aan zieken, om kinderen te doopen. Ik kan niet zonder aandoening denken aan den onderpastoor van Batavia, M. J. D. Claessens, die, in den Westmoesson van 1880 op 1881, de afgelegenste en ontoegankelijkste streken van Lebak en Tjaringin bereisde. Hij bezocht onder anderen in December 1880 al de gecommitteerden van de veepest, die in het Tjibalijoengsche, in het binnenland van Tjaringin, ter paggerbewaking, woonden. Niets ter wereld kon dezen priester verhinderen te doen, wat hij zijn plicht oordeelde. Zoo vernam hij eens, dat er in Lebak, in het Malimpingsche, een kind geboren was, ten huize van een katholiek gecommitteerde. 't Was toen in 't hartje van den Westmoesson. Het stortregende, toen hij vertrok, in zijn geestelijk gewaad, dat alles behalve practisch scheen voor zulk een tocht, maar dat hij niet wilde afleggen.

De weg was lang en geaccidenteerd, als 't eigenlijk geen bittere ironie is van een weg te spreken in dien tijd van het jaar. 't Werd een storm. Geen huis onder weg. Den nacht bracht hij door onder een brug. Hoe hij er gekomen is, weet ik niet, maar hij is er in geslaagd de standplaats van den gecommitteerde te bereiken en het kind te doopen...

En dan verbazen protestanten zich nog, dat de katholieke kerk populair is in Indië, en veld wint!

* * *

Maar er was destijds een andere categorie van personen in Bantam, die vrijwel even internationaal waren, als de veepest-gecommitteerden. Ik vermeldde reeds meermalen,

dat Bantam topographisch werd opgenomen. — Ik had enkele malen het voorrecht den technischen chef der topopraphische opneming te ontmoeten. — Wanneer men zich dagelijks ergerde aan de tuchteloosheid en bandeloosheid, die, niet alleen onder het veepestpersoneel, maar zelfs onder het opzichterspersoneel van den waterstaat, in Bantam heerschte, dan was het eene verademing, het mindere personeel van de militaire opneming aan het werk te zien. Op dagreizen ver van hun chef, deden deze mannen hun plicht op voortreffelijke wijze; enkel en alleen het gevolg van die groote militaire deugd, de *discipline*, de ijzeren wet der absolute gehoorzaamheid, die in den militairen stand heerscht. Zeker, de chef had de macht hen op gevoelige wijze te straffen, als zij lui waren en niet gingen opmeten, of als zij achteloos werkten en fouten maakten in hunne opneming. Want, deze opnemers maken deel uit van het Ned. Indische leger, zij klimmen in rang op bij de opneming, tot sergeant-majoor en onder-adjudant toe; maar, als zij zich onmogelijk maken, worden zij weer teruggeplaatst bij den troep, en dan in den rang, waarin zij den troep verlieten. Vergelijkt men, niet slechts de groote mate van onafhankelijkheid, maar ook hunne finantieele en sociale positie als opnemer, bij die van een fuselier in een garnizoen, dan is het te begrijpen, dat elke opnemer zich liever dood zal werken, dan aanleiding te geven tot terugplaatsing bij het leger.

De chef behoeft trouwens meestal zulke *uiterste* maatregelen niet te nemen, die echter, zoo noodig, probaat zijn; want ze bevrijden van het onbruikbaar gebleken individu niet slechts hem, maar ook alle tegenwoordige en toekomende chefs der opneming. — Wil hij den opnemer slechts waar-

schuwen, dan wordt hem, bv. als hij een bok geschoten heeft in zijne meting, een arrest opgelegd van drie dagen. — Ik herinner mij een dergelijk geval met een opnemer, die, aan het strand van den Indischen Oceaan, aan Java's Zuidzee, met zijn tranche-montagne een meting verrichtte. Hij had zich toen, om het arrest te ondergaan, te melden op de eenige plaats, waar destijds in geheel Bantam garnizoen lag, namelijk op de hoofdplaats Serang. Hij werd daar onmiddellijk gevangen gezet en, na drie dagen arrest, ontslagen, natuurlijk met last onmiddellijk weer naar het tooneel zijner meting terug te keeren.

Als men nu nagaat, dat er geen gebaande wegen bestonden naar zijn standplaats, dan zal men mij wel willen gelooven, als ik zeg, dat deze opnemer voortaan zijn uiterste best heeft gedaan, geen fouten meer te maken.

Het is niet mijn bedoeling te insinueeren, dat de militaire opnemers uit vrees voor straf hun plicht deden. Mocht dit in den aanvang het geval zijn, later doen zij het uit gewoonte, eindelijk uit liefde voor hun vak, uit waar plichtbesef. Bij den waterstaat bezat men tegenover luie, onwillige en achtelooze opzichters hoegenaamd geen macht. Men kon hun overplaatsing provoceeren — dat was alles. Maar dan had men nog zoo gauw geen vervanger, en, daar de resident zoo'n verbazende haast had met de verlangde projecten, kon men daaraan niet denken. —

Het spreekt wel van zelf, dat het door een mindere als eene groote onderscheiding wordt beschouwd, als hij, uit het leger, bij de opneming wordt geplaatst. Nu, de meesten verdienden die onderscheiding. Er waren zeker percentsgewijze meer vreemdelingen bij de opneming, dan bij de veepest; in gehalte stonden zij echter veel hooger.

Vergun mij, dat ik aan een van hen, als type, eenige aandacht wijd.

Toen ik te Sadjira aankwam, vernam ik al spoedig, dat er sedert eenigen tijd nog een Europeaan vertoefde, en wel, zooals er, met ophef, werd bijgevoegd — geen *Toean pépès* (veepest).

Ik maakte kennis met een militair opnemer, een Bohemer, die beweerde oud-officier in Oostenrijkschen dienst te zijn. Nu ontmoet men in Indië meermalen Duitschers, die als „koloniaal" in Indië zijn gekomen. Gewoonlijk vertellen zij U dan, dat zij officier geweest zijn en, wegens eene „Ehrensache", het leger hunner natie hebben moeten verlaten.

Men doet het best, zulk een verhaal met eene groote dosis wantrouwen aan te hooren. De gevallen, die het meest voorkomen, zijn, dat er geen woord van waar is, en er Germaansche opsnijderij in het spel is. In de zeldzame gevallen, dat wij werkelijk een oud-officier voor oogen hebben, strekt gewoonlijk de „Ehrensache", die hem het leger deed verlaten, alles behalve tot zijn eer.

Maar, al zijn ze zeldzaam, er zijn toch voorbeelden, dat oud-officieren, soms van den hoogsten adel, het Duitsche of Oostenrijksche leger moesten verlaten wegens handelingen, die slechts als lichtzinnigheid en onbezonnenheid kunnen beschouwd worden, wier eer ongerept is gebleven.

Sommigen van hen brachten het in de Indische armee weer tot officier. Neem maar eens de proef en kijk eens een Indisch officiersboekje in; daar zult ge namen zien van Duitsche aanzienlijke geslachten, die klinken als een klok, en die men zich haast niet kan denken zonder een

praedikaat, minstens van Freiherr. Welnu, die mannen strekken het Indische leger tot eer, niet tot schande.

Onze militaire opnemer zult ge niet in het officiersboekje vinden. Hij was te oud in Indië gekomen en kon geen officier meer worden. Maar hij was tot de voor een opnemer hoogsten rang van onder-adjudant opgeklommen. Zijn levensloop was avontuurlijk genoeg. Hij behoorde tot die ongelukkigen, die, zooals men in Duitschland zou zeggen, altijd *Pech* en nooit *Schwein* hebben. — Van zeer burgerlijke afkomst, was hij, op nauwelijks twintigjarigen leeftijd, tot officier benoemd in het Oostenrijksche leger, tijdens de bloedige demping van den Hongaarschen opstand van 1848. Hij ontving toen zijn eerste wond. Daarop werd hij ingedeeld bij het Oostenrijksche bezettingsleger van het Lombardisch-Venetiaansche koninkrijk en hij werd wederom gewond in den slag bij Novara (1849). Toen hij weer genezen was, kreeg hij Venetië als garnizoen, waar de Oostenrijkers zoo gehaat waren, dat hij eens in het water werd gesmeten door eenige voorstanders van *Italia irredenta,* zonder andere aanleiding dan het dragen van de verfoeide uniform van het Oostenrijksche leger. In 1859 nam hij deel aan den Italiaanschen oorlog, hij werd benoemd tot eersten luitenant, en werd gedecoreerd met de orde van de IJzeren Kroon. Intusschen werd hij zwaar gewond in den slag bij Solferino, maar hij kreeg de orde voor militaire verdiensten. In 1863 ging hij met het Oostenrijksche legioen mede naar Mexiko, ontsnapte ternauwernood den dood, doch genas ten slotte weer van een wond, die hij in de guerillaoorlog opdeed. Noemen wij nu eindelijk nog zijn veldtocht in Sleeswijk-Holstein (1864), waar hij zijn laatste wond kreeg, bij de Düppelerschansen.

Nu werd hij tijdelijk ongeschikt verklaard voor den dienst en nonactief; hij kreeg een klein wachtgeld, waarvan hij niet kon leven, en hij besloot dus ontslag uit den dienst te nemen, in de hoop dat hij in Harderwijk wel goedgekeurd zou worden. Hier had hij geluk, zooals hij beweerde. Want hij werd aangenomen. Reeds acht en dertig jaar was hij toen hij, in 1866, in Indië, als koloniaal, aankwam.

Van officier worden was geen sprake meer. Nu was hij sedert jaren bij de opneming; hij gevoelde zich tevreden en gelukkig. Hij hoopte weldra met pensioen te gaan, en dan naar het Boheemsche dorpje te trekken, waar hij geboren was, waar alles zóó goedkoop was, dat hij er met zijn vrouw, eene half inlandsche, en zijne twee kinderen uitstekend van kon leven. Men moet toch in Indië komen, om dergelijke merkwaardige mannen te ontmoeten.

Merkwaardig minder voor ons, dan wel voor een medicus. Ik herinner mij nog, met hoeveel innige belangstelling een officier van gezondheid, die tijdens de koortsepidemie, eene tournee in Bantam deed, dezen overal gewonden man bezichtigde en betastte. Want, dat hij werkelijk van tal van verwondingen, op wonderlijke wijze, was genezen, bleek uit de litteekens, die hij gaarne liet kijken. 't Was een eenvoudig, braaf, dapper man, dien ik in vriendschappelijke herinnering gedenk.

Ik wil niet personeel zijn. Maar ik moet toch even den naam opgeven van één der officieren van gezondheid, die tegen de menschenpest naar Bantam werd gezonden. Het was een hulpvaardig medicus. Zijn naam had dit merkwaardige, dat er niet één klinker in was. Hij heette Dr. Krch, en hij was van nationaliteit een *Czech*, uit Bohemen. Ik ben

er echter niet in geslaagd zijn naam naar behooren uit te spreken.

Nu ik mij echter eenmaal heb laten verleiden één naam te noemen kan ik een tweeden niet achterwege laten. Ik bedoel iemand, die niet de minste overeenkomst met onzen goeden vriend Dr. Koch vertoont dan alleen deze, dat hij ook een vreemdeling is.

Een te Semarang verschijnend dagblad, het „Indisch Vaderland", annonceerde, dat de redactie weldra zou opnemen „Brieven van een voetreiziger over Java." Ik trof dien voetreiziger in Bantams binnenlanden aan. Het was een gewezen koloniaal, die, om afgekeurd te worden, zich door zijne hand had geschoten. Zoo beweerden ten minste de officieren te Serang, waarvan hij er een uitdaagde, die zich minder gunstig over hem had uitgelaten. Het spreekt van zelf, dat dit duel niet plaats greep, want het werd in alle militaire kringen volkomen onpassend gevonden dat een actief dienend officier zich met hem zou meten.

Dien voetreiziger zoude ik geheel vergeten zijn, wanneer ik niet in den laatsten tijd zijn naam meermalen had hooren noemen, in verband met eenige deeltjes onthullingen over voorname kringen te Amsterdam. Ook genoten wij van socialistische beschouwingen van eene bedenkelijke logika, in het bekende blad „Recht voor Allen", die eene onderteekening droeg, die ons aan den voetreiziger herinnerde. Een ander maal werd er rechtsingang verleend wegens beleediging van den officier van justitie te Amsterdam of wegens een kloppartij met een hotelhouder in den Haag. Ten slotte las ik in de couranten, dat hij, zonder veel orde op zijn zaken gesteld te hebben, zich verwijderd

had naar zijn vaderland, Duitschland. De lezer zal reeds den naam op de lippen hebben: het is de *Freiherr von Barnekow*, waarover wij spreken. Welnu, zoo heette ook de voetreiziger van „'t Indisch Vaderland."

* * *

Ik kan het district Sadjira niet verlaten zonder nog een enkel medelijdend woord te zeggen over de particuliere erfpachtslanden in Zuid-Lebak. Zwaar was hun strijd om het bestaan. — Hebben de landheeren zich één oogenblik gevleid, dat de wegverbetering, tot relief der quasi-hongerlijdende bevolking van Lebak ontworpen, ook aan de particuliere industrie ten goede diende te komen? Dan zijn ze wel wreed teleurgesteld. Want de reliefworks in Lebak ontnamen hun nog hun werkvolk; er werd een weg verbeterd in een streek, die daaraan geen behoefte had; hun wegen bleven slecht. — Te vergeefs is hun energie geweest, te vergeefs de jaren in de eenzaamheid op de bergen van Zuid-Lebak doorgebracht, ver van de genoegens der beschaving; te vergeefs de honderdduizenden guldens, door de particuliere industrie in de Lebaksche landen gestoken. Al dat kapitaal is vernietigd; vernietigd de toekomst van allen, die er hun geld en hun beste jaren aan gaven, die zich daar rijkdom of ten minste het dagelijksch brood droomden, en die nu straatarm, om eene ondergeschikte betrekking machtig te worden, over Java konden gaan zwerven. Bitter van gemoed zijn de „particulieren" in Indië — zeggen wel eens de ambtenaren. — Is het wonder, dat de eigenaar van het land Kossala „bitter van gemoed" is, als hij het beleven moet, dat zijn perceel, jaren lang zijn levensdoel,

waaraan hij zich geheel heeft gegeven, lichaam en ziel, verkocht wordt voor *vijf en twintig cent!*

Ik wil niet beweren, dat de landen van Sadjira zeker zouden gered zijn, als de weg naar Buitenzorg over hun centrum, Tjipanas, was verbeterd. Maar dit weet ik wel, dat er op hunne billijke wenschen niet de minste acht geslagen is, en dat er tonnen verknoeid zijn aan eene wegverbetering, die nergens voor dient en ook nooit ergens voor dienen zal. Men heeft den weg tot aan de Bantamsche grens voltooid, als reliefwerk, onderhouden is hij echter niet, zoodat ik in eene zeer pessimistische stemming ben over den toestand van den weg, op 't oogenblik, waarop ik dit schrijf. Maar, daar de weg in 't Buitenzorgsche niet verbeterd is, en er zelfs van Jassinga tot het eindpunt Tjiboenar op de Bamtamsche grens geen weg bestaat, schaadt dit weinig.

Het is intusschen in Lebak, wat reliefwerken betreft, bij de wegverbetering gebleven.

De resident had nog een plan in zijn hoofd van zeer wijde strekking. Hij wilde in Bantam een grootsch irrigatie-werk doen ontwerpen. Hij stelde zich de mogelijkheid voor om het Noorden van Lebak te irrigeeren uit de rivier, die ik u te Sadjira leerde kennen, de Tjiberang. Hij sprak over de wenschelijkheid van, bij Boeloeang, de geheele rivier af te dammen en geheel te verleggen naar de thans onvruchtbare velden van Noord-Lebak.

Er is geen technische opneming voor dit plan verricht. Zoo oppervlakkig beschouwd, kwam het mij voor, dat het een ware reuzenarbeid zou zijn. Men behoeft, in den West-

moesson, de Tjiberang maar eens te gaan zien, te Tjipanas, Sadjira of Genteng, om te ontdekken, dat er steenen meegevoerd worden van drie kubieke meters inhoud. Let men er nog op, dat het hooge water in dit gedeelte der rivier Tjiberang zeer plotseling komt opzetten, als een ware banjir, dan kan men zich wellicht voorstellen, dat dit denkbeeld van het hoofd van gewestelijk bestuur bij de onder hem staande technische ambtenaren de haren te berge deed rijzen.

Dat echter een irrigatie van Noord-Lebak uit de Tjiberang wel op eene andere wijze mogelijk zou zijn, geloof ik stellig. Later heb ik echter nooit meer iets van die plannen gehoord.

* *
*

Ik noemde reeds den naam van de rivier Tjioedjoeng, die langs Rangkas Betoeng stroomt. Volgen wij den loop der rivier naar zee, dan komen we, in 't Noorden van Bantam, ten slotte aan eene ware beneden-rivier. De Tjioedjoeng is daar over een gedeelte bedijkt, van af en beneden Ondar-Andir, tot even voorbij Pontang. Deze dijken braken en breken in den regen-moesson, bij hooge waterstanden, herhaaldelijk door. Door die overstroomingen werd veel schade geleden, vooral in de buurt der dorpen Tras Bendoeng en Oedjong. Het bestuur besloot toen nabij die plaatsen werken te doen uitvoeren tot plaatselijke dijksverbetering. Ik geloof niet, dat aanvankelijk bij die dijkwerken „relief" op den voorgrond stond. Later echter wel. En, ze namen veel meer op, als „reliefworks", dan de Lebaksche, in het Zuiden. Er was hier trouwens eene veel

dichtere bevolking, dan in het eenzame Lebak. En daarenboven was een plaatselijke dijksverbetering geschikter dan eene wegverbetering, omdat bij de eerste een groot aantal menschen, zonder elkaar in den weg te loopen, op dezelfde plaats kunnen arbeiden. Er waren dagelijks 2500 werklieden, waarvan het meerendeel vrouwen, die duchtig meewerkten. Uit een technisch oogpunt hadden die werken weinig waarde. Eene plaatselijke dijksverbetering heeft weinig nut, als niet het geheele régime der rivier genormaliseerd wordt.

Aan den ingenieur werd opgedragen het werkvolk, zoo veel mogelijk in rijst, in plaats van in geld, uit te betalen. Dit viel heel slecht in den smaak der officieel tot hongerlijders verklaarde menschen. Maar het bestuur had, tegen den hongersnood, een ontzettend aantal picols — men sprak van 100,000 — rijst aangeschaft, uit Siam aangevoerd, en men liet niets onbeproefd om die, hoe dan ook, te slijten. Maar de inlanders verachtten de Siamrijst, ze vonden die van veel minder qualiteit, dan de in hun land geteelde rijst; en ze aten die dus liever niet.

Met die Siamrijst ging het ook heel aardig toe. Er werd, bij ontvangst uit de schepen, geen zak nagewogen, en toen ten slotte de beheerder (een tijdelijk beambte), na eenige aanmaningen, zijne eindverantwoordingsstukken zou indienen, viel, bij ongeluk, de petroleumlamp op zijn lessenaar om, en toen verbrandden al zijn papieren. Hoe het verder afgeloopen is, weet ik niet.

V.

De voorbereiding tot den heiligen oorlog.

Het intrekken van de militaire posten te Rangkas Betoeng, Tjaringin, Pandeglang en Anjer. — Het detachement cavalerie te Serang wordt niet meer noodig geoordeeld. — Het ledig loopen van de gevangenis te Rangkas Betoeng (1881). — De heilige *oorlogs*kreet : *„sabil oellah"* vindt geen weerklank. — De wegloopers worden gevat.

Waarom de prediking van den heiligen oorlog een vruchtbaren bodem vond in Bantam. — Het opdrijven der landrente door het aannemen van „betere gegevens" (1878—1880). — Bantams zwarte tijd, 1880—1882. — Een nieuwe resident. — Herademing (1882).

De wonderbaarlijke levensloop van den smid-teekenaar-stuurman-schilder-hofmeester, *Sabidin*. — Hij wordt aangezien als de zoon van den verbannen Sultan van Bantam. — *Pangeran-Timor*. — De prinses Raden Hadji Ratoe Siti Amina. — De resident van Bantam krijgt argwaan. — Sabidin's reis naar Cheribon en de Preanger. Hij trouwt te Bantam met twee sultanskinderen en werpt zich in Lebak als troon-pretendent op. — Zijn tweede reis naar Cheribon en de Preanger. Hij sluit weer twee huwelijken. — Hij wordt ontmaskerd te Bandong en veroordeeld wegens desertie etc.

De stoffelijke en zedelijke gevolgen van de uitbarsting van Krakatau voor Bantam (1883). — De lastbrief van den bewaker van 't heilige graf te Medina aan de hadjis op Java, volgens mededeeling van Prof. Mr. L. W. C. van den Berg.

Het opgewekt godsdienstig leven in Bantam. — Eenige algemeene bestuursmaatregelen onder den Gouverneur-Generaal O. van Rees en den Minister van Koloniën J. P. Sprenger van Eijk. — De landrente wordt weer verhoogd. — Eenige welsprekende

cijfers uit Bantam. — Het hoofdgeld vervangt de *pantjen*diensten. — De impopulariteit der tabaksbelasting. — De gouvernements-koffiecultuur in Bantam. — De rechtszaak van Hadji Moestanie. — Een couranten-artikel over den *heiligen oorlog.* — Hoe een redacteur verwijderd wordt. — Weer een nieuwe resident in Bantam. — De rooverhoofdman *Sakam* maakt Bantam onveilig. — De Bataviasche politie zet het gewezen dorpshoofd *Soehari* gevangen en tracht te bewijzen dat ze Sakam te pakken heeft. — De getuigen à décharge worden tot straf gevangen gezet. — Samenzwering ter bevrijding van den beschuldigde. — De pseudo-Sakam volkomen vrijgesproken door de rechtbank van ommegang (president Mr. W. Vincent), als zijnde niet Sakam, maar Soehari. — Dood van den echten Sakam. — Een diefstalgeschiedenis.

De lezers van „Max Havelaar" herinneren zich zeker wel de ridderlijke figuur van *Duclari,* den commandant van het detachement infanterie te Rangkas Betoeng.

Sedert 1875 was die militaire bezetting ingetrokken; het fort, de zoogenaamde benting, was niet onderhouden en toen het dreigde in te storten, was het afgebroken. Alleen een gemetselde put, die niet afgebroken kon worden, geeft de plaats van het fort aan. De bovenkant van dien put werd door de ingenieurs gekozen als nulpunt, als vergelijkingsvlak bij de terreinwaterpassingen in Lebak. Langzamerhand had men een hoog denkbeeld opgevat van de lijdzaamheid der Bantamsche bevolking. Niet alleen het fort en de bezetting te Rangkas Betoeng, maar ook die te Tjaringin en te Pandeglang, zijn opgeheven, sedert 1875. Die forten waren een herinnering aan den tijd, toen de Bantamsche bevolking als bijzonder gevaarlijk bekend stond, omdat de residentie gedurig verontrust werd door de woelingen der hoofden, die door de opheffing van het

Sultanaat in eer en aanzien geleden hadden. „Die reden heeft thans opgehouden te bestaan. De Bantamsche bevolking is niet woeliger dan die van andere residentiën.” Zoo schreef Prof. Veth in het laatste deel van zijn standaardwerk. De militaire bezetting van Bantam bestond toen uit de garnizoenscompagnie infanterie, waarvan de staf te Serang en een detachement te Anjer lag. Ook dit detachement werd opgeheven. In 1881 werd zelfs het detachement cavalerie op de hoofdplaats Serang niet meer noodig geoordeeld.

Ware er nog cavalerie te Serang geweest, in 1888, dan zou zeker de helft der moorden te Tjilegon voorkomen zijn.

* * *

In Lebak gebeurde er, in 1881, iets, dat, door de volkomen afwezigheid van militairen, schromelijke gevolgen had kunnen hebben. In de gevangenis te Rangkas Betoeng zaten, behalve ettelijke licht gestraften en preventief-gevangenen, een paar hoogst gevaarlijke misdadigers, twee hadjis, die reeds jaren lang een waar schrikbewind hadden uitgeoefend in de desa, waar zij woonden.

Geen inlandsch hoofd in Bantam durfde tegen hen op te treden. Zij werden verdacht van tal van brandstichtingen en moorden, maar het was onmogelijk klagers te vinden, die voor den rechter de aanklacht durfden herhalen. Toen bestond de aspirant-controleur van Rangkas Betoeng P. C. de Geus een stout stuk. Met een paar inlandsche hoofden reed hij op een avond naar de woonplaats dezer schurken, verscheen plotseling in hunne woning, en deed hen bin-

den. Nauwelijks was het bekend, dat zij in de gevangenis te Rangkas Betoeng zaten, of, den volgenden dag, was het erf van den controleur zwart van menschen — allen inlanders — die de hadjis kwamen aanklagen. Het bleken een paar allerergste misdadigers te zijn, die algemeen gevreesd waren in Lebak.

Zij konden over veel geld beschikken, want zij hadden al jarenlang de beste sawahs bemachtigd en de bevolking op groote schaal gekneveld. Zij begrepen echter heel goed, dat, als zij al niet ter dood veroordeeld zouden worden, ze toch een zwaren dwangarbeid voor vele jaren zouden oploopen. Dit vooruitzicht lachte hun alles behalve toe, en zij zetten dus in de gevangenis een samenzwering op touw, om te ontvluchten.

Op het heetst van den dag, 's middags te twee ure, werden de gevangenen op het binnenplein van de „boei" gelaten, om een luchtje te scheppen. Op dat oogenblik ging de communicatiedeur open; er kwamen een paar dwangarbeiders binnen met emmers drinkwater. Toen werd de cipier op zijde geduwd. Hij was omgekocht en verzette zich dus alleen voor den schijn, voor zijn verantwoording later. Toen liep de geheele gevangenis leeg. Zwaar en licht gestraften, preventief-gevangenen, allen wandelden er uit. De hadjis hieven onmiddellijk den kreet *„sabil oellah"* aan, de krijgsleuze in den heiligen oorlog tegen de ongeloovige *kafirs*. Alleen bij de erge misdadigers vond echter dit gedeelte van het program bijval.

Want de licht-gestraften vonden de risico aan eene ontsnapping verbonden al groot genoeg, zij begeerden zich niet al te erg te compromitteeren. Toen dus de „heilige oorlog" werd genoemd, werd het hun te erg. Ze

dachten aan de rotanslagen, die hen wachtten, als ze weer gevat werden, en zij kozen dus de wijste partij. Zij wandelden, uit eigen beweging, heel kalm weer de gevangenis binnen, na een luchtje geschept te hebben op den weg.

Eenigen dreven de deugd nog verder. Zij snelden naar het alarmblok van de naastbijzijnde gardoe (wachthuis) en gaven het alarmsein, dat het „sein voor amok" genoemd wordt. In een oogenblik was de geheele bevolking van Rangkas Betoeng op de been. Het alarmsein werd van gardoe tot gardoe herhaald.

De hadjis vonden bij de bevolking hoegenaamd geen sympathie met hun heiligen oorlogskreet. Zij waren er slechts voor een deel in geslaagd zich van wapenen te voorzien, die zij aan de inlanders afnamen, en zij togen op de vlucht, toen het amoksein van alle kanten klonk over Rangkas Betoeng.

Intusschen was de cipier uit zijne leege gevangenis naar het huis van den assistent-resident geloopen. Deze ambtenaar werd op onaangename wijze uit zijn middagdutje gewekt door de lakonieke mededeeling van den cipier: *„Boei soeda kosong"* (de gevangenis is leeg). Veel ambtenaren waren er op dat oogenblik niet te Rangkas Betoeng. De regent en de aspirant-controleur waren op tournee. Maar de bevolking maakte gelukkig geen gemeene zaak met de hadjis. Integendeel, de patih en eenige mindere hoofden ontvingen allen steun van de desa-lieden: de meeste vluchtelingen waren dan ook denzelfden dag nog gevat. De meesten hadden een klewanghouw of een lanssteek opgeloopen van de verontwaardigde ambtenaren, die beweerden, dat zij zich niet direct hadden willen overgeven.

Voor zoover ik mijn oogen mag vertrouwen, was dit een leugen. De dien dag gevatte gevangenen toch behoorden niet tot het gevolg der hadjis. Zij hadden alleen van de gelegenheid gebruik gemaakt om zoo hard mogelijk weg te loopen en waren, door hunne gevangeniskleeding herkenbaar, reeds door de bevolking gevat en opgebracht. Als ze dan een ambtenaar zagen naderen, begonnen ze voorover te vallen en te schreeuwen „vergiffenis heer.” Als straf werd hun dan gewoonlijk een wond toegebracht, voor ze naar de gevangenis gevoerd werden. En ten slotte ontliepen ze niet de welverdiende rotanslagen. De hoofdschuldigen waren intusschen ontsnapt. De resident van Bantam kwam, zoo spoedig hij de tijding hoorde, ter plaatse. De wildernis aan de beide oevers van de Tjioedjoeng werd in brand gestoken, nadat ze was afgezet door de bevolking en men had de meeste wegloopers spoedig in handen.

Had de bevolking van Rangkas Retoeng in 1880 dezelfde gezindheid gekoesterd tegenover ons bestuur, als de Tjilegonsche van 1888, dan zou Rangkas Betoeng even zoo goed zijn „afgeloopen”, als Tjilegon! Maar de tijden waren toen nog niet vervuld.

* * *

Gedurende de twee volgende jaren was Bantam schijnbaar rustig. Maar in ’t geheim zetten de hadjis hun werk voort. De *heilige oorlog*, „sabil oellah” werd in het diepst geheim gepredikt aan de bèvolking. Die prediking vond een vruchtbaren bodem! „Het aantal buffels was, sedert 1878, tot op een derde verminderd. Veel gronden keerden door braak liggen tot den staat van woestheid terug; tienduizenden bouws bleven braak liggen door

gebrek aan handen en ploegvee." (1) De reiziger, die Bantam doorkruiste, zag meermalen den ploeg bestuurd door den man en getrokken door vrouw en kinderen. Intusschen was de landrente, de belasting, die de landbouwer moet opbrengen, sedert 1878 op buitensporige wijze opgedreven. Men kwam in dat jaar tot de ontdekking van *betere gegevens.* Die nieuwe gegevens zullen zeker niet zeer in den smaak zijn gevallen van de Bantammers. De op te brengen belasting toch werd verhoogd met *f* 156,000. In 1879 leidden deze nieuwe gegevens nog weer tot eéne nieuwe verhooging van *f* 53,000. Vergeef mij deze cijfers, lezer. Ik kan ze U onmogelijk besparen! Van 1873 tot 1877 was de landrente reeds verhoogd met *f* 120,000. Telt ge deze cijfers op, dan krijgt ge een som van *driehonderd negen en twintig duizend gulden.* Met dat bedrag was de landrente van Bantam verhoogd in den tijd van zeven jaren. 't Was eene vermeerdering van drie en vijftig procent.

Tijdens de twee eerste veepestjaren werd de landrente verlaagd, in 1880 met *f* 150,000, en in 1881 nog eens met 143.000. Die verlaging was belangrijk, maar men vergete niet, dat per slot van rekening de landrente in 1881, ondanks den samenloop van rampen, die ik heb getracht u in de vorige hoofdstukken te schetsen, nog veel hooger was dan in 1872, hoewel de bevolking, naar eene zeer sobere berekening, 120,000 zielen kleiner was geworden.

Er volgde een korte poos van verademing voor Bantam. Het bestuur hielp krachtdadig om de bevolking van nieuw ploegvee te voorzien. Bantam ging weer vooruit.

---

(1) Zie eene zeer belangrijke brochure van Mr. S. C. H Nederburgh, getiteld „Tjilegon, Bantam, Java", (1888).

Evenals een land, na een verwoestenden oorlog, langzamerhand weer op zijn verhaal komt, zoo zou het ook Bantam gaan.

* * *

Hoe populair het oude sultansgeslacht nog in Bantam is, wordt op treffende wijze aan het licht gesteld door den wonderbaarlijken levensloop van een inlander, die een groote rol had kunnen spelen in de geschiedenis van Bantam, als hij niet te goeder ure als een bedrieger ontmaskerd was geworden. De lotgevallen van dien avonturier zullen, hoop ik, den lezer eenig belang inboezemen. Eene uitvoerige behandeling van dit onderwerp gaf in 1888 een correspondent van de „Javabode", die de processtukken over die zaak in handen had gehad. Dat hij daarvan een goed gebruik heeft gemaakt, blijkt uit het reeds aangehaalde opstel in de „Indische Gids" van Juli 1891, dat in hoofdzaak zijne mededeelingen bevestigt.

Sabidin werd te Djokjakarta geboren uit de inlandsche vrouw *Piet*. Op zijn twaalfde jaar ging hij als bediende van een Europeaan mede naar Soerabaya. Hij werkte daar drie jaar als smid op de fabriek voor marine en stoomwezen en werd toen bevorderd tot teekenaar. Een jaar later werd hij aangenomen, als *djoeroe moedie* (inlandsche stuurman of roerganger) op een schip der gouvernementsmarine. Hij diende zijn tijd uit; toen trok hij de aandacht van den bekenden Javaanschen schilder *Raden Saleh;* deze gaf hem les in het teekenen en nam hem in zijn gevolg mede naar Parijs. Raden Saleh maakte te Parijs verbazend veel opgang. Hij werd er door de lichtbewogen

Franschen gehuldigd als een machtig en groot Indisch vorst. Ja, men zegt zelfs, dat *Eugène Sue* overtuigd was, dat hij Raden Saleh naar waarheid schetste, toen hij, in zijn *Juif errant, „le prince Djalma"* deed optreden, den edelen minnaar van *Adrienne de Cardoville.*

Intusschen is Raden Saleh slechts eenige maanden te Parijs gebleven. In zijn gevolg keerde ook onze vriend Sabidin weer naar Java terug.

Maar Sabidin verlangde weer naar zee. Te Telok Betong liet hij zich aanmonsteren als hofmeester aan boord van een gouvernements-stoomer, de „Argus". Van daar ging hij over op de „Zeemeeuw", die voor Atjeh lag. In den tijd, dat de Zeemeeuw moest dokken te Onrust, weigerde men Sabidin verlof om te gaan passagieren. Toen deserteerde hij, den 25sten December 1880. In Maart 1881 kwam hij met een prauw in Bantam aan, te Karang Antoe. Hij logeerde daar bij den *djaro,* (het dorpshoofd), en bleef er een paar weken. Daarna ging hij, met zijn gastheer, naar een dorp in de buurt, Kasemen geheeten. Hij ontmoette daar een gepensionneerd hoofd uit Lebak, den gewezen patih Toebagoes Djaja Koesoema. Dit gewezen hoofd was een der voornaamsten in de godsdienstige sekte, die door Abdoel Karim gesticht was. Hij had den naam van buitengewoon knap te zijn, zóó zelfs, dat hij 's menschen gedachten in het hart kon lezen, en dat hij zich dus niet kon vergissen.

Nu is er een duister punt in de geschiedenis. Het is een feit, dat deze aanzienlijke inlander, nauw verwant met het sultansgeslacht, dat weggejaagd was, den hofmeester Sabidin heeft begroet als *Pangeran Timor* (den prins uit het Oosten), dat wil zeggen, als de zoon van den, in 1850 naar

Soerabaya verbannen, laatsten sultan van Bantam, Sapioedin. Nu heeft later onze pseudo-sultanszoon verklaard, dat hij zich dat eerst volstrekt niet wilde laten aanleunen, doch dat zijn tegenstribbelen niets hielp. Djaja Koesoema beweerde stokstijf hem te herkennen, en ten slotte had hij het wel een grappig denkbeeld gevonden die voorname rol te spelen (1). Maar, volgens eene andere lezing, had de smid-teekenaar, stuurman, schilder, hofmeester Sabidin zich zelf voorgesteld als sultanszoon tegenover Djaja Koesoema. „Toevallig was in diens huis ook hadji Mohammed Arsad, de latere hoofdpriester van Serang. Aan dezen vroeg Sabidin, of hij hem niet herkende; hij herinnerde zich goed den aangesprokene te Mekka te hebben gezien bij den heiligen Abdoel Karim en, tot staving van zijn gezegde, verhaalde hij, dat zij beiden eens Abdoel Karim hadden vergezeld naar de groote moskee, en toen met elkander hadden geredetwist over de quaestie, wie van hen de sandalen van den meester zou dragen. Mohammed Arsad verzekerde, dat hij hem nu herkende, en dat hij inderdaad de persoon was, voor wien hij zich uitgaf; en daarna bewees de hadji hem de aan zijn rang en stand toekomende eerbewijzen. Toen was ook de gewezen patih van Lebak, Djaja Koesoema, overtuigd, dat hij de sultanszoon was" (2). Het is zeker moeilijk uit te maken, welke lezing de juiste is. Zeker is het, dat, sedert dien dag, de gewaande zoon van Bantams laatsten sultan geen trouwer en ijveriger aanhanger had, dan den invloedrijken Djaja Koesoema.

Nu leefde er in Bantam nog een vrouwelijke afstam-

(1) Volgens het verhaal in de Javabode, getrokken uit de processtukken (1888).

(2) Volgens het verhaal in de Indische Gids (Juli 1891).

meling van het oude sultansgeslacht. Zij droeg den vorstelijken titel van *Ratoe;* de bevolking van het dorp, waar zij woonde, bewees haar bijna goddelijken eerbied. Zij had aan de opvolgende bestuursambtenaren van Bantam al heel wat bittere uren bezorgd. Zij was even trotsch als fanatiek.

'**t** Was eene eigenaardige verschijning. Zij vertoonde zich in de kleeding der Arabische vrouwen, gesluierd, zooals het past aan eene vrouw, die opgegaan is naar Mekka. Zij heette *Raden Hadji Ratoe Siti Amina.* Ze had zich, naar ik meen, gemesailleerd. Maar hare kinderen werden toch als sentana's, sultans-kinderen beschouwd. Ze had menigmaal invloed uitgeoefend op den gang van zaken in Bantam. Haar zoon was trouwens regent van Banten-Lor (Noord-Bantam) of de afdeelingen Serang en Anjer. Djaja Koesoema, de bekeerling van den Djokja'schen avonturier, was gehuwd met eene dochter van Siti Amina. En het was haar schoonzoon, die den schelm, als den erfgenaam van den Bantamschen troon, aan haar voorstelde. Zij kon in hem geen ander persoon zien. Djaja Koesoema introduceerde Sabidin vervolgens bij zijn zwager, den regent van Serang, en bij zijn ambtsopvolger in Lebak, den patih Toebagoes Djaja Radja, die de eer had getrouwd te zijn met eene zuster van den regent van Pandeglang.

Het gelukte den sluwen Javaan uitnemend zijn rol te spelen. Te Singapore had hij korten tijd vertoefd en er met hadjis omgegaan; dank zij zijn buitengewoon talent van navolging, aapte hij hunne wijze van doen zoo goed na, dat niemand er aan twijfelde, zelfs de Bantamsche hadjis niet, of hij was een doorkneed Mekka-ganger. Hij had daarbij zeer hoofsche manieren. De regent van Serang logeerde

hem dikwijls in de Kaboepaten (regentswoning). Hij betitelde hem mondeling en schriftelijk als *kakinda* (oudere broeder) en noemde zich zelf *adinda* (jongere broeder). En hij leende hem hoopen geld.

Ik heb reeds meermalen gespoken van de menigvuldige verwisseling van ambtenaren in Bantam. In 1881 ging ook de resident van Bantam met verlof naar Holland. Toen hij het bestuur officieel overgaf, sprak een assistent-resident hem toe: „Ge kunt overtuigd zijn, dat bij ieder Bantammer uw naam nog zeer lang in herinnering zal blijven." — Eene herinnering, die zeker geen aangename beelden opriep. — Zijn opvolger was iemand, die Bantam goed kende; hij was er als controleur geweest en had er destijds een zeer belangrijk onderzoek over de grondrechten geleid. Hij vond den opgang, dien de sultanszoon in Bantam maakte, alles behalve nuttig en onderhield er den regent van Serang zeer ernstig over. De regent hield een lofrede op het zeer fatsoenlijke gedrag van den Pangeran Timor. Hij bezwoer, dat deze er niet aan dacht, den troon zijner vaderen te veroveren, en dat hij hem in huis had genomen om hem goed te kunnen nagaan. De resident opperde echter twijfel aan de vorstelijke afkomst van Sabidin. Toen spoorde de oude vorstin, Ratoe Siti Amina, den sultanszoon aan een pas te gaan halen. Daarop toog Sabidin naar Cheribon. Hij vroeg er belet bij den bewaker van het heilige graf der Cheribonsche sultans te Astana. Hij deed zich zoo vroom en zoo voornaam voor, dat men hem er den bijnaam gaf van *Hadji Maulana.* Men geeft dien titel van Maulana slechts aan personen van zeer hooge geboorte, die men beschouwt als moderne profeten, stichters van een nieuw Mohammedaansch rijk. Die bijnaam beviel hem dus uitste-

kend. Hij stapte brutaalweg naar den secretaris van de residentie Cheribon, en vroeg een zeepas ten name van Hadji Maulana Timor. Deze werd hem uitgereikt en hij ging over land naar Buitenzorg. Daar liet hij zijn pas zien; men merkte op dat het een zeepas, maar geen landpas was. De assistent-resident seinde om inlichtingen aan den secretaris van Cheribon. Deze telegrafeerde, dat Maulana Timor zich aldaar steeds rustig had gedragen en dat aan zijn persoon volstrekt geen politieke beteekenis viel te hechten!

In triomf trok hij nu verder naar 't Westen. — Hij had zich gelegimiteerd als sultanszoon in de oogen van Ratoe Siti Amina en de haren. Zij, de trotsche vorstin, wilde gaarne zijne grootmoeder worden, en hij huwde dan ook acht dagen na zijn terugkomst, onder algemeene sympathie der familie, de dochter van zijn vereerder, Djaja Koesoema. Hij betrok de woning van zijne nieuwe grootmoeder. En hij huwde voor de tweede maal eene vrouw van vorstelijke afstamming, *Nji Hadji Siti Zaenah,* de dochter van *Hadji Toebagoes Michlar,* die ook een sentana (sultanskind) was.

Het volk stroomde voortaan des Vrijdags naar de moskee van Oud-Bantam om hem daar te zien. Het water dat hij voor de voetwassching gebruikte, werd door de omstanders opgevangen en als geneeskrachtig middel gedronken. (1) Daarop ging hij logeeren bij den zwager van den regent van Pandeglang, den patih van Lebak.

De resident schreef daaromtrent aan de regeering. „Het is mogelijk dat Sabidin, die zijn leven tot nu toe schijnt doorgebracht te hebben met munt te slaan uit de lichtge-

---

(1) Ind. Gids, Juli '91.

loovigheid van anderen, al ras bemerkt heeft, dat hij te Rangkas Betoeng het verst zou komen door te speculeeren op het domme fanatisme van den patih van Lebak en diens omgeving." En later richtte de resident nog eene geheime missive tot de regeering, waarin hij schreef: „De patih van Lebak is een dom fanatiek wezen, die bijna openlijk den nieuwen regent van Lebak tegenwerkt, en die zich, omdat zijne vrouw een zuster is van den regent van Pandeglang (de radenajoe van Pandeglang is eene dochter van Ratoe Siti Amina) verwant waant aan het gewezen Sultanshuis, wat hem van trots ondragelijk maakt. Op het behoud zijner diensten voor den lande kan in geenerlei opzicht prijs worden gesteld."

In Lebak speelde Sabidin inderdaad de rol van een pretendent voor den troon zijner vaderen. De assistent-resident van Lebak adviseerde dan ook reeds toen tot Sabidin's verbanning buiten Java. Toen vond Sabidin het geraden uit Bantam te vertrekken. Hij ging naar de Preanger, trouwde te Bandong met een prachtig mooi meisje, de dochter van een hadji. Deze aangename tijdkorting gelukte hem kort daarop nog eens in de buurt van de sultansgraven van Cheribon. En hij had de brutaliteit om, voorzien van eene aanbeveling van den resident van Cheribon, zich aan te melden bij den resident van de Preanger. Wij hebben dezen hoofdambtenaar reeds genoemd als gouvernementscommissaris voor de veepest. Dat was hij toen nog niet. Hij liet zich niet met een kluitje in 't riet sturen. Hij seinde aan zijne ambtgenooten van Soerabaya en Bantam. Bij den laatste was hij aan een goed kantoor. De resident van Bantam deed zoo'n fraai boekje open over Sabidin, dat de resident der Preanger per telegraaf rapporteerde aan den

Gouverneur-Generaal. Daarop volgde dadelijk de last om hem gevangen te nemen. Geconfronteerd met de echte leden der verbannen sultansfamilie in Soerabaya, bleek zonneklaar zijn bedrog. Zijne identiteit werd vastgesteld en hij werd eenige malen gevonnist, èn wegens desertie, èn wegens 't zich aanmatigen van titels, tot dwangarbeid. Zijne vier weduwen hebben hem zeker betreurd, want hij was een aangenaam man in den omgang.

De schrijver in de Indische Gids concludeert dat „Sabidin een rol speelde, waarvoor men hem geëngageerd had" en verder wijst hij er op, „dat geestelijkheid en adel reeds destijds hand aan hand gingen, met één doel voor oogen: de ondermijning van het Nederlandsch gezag." Hij vergunne mij, dat ik zoo naïef ben om te blijven gelooven aan de goede trouw van adel en geestelijkheid van Bantam, in dien zin, dat zij er leelijk zijn ingeloopen. Want dat de trotsche vorstin hare kleindochter ooit zou geven aan iemand, dien zij wist, dat een bedrieger was, wil er bij mij niet in. Ik heb haar slechts eens ontmoet. Maar ik heb een blijvenden indruk van haar meegenomen. Evenmin geloof ik, dat de vier schoonvaders van dezen Don Juan geweten hebben, dat hij geen sultanszoon was. De geheele geschiedenis pleit wel evenzeer voor de lichtgeloovigheid van deze aanzienlijke inlanders, als voor het talent van comediespelen van Sabidin. Een andere slotsom kan ik er niet in vinden.

* * *

Op de lotgevallen van Bantam heeft de Sabidin-zaak in zooverre invloed uitgeoefend, dat het volk, dat hem als echt beschouwde, de herstelling der nationale dynastie als een tastbaar, mogelijk feit ging beschouwen.

Ingrijpend is echter de invloed geweest van een gebeurtenis, waaraan ons bestuur gelukkig doodonschuldig is. Maar 't was iets ontzettends.

Den 23sten Augustus 1883 geschiedde de groote uitbarsting van Krakatau. De geheele kuststreek van Bantam langs Straat Soenda werd verwoest. 21500 Bantammers werden door de vloedgolf gedood. Zij waren uit hun lijden en behoefden geen hulp, maar niet altijd waren geheele gezinnen gedood, en de overblijvenden bezaten niets meer. Bantam is een arm land, en de dorpen zien er over 't algemeen smerig en vervallen uit. Maar dit was niet van toepassing op de kuststreken, langs de Soendastraat gelegen. De weg tusschen Anjer en Tjaringin is menigmaal vergeleken met *le chemin du Corniche*, wat natuurschoon aangaat. Mijns inziens kan de *Riviera* langs de Middellandsche Zee zich niet meten met Bantams kustland langs Straat Soenda. Maar wat hebben wij hier met natuurschoon te maken? Tusschen Anjer en Tjaringin lagen de dorpen Sirih, Pasaroean, Tandjoer en Tjerita. Ze zijn door de golven weggespoeld. De steden Anjer en Tjaringin zijn volkomen verdwenen. Het etablissement der havenwerken te Merak werd vernietigd. Een en vijftig dorpen werden, tot op het laatste huis toe, verwoest. Zeven en zestig dorpen ondergingen dit lot voor een gedeelte. Ik spreek hier niet over de uitbarsting van Krakatau in 't algemeen. De gegeven cijfers hebben uitsluitend betrekking op 't ongelukkige Bantam. — De schade der bevolking was minstens

zes en een half millioen gulden. Maar 't is niet de materieele schade der bevolking, die hier voornamelijk ter sprake komt. Want het bestuur trad na de ramp van Krakatau in Bantam met energie op. Lijken werden begraven, rottende organische stoffen opgeruimd, levensmiddelen, kleeren, geld uitgedeeld. De bevolking werd met moeite overgehaald nieuwe dorpen te bouwen aan het vervloekte strand van Straat Soenda. In plaats van de verwoeste afdeelingshoofdplaats Tjaringin werd Menes tot hoofdplaats van het regentschap Banten-Koelon verheven. En er zou een Nieuw-Anjer verrijzen tegenover Poeloe Merak. De plaats was, zooals men zeide, persoonlijk uitgedacht door den Gouverneur-Generaal, die, als oud-zeeofficier, verstand had van ankerplaatsen. Maar in dat opzicht kwam men bedrogen uit. Het Nieuw-Anjer viel niet in den smaak der scheepskapiteins; „er was geen water"; en thans ankeren de weinige zeilschepen, die nog eene reede willen aandoen vóór Batavia, weer op de plaats van 't oude Anjer, waar het dorp Bodjong gesticht is.

De Gouverneur-Generaal bezocht persoonlijk Bantam met Zr. Ms. Ramtorenschip Koning der Nederlanden. Ook dit kon niet anders dan een gunstigen indruk maken.

Snel en toch met beleid is er door ons bestuur in Bantam gehandeld na de uitbarsting. De resident van Bantam kon den 7den September, dus slechts 11 dagen na de ramp, rapporteeren, dat er in de afdeeling Tjaringin reeds 4500 lijken begraven waren, en in de afdeeling Anjer 1517. De ambtenaren van het binnenlandsch bestuur hebben in die dagen eene energie ontwikkeld, die een woord van lof verdient. Met karbolzuur werden de stinkende modderpoelen ontsmet, die de lage terreinen in moerassen

omschiepen. Op vele plaatsen waren zij gevuld met ineengewoelde boomen, lijken, overblijfselen van huizen. Wat brandbaar was werd met petroleum begoten en in brand gestoken.

En geen epidemie brak dit keer uit, ondanks de rotting van zooveel organische stoffen, stammende van menschen, dieren, planten. Daarop kunnen de Bantamsche bestuursambtenaren van 1883 met trots wijzen.

Men moet trouwens de materieele schade van de uitbarsting in Bantam niet overschatten. 't Gebergte is gelukkig niet ver van de kust; (vandaar de overeenkomst met de Fransch-Italiaansche Riviera). Daarom was de overstroomde en vernietigde kuststreek slechts smal. Ongelukkig waren daar veel dorpen; maar de verwoesting heeft zich beperkt tot een strook, een zône van slechts weinige kilometers breedte. Asch en modder zijn gevallen over de geheele residentie. De modder, zwaar en neerdrukkend, heeft boomen geknakt, rijstplanten gedood, en de koffieboomen ontbladerd. Maar waar de asch gevallen is, lag het, als ware het een sneeuwkleed, op de plantjes. En toen het allerverschrikkelijkst regende, de dagen na de uitbarsting, kwamen de groene plantjes er weer uit te voorschijn.

De weldadigheid van particulieren, de hulp van 't gouvernement en, meer nog, de vruchtbaarheid en groeikracht der tropen, maakten dat Bantam ook de gevolgen der uitbarsting spoedig te boven zou gekomen zijn.

Maar de godsdienstleeraren, die in Bantam stookten, grepen den ontzettenden, diepgevoelden indruk van de ramp van Krakatau aan om hun invloed uit te breiden. Was zij niet een wraakgericht van Allah tegen de ongeloovige honden niet alleen, maar ook tegen de Bantamsche

bevolking, die de „Kafirs" (ongeloovigen) diende en gehoorzaamde? Er was niet aan te twijfelen; de ramp van Krakatau was een Godsteeken, het groote voorteeken, waarover de heilige Hadji Abdoel Karim had gesproken. Had hij geen zware aardbevingen, het einde der wereld voorspeld? En zie, de zon was uren lang verduisterd geweest en nu, na de uitbarsting, scheen het „oog van den dag" als een roode, dan weer als een grauwe of blauwe bol aan een grauw uitspansel. Welke wondere onnoembare kleuren vertoonde tegenwoordig de schemering. Heeft God niet op den 23sten Augustus de golven der zee opgestuwd tot meer dan dertig meter boven den gewonen waterspiegel? en heeft hij niet gesproken in een donder, waardoor, in de diepste duisternis, achttien uren lang geheel Bantam heeft getrild? En, vraag het aan de visschers van Straat Soenda; is niet de bodem van de zee door God opgelicht? Is niet het drie vierde gedeelte van het rustige eiland Poeloe Rakata (Krakatau) verdwenen? Zijt ge blind voor die godsteekenen! Verootmoedig U voor den almachtige, doe boete voor Uwe zonden. Kunt ge nog twijfelen, daar ge weet dat Abdoel Karim dit alles voorspeld heeft?

Zoo leeraarden de leerlingen van Abdoel Karim in Bantam. En, als ooit iets hun gediend heeft, dan is het de uitbarsting van Krakatau geweest. Want zelfs de grootste cynicus en vrijdenker onder de menschen ondervindt bij een natuurverschijnsel van dien omvang en die verbijsterende afmetingen een gevoel van in te krimpen tot een atoom, tegenover eene onbekende, almachtige kracht, met een oneindig groot arbeidsvermogen. Zielkundig natuurlijk, voor de hand liggend is dan de behoefte aan steun, tegenover het onbegrijpelijke, het overweldigende van de natuur. Dat gevoel

van ootmoed, van zich niets te voelen... is er wel ééne stemming, die beter tot God voert?

De politie legde in 't laatst van 1883 in Bantam de hand op Arabische schrifturen, soms met eene interlineaire vertaling in de Soendaneesche landtaal. 't Waren *last-* of *zendbrieven*, uit Mekka afkomstig. Eenigen tijd later, in 1884, maakten die brieven ook hunne verschijning in Batavia, de Preanger en de Lampongs. Zij schijnen in vrij grooten getale te zijn verspreid. Zij bevatten allen hetzelfde; waarschijnlijk zijn ze naar één origineel gecopieerd. Door de beleefdheid van Professor Mr. L. W. C. van den Berg te Delft ben ik in staat de vertaling van dien zendbrief hierbij te voegen. Hij vergunde mij tevens eenige belangrijke noten van zijne hand over te nemen. Het is hier de plaats Z. H. G., zonder twijfel ook uit naam van de lezers van dit boek, mijn oprechten dank hiervoor te betuigen.

LASTBRIEF.

In naam van den goedertierenen en barmhartigen Allâh.

Eere zij Allâh, den Heer van alle schepselen.

Moge Allâh heil en zegen schenken aan onzen meester Mohammad, aan zijne familie en aan zijne vrienden.

Vervolgens. Dit is eene opdracht, door den Profeet gedaan aan Sjaich 'Abd Allâh, den bewaker (1) van het Heilige Graf (2). Moge Allâh op hem, die daarin ligt (3),

---

(1) Er staat letterlijk „dienaar". Het is de titel van een hooggeplaatst geestelijke bij het Heilige Graf.

(2) Te Medina.

(3) Namelijk Mohammad.

Zijn heil en zegen in de grootste mate uitstorten.

Sjaich 'Abd Allâh zegt: Zekeren nacht — het was een Vrijdag nacht (1) van het jaar 1297 der Hidjrah (2) — droomde ik, dat ik bezig was hardop in den Koran te lezen, toen ik op eens de glorie van den Profeet (Hem zij heil) ontwaarde.

De Profeet sprak: O Sjaich 'Abd Allâh! Van mijn volk (3) zijn dit jaar zeventien duizend gestorven, en onder dezen waren niet meer dan zeventien, die tot de ware geloovigen behoorden; terwijl de rest eigenlijk geene geloovigen waren. Welk een toestand! (4) De menschen wijken af van de bevelen van Allâh en van den Profeet, zij geven zich hoe langer hoe meer over aan onrecht, zedeloosheid, wetsovertreding, kwaadspreken, liegen, hoererij en verboden spijzen; zij hoonen fatsoenlijke lieden; zij maken zich meester van het vermogen der weezen, en, door geweld, van dat der vrome stichtingen; zij verkwisten het geld, spreken valsche getuigenissen en lastertaal, en zijn vol van wraakzucht en haat, terwijl zij elkander toelachen. De vrees voor Allâh en de eerbied voor Zijn Koran zijn geweken. De wijzen hebben geen aanhang meer, en de rechters laten zich omkoopen. De machtigen hebben geen medelijden meer met de zwakken, en de zwakken hebben geen eerbied meer voor de machtigen. Men viert den teugel aan zijne

(1) Dat wil zeggen: de nacht van Donderdag op Vrijdag.

(2) Wij schrijven thans d. w. z. in 1892, het jaar der H. 1309.

(3) Dat zijn de Muzelmannen.

(4) Eigenlijk staat er: ik neem mijne toevlucht tot Allâh tegen dezen toestand.

hartstochten, bemint de wereld en haren ijdelen tooi, en krijgt kinderen (1), maar vergeet, dat er een toekomstig leven bestaat, en dat men zich op geen enkel goed werk kan beroepen om zich voor Allâh en den Profeet (Hem zij heil en zegen) te rechtvaardigen. Verkondig hun, O Sjaich 'Abd Allâh, dat ik beschaamd sta voor Allâh wegens de zonden van allerlei aard, welke bedreven worden. Maar nu heeft de groote en verheven Allâh mij gezegd: O Mohammad, zie niet meer om naar uw volk; want ik zal het vernietigen, en het mijn toorn doen ondervinden.

Ik antwoordde: Ik verzoek U, O Heer, bij Uw grootheid en bij den glans van Uw genadig aangezicht, dat Gij nog ditmaal mijne voorspraak aanneemt, en den menschen vergiffenis schenkt, en dat er nogmaals een bevel tot bekeering van mij moge uitgaan naar alle deelen der aarde, welk bevel de menschen zal nopen aan hunne bekeering ernstig te denken. Voorwaar, dat bevel zal het laatste zijn.

Ik vroeg verder Allâh mij te machtigen de volgende vermaning aan mijn volk te doen toekomen, en iemand te zenden, om te onderzoeken, of de menschen godvreezend en gehoorzaam willen zijn, of zij de Wet van Mohammad openlijk willen opvolgen, Allâh om vergiffenis willen vragen, anderen tot het goede willen aansporen en van het kwade willen afhouden. Of zij verder de waarheid willen huldigen en de leugen vermijden, al is het tegen hun

(1) Ter toelichting hiervan strekke, dat ook in den Koran (VIII: 28) het hebben van kinderen wordt voorgesteld als een aardsche rijkdom, welke de menschen dikwijls afhoudt van het denken aan de eeuwigheid.

eigen belang. Waarlijk, alwie in deze dingen niet den toets kan doorstaan, hij is de straffen der Hel waardig, voor welke straffen Allâh ons beware.

Daarop antwoordde Allâh, de Groote, de Verhevene: O Mohammad! Voorwaar, ik heb reeds de veeziekte op de aarde doen nederdalen, maar de menschen houden niet op met zondigen, en hoevele andere rampen heb ik niet uitgestort, als teeken, hoe bedroefd ik ben. De Profeet (Hem zij heil en zegen) hernam echter: O Heer! bij Uwe goedheid en bij de schoonheid van Uw genadig aangezicht, laat mij nog ditmaal hunne voorspraak zijn; misschien zullen zij zich haasten om Uwe genade deelachtig te worden, en zullen zij trachten te naderen tot de poort, die tot U voert.

Toen sprak Allâh, de Groote, de Verhevene: Ik sta uw verzoek toe, O Mohammad!

Ten gevolge van deze vergunning nu zeide mij de Profeet (Hem zij heil en zegen) het volgende: O Sjaich 'Abd Allâh! Vermaan allen, die tot mijn volk behooren, dat zij vooreerst drie dagen achtereen, van Dinsdag tot en met Donderdag, vasten, dat zij vergiffenis smeeken van Allâh, Wiens naam zij verheerlijkt, en dat zij de armen en de behoeftigen spijzigen, voor zooverre hunne middelen zulks toelaten. Meld hun, dat het laatste uur nabij is, en dat spoedig de poort der bekeering zal worden gesloten, want reeds nu zijn de voorteekenen daarvan aan de Ka'bah (1) te zien.

De Profeet vervolgde: Tien malen zal de Aartsengel

---

(1) De Ka'bah is het heiligdom te Mekka, het doel van de Mohammedaansche bedevaart.

Gabriël op aarde nederdalen. De eerste maal zal hij het recht wegnemen, de tweede maal het geluk, de derde maal de broederliefde, de vierde maal de belooning voor goede werken, de vijfde maal de gelatenheid, de zesde maal de edelmoedigheid, de zevende maal het geloof in de harten der rijken, de achtste maal de wetenschap, de negende maal..... (1), de tiende maal eindelijk den eerbied, die voor den Koran in de harten van enkele godvruchtigen mocht overgebleven zijn. Kondig hun aan, O Sjaich 'Abd Allâh! dat indien zij niet vergiffenis smeeken van Allâh, den Allerhoogsten, Wiens naam verheerlijkt zij, en indien zij Hem niet prijzen, dat dan op hen zullen nederdalen pestilentie en onheil en gramschap en droefheid en zorg. Beveel hun het Vrijdaggebed en de vijf dagelijksche gebeden gezamenlijk (2) getrouw te verrichten, de *djakat* (3) op te brengen, en aalmoezen te geven aan armen en behoeftigen, want de aalmoezen dooven de gramschap van den Heer uit, gelijk water het vuur uitdooft. Voor hen, die zelf hunne verplichting tot bidden niet nakomen, moet men niet bidden; men moet hun geen vertrouwen schenken, hen niet bezoeken als zij ziek zijn, en hen niet op Mohammedaansche wijze wasschen na hun dood. Men moet hen ook niet op de kerkhoven der Muzelmannen begraven.

Sjaich 'Abd Allâh gaat voort: Bij Allâh, en nog eens bij Allâh, zweer ik, dat, toen ik wakker werd, ik deze

---

(1) Hier is eene lacune in al de afschriften.

(2) De 5 dagelijksche gebeden mag men anders ook alleen verrichten.

(3) De verplichte opbrengst ten behoeve der armen.

opdracht vond liggen op het graf van den Profeet (Hem zij heil en zegen); en al wie haar overbrengt van de eene stad naar de andere, of van het eene dorp naar het andere, moge ik voor hem een voorspraak zijn op den dag des Laatsten Oordeels, en moge hij met mij in het Paradijs komen. Bij Allâh! bij Allâh! bij Allâh! Ik zweer den grootsten eed, welken geen goddelooze ooit ongestraft gezworen heeft, dat ik bij het nederschrijven van dit stuk de volle waarheid heb gesproken, en dat ik er geen letter aan heb toegevoegd of van heb afgelaten. Indien ik lieg, moge het mij dan ontzegd zijn eenmaal het aangezicht te zien van den genadigen Allâh en van den Profeet (Hem zij heil en zegen).

Moge daarentegen het gelaat van hem, die van deze opdracht kennis neemt en haar niet naar elders overbrengt, of haar althans niet aan iemand anders mededeelt, door Allâh worden zwart gemaakt (1) op den dag des Laatsten Oordeels. Allâh zal mij en U echter bij uitnemendheid in ons goede werk bijstaan. Amen.

O Geloovigen! Bekeert U tot Allâh in alle oprechtheid.

O Menschen! zegt, dat er geen God is dan Allâh. Gij zult de kracht ondervinden van deze Arabische woorden, welke ook de niet-Arabieren in zoo hooge eer houden. Gij zult daarmede voor eeuwig in het Paradijs komen. Er is geen God dan Allâh! Heil zij u, en de genade van Allâh, benevens Zijn zegen tot op den dag des Laatsten Oordeels.

Hiermede is het droomgezicht uit. Bij één der exemplaren was nog eene missive van een Javaanschen hadji uit

(1) Dit beteekent, dat hij alsdan tot de verdoemden zal behooren.

Mekka aan een anderen hadji te Tassik-Malaja in de Preanger, welke missive aldus luidde:

Voorts: Moge deze brief in handen komen van den geleerden Sjaich Hadji ...., die genoeglijk woont te ...., kampoeng ...... Moge Allâh zijn leven verlengen in het geloof aan Allâh, den Allerhoogsten, en moge Hij hem genadiglijk in zijn geloof standvastig doen zijn tot in de eeuwigheid. Moge Hij hem op het goede pad leiden, zijne behoeften bevredigen, zijne goede werken aannemen en zijne zonden vergeven, hem, zijne ouders, zijn gezin, zijne nabestaanden en zijne broeders in den geloove, Moge het hem in alle opzichten welgaan.

Vervolgens. Omtrent mijzelven kan ik u mededeelen, dat ik op het oogenblik, waarop ik dezen brief schrijf, mij bevind te Mekka, de heilige stad, in de wijk genaamd Sjâmîjah, in het huis van Sjaich Ibrâhîm 'Irâqî.

Allâh, de Allerhoogste, schenkt mij gezondheid van lijf en leden. Moge het ook zoo met u zijn, gelijk met uw gezin en uwe nabestaanden, door de kracht uwer gebeden, en moge Allâh, de Allerhoogste, mij doen verblijven te Mekka, de heilige stad, tot aan mijn dood. Bid dat mij dit te beurt valle.

Men heeft mij opnieuw verteld, dat er eene overlevering bestaat, volgens welke de Profeet (Hem zij heil en zegen) voorspeld zoude hebben hoe oud de wereld worden zal, en dat de Imâm Aboe Hanîfah eveneens zoude verklaard hebben, dat de wereld na de vlucht van den Profeet nog slechts 1400 jaren zoude blijven bestaan. Op dit oogenblik nu zijn daarvan reeds 1300 jaren om, zoodat er slechts 100 meer overblijven, en in die 100 jaren moeten nu de volgende gebeurtenissen plaats vinden:

1°. Onze voorganger, de Mahdi (1) zal verschijnen en de kracht van den Mohammedaanschen godsdienst versterken.

2°. De Antichrist (Hij zij vervloekt) zal losbreken en de geloovigen bestrijden.

3°. Jezus (Hem zij heil) zal op aarde nederdalen en den Antichrist dooden.

4°. De Ka'bah (2) zal verwoest worden.

5°. De poort der bekeering zal worden gesloten.

6°. De Koran zal worden weggenomen.

7°. De zon zal opgaan in het Westen.

8°. Een monsterdier zal uit den grond opstijgen en eene scheiding maken tusschen geloovigen en ongeloovigen.

9°. Gog en Magog zullen losbreken (3).

Op dit oogenblik is er in Mekka reeds veel onrust en zijn er reeds belangrijke teekenen zichtbaar. De geleerden zeggen, dat die voorteekenen wijzen op de aanstaande komst van den Mahdi, welke komst thans zeker is. De overlevering, waarvan ik zooeven sprak, heeft op dat alles betrekking, en strekt ons tot vermaning. Ook gij kunt daaruit leering trekken; want zij gaat alle Mohammedanen aan.

Voorts, indien uwe broeders, nabestaanden, vrienden of buren geld naar Mekka willen zenden, hetzij om voor hen eene bedevaart te laten doen, hetzij om voor hen offeranden, van welken aard ook, te doen verrichten, hetzij eindelijk ten behoeve van vrome stichtingen, of

---

(1) De Messias, die het rijk des vredes zal stichten.

(2) Het heiligdom te Mekka.

(3) Twee mythische volken, thans achter een hoogen muur opgesloten.

zelfs om tot geschenken of tot aalmoezen te strekken, dan kunt gij mijne tusschenkomst daarvoor gebruiken, mits gij de bestemming van het geld maar nauwkeurig opgeeft.

Er zijn tegenwoordig op den weg naar Mekka vele struikroovers van de bende van Sjaich Djamâ'ah.

Ik heb u verder geene andere teekens van leven te geven, dan mijne heilbede.

Dit heb ik te zeggen.

Te Mekka, de heilige stad, in de wijk genaamd Sjâmîjah, ten huize van Sjaich Ibrâhîm 'Irâqî, den 14den Dsoe l-Hidjdjah van jaar 1300.

De arme en geringe man,
Mohammad Dja'far bin 'Abd al Châliq.

* *
*

Er wordt in dezen brief uitdrukkelijk melding gemaakt van *de veeziekte*, als een waarschuwend teeken van Allâh. Daarentegen wordt de uitbarsting van Krakatau er niet in genoemd. Zelfs de meest hartstochtelijke „Hadji-fresser" kan in dezen brief, dunkt mij, geen kwaad zien.

Maar in de hand der sluwe hadjis in Bantam was deze lastbrief een welkom middel om de bevolking te imponeeren. En zij wezen dan op de Krakatau-uitbarsting, als op een wonder, uitdrukkelijk door God beschikt, als waarschuwing voor de goddeloozen en lauwen.

En steeds klom de invloed van de priesters op de terneergeslagen bevolking van Bantam.

Er is zeker nooit zooveel gebeden in Bantam, als in de jaren, die nu volgden.

Onopgemerkt bleef dit verschijnsel niet. Maar, als de ambtenaren zich verbaasden, dat er zooveel bidstonden werden gehouden, dan zeide bij voorbeeld de regent van Serang glimlachende, „dat dit altijd in Bantam zoo geweest was." En daar de Nederlandsch-Indische ambtenaarswereld gebukt gaat onder eene ware overplaatsingmanie en de meeste ambtenaren dus pas in Bantam waren, werd dit als eene voldoende opheldering beschouwd. Trouwens, ook al was men eenige jaren in Bantam, dan zou men toch uit zich zelf tot dezelfde conclusie komen, als het antwoord luidde van den regent. Want de godsdienstige opwinding in Bantam dateerde niet van gisteren, maar heerschte al sedert jaren.

Men hechtte dus geen waarde aan deze *„revival."* En toch dreigde er een vreeslijk gevaar. De *heilige oorlog* werd door de hadjis niet voorgesteld als iets in de verre toekomst. Neen, weldra zou het oogenblik daar zijn, dat de gehate ongeloovigen met Gods hulp zouden worden verdreven. En eerst dan zou weer Gods zegen rusten op het ongelukkige land, onder het beheer van de aloude nationale dynastie. Gods gramschap was alleen te verbidden door den heiligen oorlog. „Allerwege werden blanke wapenen aangeschaft," zegt de goed ingelichte, onbekende schrijver in de Indische Gids, dien ik reeds meermalen noemde. En men oefende zich er mede in het schermen.

Vuurwapenen waren onnoodig; ze zouden maar achterdocht wekken bij de Hollanders. Hoe zou men zich bovendien daarmee oefenen? Had de Mahdi in Soedan ook niet de overwinning behaald met het staal alleen. Wie weet niet, dat God de strijders in den heiligen oorlog onkwetsbaar maakt voor kogels?

Zelfs de schermoefeningen wekten bij het bestuur geen verdenking. Men beschouwde ze als onschuldige sport. Want van ouds vermaken zich de Bantammers met het *mentjakspel*, schermoefeningen in de open lucht „in den helderen nacht" ; ten allen tijde waren de jongelieden in de desa daarvan hartstochtelijke liefhebbers.

En het bestuur koesterde geen verdenking.

In de koloniale verslagen lezen wij uit die jaren enkele berichtjes, die anders wel tot nadenken hadden mogen stemmen.

Op de passer (markt) te Serang werd, den tweeden November 1883, een Europeesch soldaat, zonder eenige aanleiding, aangevallen en gewond door een inlander, met een klewang „in een vlaag van godsdienstige dweperij."

Op een anderen dag drong een Bantammer „in overprikkelde gemoedsstemming", zooals het koloniaal verslag het uitdrukt, met een geopend knipmes, gehuld in het bekende witte opperkleed, in het blokhuis te Serang en wondde den schildwacht.

't Waren allen feiten, die op zich zelf stonden, werd er beweerd.

Intusschen was de minister van koloniën, de heer van Bloemen Waanders, in de donkere dagen voor Kerstmis van het jaar 1883, afgetreden en met hem de Gouverneur-Generaal F. 's Jacob. Als Gouverneur-Generaal vertrok uit Nederland naar Indië de heer O. van Rees, „de banierdrager van het liberale beginsel", zooals men hem gaarne noemde, terwijl omgekeerd de heer J. P. Sprenger van Eijk uit Indië naar Nederland vertrok, om minister

van koloniën te worden. Beide bewindslieden waren in Indië alles behalve populair. De heer van Rees werd gewoonlijk *„Koning Otto"* genoemd; de minister van koloniën werd meestal aangeduid als *„de fiscale heer S. van E."* Stel U echter gerust, lezer, ik wil niet over politiek schrijven! Maar ik dien wel te wijzen op een paar bestuursmaatregelen, onder het bewind van dit tweemanschap genomen, daar zij zeker invloed hebben gehad op de stemming der Bantamsche bevolking. In de eerste plaats het nog eens weer opdrijven van de landrente. Na de uitbarsting van Krakatau, in 1883, was de landrente in Bantam verminderd met *f* 124000. Maar toen was de nieuwe fiscale aera voor Java aangebroken. In 1884 werd de landrente verhoogd, zoodat ze weer meer bedroeg dan in 1872, hoewel de bevolking van Bantam met honderdduizend zielen verminderd was. In 1886 was ze al *f* 50000 meer dan in 1872 en in 1887 werd ze nog eens weer verhoogd met *f* 20000. „O die cijfers! ze zijn zoo vervelend" — zal, vrees ik, de lezer zeggen! — Ik geef het U toe, maar ze zijn te gelijk zoo welsprekend. Ik bid U, werp eens een enkelen blik op het volgende staatje. 't Is ontleend aan het geschrift van Mr. Nederburgh (1).

(1) Tjilegon—Bantam—Java.

Vergelijking van de lasten, rustende op de Bantamsche bevolking, in 1872 en in 1886.

	1872.	1886.
Bevolking der Gouvernementsdistricten.	**575.000**	**483.000**
Veestapel: buffels	**156.000**	**66.930**
Padi- (rijst) oogst; pikols . . .	2.300.000	2.600.000
Waarde van den oogst naar den gemiddelden prijs. . . .	*f* 5.622.000	*f* 4.550.000
Landrente	„ 619.000	„ 667.000
Hoofdgeld der heerendienstplichtige landbouwers	———	„ 95.000
Landrente per pikol padi (rijst) betaald.	„ **0.24**	„ **0.23[5]**
Hoofdgeld per pikol padi betaald	———	„ **0.03[5]**
Aan landrente en hoofdgeld te zamen werd per pikol padi (rijst) betaald	„ **0.24**	„ **0.27**

„Vermindering der heerendiensten” was een eisch, die de liberale partij sedert jaren op haar programma had staan. En nu was ook het tijdstip aangebroken voor dezen heilzamen maatregel. De *pantjen*-diensten werden afgeschaft! De inlandsche hoofden hadden het recht om dagelijks eenige heerendienstplichtigen, in aantal klimmende met de voornaamheid van het hoofd, om zich heen te hebben. Deze lieden kregen den kost; en voerden gewoonlijk niet veel

uit. Ze dienden eigenlijk tot opheldering, tot versiering, ze behoorden bij den ambtstitel, evenals de pajong (zonnescherm).

Heel drukkend waren *die* heerendiensten nu juist niet. Maar de afschaffing was in alle geval toch eene ontheffing van de Javanen en, als zoodanig, verdiende deze eerste stap waardeering. De vermeerderde inkomsten, te zamen op Java één millioen gulden, die de inlandsche hoofden, als vergoeding voor het gemis hunner gratis-bedienden kregen, werden gevonden uit een hoofdgeld van twee en een half millioen gulden per jaar, door de heerendienstplichtige bevolking op te brengen. Jammer was het, en daardoor kwam de maatregel in een zeer slechten reuk, dat dit hoofdgeld zóó hoog werd opgevoerd dat er een batig saldo ontstond van anderhalf millioen gulden. Het hoofdgeld, op te brengen door de rijstvelden bezittende landbouwers, werd natuurlijk beschouwd als een slinksche wijze om de landrente op te drijven. Met een dergelijke methode tot vermindering van heerendiensten won ons bestuur weinig Javaansche harten. De meerdere opbrengst van het hoofdgeld is *later* besteed tot afschaffing van andere heerendiensten, tot werken ten bate der bevolking. Dat neemt niet weg dat *destijds* de afschaffing der pantjendiensten en de invoering van het hoofdgeld tot de zeer impopulaire maatregelen behoorden. In Bantam kregen de hoofden één halve ton schadevergoeding, het op te brengen hoofdgeld bedroeg bijna één ton. Bovendien beweerden destijds vele ambtenaren, dat het prestige der hoofden door de afschaffing der pantjen-diensten zeer geleden had. En dat was bv. in Bantam toch al sterk verminderd, tegenover de groote, steeds stijgende populariteit der godsdienstleeraars!

De kleine man op Java werd verder alleronaangenaamst getroffen door de invoering van eene nieuwe belasting, zoo weergaloos impopulair, als geen voor haar. Het was de tabaksbelasting. Schilderachtig is de invloed van dien fiscalen maatregel beschreven door *Luc*, in de Soerabaya courant van 19 Febr. 1892. Ik kan de verzoeking niet weerstaan hem hier te citeeren.

„Een jaar of zeven geleden reisde een mijner vrienden op Java. Aan een pleisterplaats hield hij stil om van paarden te verwisselen. Aan een *warong* (inlandsche gaarkeuken) ter zijde van den weg, zaten eenige koelies en gebruikten hun sober maal, een *boenkoes* (pakje van groene pisangbladeren) rijst, een stukje gedroogd ossenvleesch, misschien een paar gebakken pisangs tot dessert; een van die frugale maaltijden, zooals men ze alleen in overzeesche gewesten kent, smakelijk, gezond, onvervalscht en dol goedkoop, de waarde van een dubbeltje niet te boven gaande.

In den goeden ouden tijd had ieder, die voor een cent of wat aan zoo'n gaarkeuken verteerde, het recht op een strootje (heel dun sigaartje van inlandsche tabak) bij wijze van toegift. Nu was het in de heerlijke dagen van het onvergetelijke régime Sprenger van Eijk—van Rees; de befaamde tabaksbelasting was kort geleden ingevoerd; van de nietige industrie der inlandsche tabaksplantertjes en rondventers, een bedrijf te schamel om in aanmerking te komen, moest en zou de schatkist haar percenten hebben. De belasting had de gewone uitwerking, die alle kleinzielige heffingen plegen te veroorzaken, zij beroofde duizenden van een armzalig broodje, vernietigde de industrie voor meer dan de helft, zaaide een onnoemelijk aantal korrels

van ontevredenheid, en bracht maar luttel geld in 's lands kas. De warong-houders ondervonden den druk ook, en de toegift kon er niet meer af. Een van de koelies maakte aanmerking op het gemis van het gewone strootje en bracht de belasting ter sprake, waarop de inlandsche vrouw, welke als buffetjuffrouw fungeerde, met een toornige beweging van het hoofd uitriep: *De Compagnie* (het Gouvernement) *zal eindelijk nog de melk in mijn borsten gaan belasten."*

De tabaksbelasting werd later weer ingetrokken, ze bracht te weinig op en ze zette te kwaad bloed.

De vorige beschouwingen hebben betrekking op geheel Java, keeren wij thans naar Bantam terug.

De draagkracht van Bantams bevolking was ontzettend afgenomen in de laatste jaren, door de rampen, die in de vorige hoofdstukken beschreven zijn; men zou hebben mogen hopen, dat de belastingen evenredig waren verlaagd. Ze waren integendeel niet weinig verhoogd.

Dat de partij der godsdienstleeraren die belastingheffing wel degelijk als een hefboom gebruikte, om de bevolking tegen ons op te zetten, kwam onder anderen aan het licht bij de behandeling voor den landraad van de zaak van *Hadji Moestani.* (1). Deze had de Bantamsche bevolking tot lijdelijk verzet tegen ons gezag trachten te brengen door te verspreiden, dat er een bevel uit Batavia was gekomen, waarbij was gelast de bevolking, om der wille van de Krakatau-ramp, gedurende drie jaren vrij te stellen van landrente. Hij had aan de kleine lieden aangeraden op grond

(1) Medegedeeld door Mr. Piepers in Indisch Weekblad v. h. Recht No. 1289.

daarvan die belasting niet te betalen. Natuurlijk leidde die weigering weer tot dwangmaatregelen.

Moet ik nog een woord zeggen over de gouvernements-koffiecultuur in Bantam? Ze beteekende er niet heel veel; er was, naar ik meen, alleen dwangcultuur in het Midden-regentschap, Pandeglang. Er stonden in 1884 anderhalf millioen koffieboomen (1). Maar hard groeien deed de koffie niet meer in Bantam. Want ze brachten met hun allen slechts 350½ picol op, 4000 boomen voor een picol! Zestig koffieboomen om één kilo koffie te krijgen! Nu waren er elfduizend huisgezinnen bij de koffiecultuur ingedeeld, die *f* 14 per pikol ontvingen, dat wil zeggen in 't geheel voor 350½ pikol *f* 4900, of per huisgezin, over het geheele jaar, voor elke familie, de kapitale som van *f* 0,43!

Die elfduizend gezinnen behoorden dus zeker ook al niet tot de tevreden menschen, in Bantam.

Langzamerhand begonnen zich op Java, ook buiten Bantam, bedenkelijke verschijnselen voor te doen.

De redacteur van de „Javabode", de heer L. Brunner, had den moed den 29sten September 1885 een hoofdartikel te schrijven onder den titel „*Prang Sabil*" (de heilige oorlog). „Als het gouvernement niet ter dege oppast en ingrijpt zullen binnen niet zeer verre toekomst, heele leelijke dingen op enkele plaatsen van Java gebeuren. De leden van godsdienstige vereenigingen komen op gezette tijden, twee maal daags, in de moskee te Soekaboemi bijeen, ter bespreking van den *heiligen oorlog*, voorgesteld als een overval, gepaard met moord en roof, een ketjoe-partij op reusachtige schaal. Het doel van dit opstel is: om de

(1) Koloniaal Verslag 1886.

Regeering van Nederlandsch-Indië en onze Europeesche mede-ingezetenen te waarschuwen. Het zijn eerlijke, met nauwgezetheid onderzochte inlichtingen. Laat u raden, terwijl het nog tijd is."

't Is waar: het opstel bevatte eenige heftigheden tegen het bestuur; maar, dat neemt niet weg, dat er veel waars in was!

De Gouverneur-Generaal toonde op waardige wijze zijn dank voor de ongevraagde inlichtingen. Hij liet de drukkerij en werkplaatsen van de Javabode sluiten en verzegelen, en verbood (op grond van art. 5, al. 1 van het drukpersreglement, eens door Thorbecke „het gewrocht der duisternis" genoemd) aan de uitgevers der Javabode, H. M. van Dorp en Co., de uitoefening van het vak van uitgever en drukker in Indië. Erger was echter, dat aan deze uitgevers werd voorgespiegeld, dat dit verbod onmiddellijk zou worden ingetrokken, als zij van hun kant stellig beloofden hun redacteur, den heer L. Brunner, te ontslaan! 't Zijn geen toestanden, die ge u in Holland kunt verbeelden, niet waar lezer? En wat zegt ge er wel van, als ik u mededeel, dat de heeren van Dorp den heer Brunner lieten vallen? — De toekomst heeft hem schitterend gewroken. Niemand zal *thans* nog ontkennen, dat hij het bij het rechte eind had, toen hij beweerde, dat er in 't Buitenzorgsche en in de Preanger een geest van verzet bestond. Want die bewering is door een zeer ernstig feit bevestigd. (1) „Den 19den Mei 1886 is een hoop geestdrijvers, behoorende tot de bevolking van het land Tjampea, alle met witte hoofddoeken om de slapen, onder het geroep van „Heilige Oorlog", dus van de woorden boven

(1) Mail-editie Bataviasch Handelsblad, 21 Mei 1886.

het geïncrimineerd, maar door den rechter onstrafbaar geoordeelde artikel in de *Javabode,* aangevallen op de feestvierende en niets kwaadsvermoedende bevolking der grenskampong Gadok op het land Tjomas, met dit gevolg, dat er dooden en gekwetsten zijn gevallen. Troepen van het garnizoen te Buitenzorg vertrokken dadelijk naar de plaats der onlusten. Eene bloedige botsing had plaats. 41 inlanders werden gedood en 19 gekwetst. Kenmerkend voor den geest, die te Buitenzorg troonde, was dat aan de Indische bladen werd verboden iets over het voorgevallene mede te deelen, behalve eene regeerings-mededeeling, de „officieele waarheid" behelzende, dat de aanvallers opgezetenen van het land Tjomas, het eigendom van den heer Jhr. de Sturler waren. Ik ontleen dan ook de werkelijke lezing aan eene Mail-editie van het Bataviasch Handelsblad, die wel in Nederland, maar niet in Indië verkrijgbaar was.

Maar wij keeren naar Bantam terug.

De resident, die Krakatau had meegemaakt, was naar Solo geroepen. Door die promotie kreeg Bantam al weer een nieuw hoofd van gewestelijk bestuur, die al heel weinig plezier beleefd heeft van zijn residentie. In 1886 werd Bantam onveilig gemaakt door rooverbenden, aangevoerd door *Sakam,* een der brutaalste en gemeenste schoeljes, die ooit het vak van rooverhoofdman bij de hand hebben gehad. Hij had tal van moorden en brandstichtingen gepleegd. De Bantamsche politie slaagde er niet in hem vast te houden. Zij deed wel alle moeite hem in handen te krijgen, maar *Sakam* wist haar telkens weder te

ontsnappen. Daardoor ontstond het praatje onder de inlanders, dat *Sakam* in het bezit was van een krachtig toovermiddel, waardoor hij zich onzichtbaar kon maken. De geheele Indische pers, — 't was moedig dat ze zich nog durfde uiten in dit tijdperk van drukpersvervolging — sprak er schande over. Sakam moest en zou gepakt worden, meende de Gouverneur-Generaal. En zie! de assistent-resident voor de politie, von Czernicki, te Batavia, kwam op een zekeren dag de blijde boodschap brengen, dat de groote roover *Sakam* achter slot en grendel zat, in de boei te Batavia.

De Heer van Kesteren (1) zegt over deze onstichtelijke geschiedenis het volgende:

„Er was namelijk een goede prijs op Sakams aanhouding gezet. Op zekeren dag kwam er een inlander bij den assistent-resident te Batavia en zeide, dat hij wist, waar Sakam zich ophield. De assistent-resident nam den gewaanden Sakam gevangen. Maar deze ontkende Sakam te zijn, en men kon volstrekt niet bewijzen, dat hij het wèl was. Maar Sakam moest en zou gevat worden, en nu men iemand gearresteerd had, die door een anderen inlander Sakam genoemd was, moest en zou hij Sakam zijn: dat zou de Regeering veel genoegen doen, en den assistent-resident zeer veel goed.

Pseudo-Sakam werd dus niet los gelaten. Men traineerde de vervolging, en men *„bewerkte"* den gevangene. Zoo moet men hem dagen lang in de boeien krom gesloten hebben, om hem tot bekentenis te brengen!

Intusschen wist de Bataviasche politie zeer goed, dat de mishandelde gevangene Sakam niet was."

---

(1) „IJzeren pot contra aarden" door v K., Indische Gids, Mei 1887.

Onder de inlanders in het Buitenzorgsche liep algemeen, in Maart 1886, het praatje, dat Sakam, terwijl hij officieel in een Bataviasche gevangenis zat, weder een moord gepleegd had te Buitenzorg. Het is niet aan te nemen, dat de assistent-resident van Batavia dit niet wist. Want hij was toen juist te Buitenzorg, ten einde eene instructie te houden, in zake het land Tjomas.

Aan de andere zijde werd er door de vele Bantammers te Batavia eene samenzwering gesmeed, ten einde den gevangene te Batavia te bevrijden. In April 1886 kwam de Sakamzaak voor de rechtbank van ommegang, onder presidium van Mr. W. Vincent. De geheele vlottende Bantamsche bevolking van Batavia, waaronder zelfs de vrouwen met hare kinderen in de armen, verzamelde zich voor het Stadhuisplein om hare belangstelling aan den dag te leggen. Men had gelukkig de voorzorg genomen de rechtzaal te doen bewaken door eene militaire wacht van 24 man.

De Europeesche fuselier Neuman had sedert lang connectie's aangeknoopt met invloedrijke Arabieren en inlandsche hadji's, die hem in den Koran onderwezen. Hij was een avontuurlijk man en had het vaste plan opgevat, na expiratie van zijn dienstverband, Mohammedaan te worden, ten einde een beter en gemakkelijker bestaan te vinden. Toen hij nu zijne vrome vrienden eens opzocht, werd er juist een vergadering gehouden, waarbij de bevrijding van den gevangen Bantammer besproken werd.

Neuman vertelde hun, dat hij ook tot de Sakamwacht behoorde. Zij boden hem eene groote som gelds aan, als hij de andere militairen der wacht wilde bewerken, en men wilde hem ook overhalen om de inlandsche militairen

in te lichten omtrent de godsdienstige *revival* onder de Mohammedanen op Java. Eene vrouwelijke hadji uit Serang bood hem *f* 1000, als hij het volgend jaar haar nog eens wilde begeleiden naar Mekka. Neuman gaf van een en ander onmiddellijk kennis aan den schout.

Tot bittere teleurstelling van sommige ambtenaren werd de beschuldigde vrijgesproken, tot grooten schrik van het niet ingewijde publiek.

Hetgeen ik nu zal mededeelen, is ontleend aan het vrijsprekend vonnis, onder presidium van Mr. W. Vincent geveld. Ge kunt het vinden in het Indische Weekblad van het Regt, no. 1192.

De inlander, die door den assistent-resident voor de politie, als Sakam, was gevangen gezet, was het gewezen dorpshoofd (djaro) van *Lemboer Sawah;* hij heette *Soehari.* Hij was, let wel, lezer, door den patih van het Bantamsche regentschap Pandeglang, raden Soerawinangoeng, naar Batavia gezonden, om Sakam op te sporen. Toen hij daarop gevangen werd gezet en zelf werd uitgemaakt voor Sakam, raakte dit natuurlijk in Bantam bekend. En toen de regent van Pandeglang dit vernam, zond hij, verontwaardigd over deze handelwijze, eenige lieden uit zijn regentschap naar Batavia, die den beschuldigde zeer goed kenden want het waren Soehari's vader, Soehari's moeder, Soehari's broer en Soehari's opvolger, als dorpshoofd. Zij werden verhoord door den hoofddjaksa en door den assistent-resident te Batavia. Maar toen de ouders van Soehari verklaarden, dat het hun zoon was, die in de gevangenis zuchtte, en niet de rooverhoofdman Sakam, werden zij, tot straf voor deze alleronaangenaamste mededeeling, zelf gedurende weken gevangen gezet, en eveneens

hun andere zoon, Soehari's broer. Hetzelfde lot trof het dorpshoofd.

Zoo hadden de politie-ambtenaren te Batavia op handige wijze iedereen gevangen gezet, die zou kunnen aantoonen dat niet Sakam gepakt was. En zij hadden bijna hun doel bereikt. Want zij zorgden voor getuigen, die, benauwd voor het lot dat de Bantammers uit Pandeglang had getroffen, verklaarden, dat de beschuldigde Sakam was. Voor de terechtzitting viel het kunstig opgetrokken gebouw op de jammerlijkste wijze in puin. Want het bleek, dat de ongelukkige gevangene in 't geheel niet leek op Sakam.

Daarenboven was de president van de rechtbank de man niet om zich zóó met open oogen te laten bedriegen. De patih van Pandeglang herkende in den beschuldigde zijn afgezant. De getuigen à charge weerspraken elkaar op allerlei wijze; er was er een, die beweerde dat hij altijd met Sakam uit stelen was gegaan, en dat hij hem gedurende vele jaren zeer vertrouwelijk had gekend. De man wist absoluut niets van Sakam mede te deelen. Dan was er nog een gewezen dansmeid (ronggeng), *Marina* geheeten, die door de politie als de hoofdgetuige ten tooneele werd gebracht, daar zij beweerd had, dat de gevangene Sakam was, die haar man vermoord had. Maar wederom bleek het, dat Marina aan eene vriendin, ten huize van een commies op het residentiekantoor, verteld had, dat zij heel goed wist, dat de gevangene niet Sakam, de moordenaar van haar man was, maar dat zij dit verklaard had, daar zij anders wellicht in de gevangenis zou zijn gesloten.

En zoo werd, dank zij het doorzicht van den president van de rechtbank van ommegang, het volgende vonnis geslagen: „De beklaagde Soehari, in hoofde dezes ten

onrechte Sakam genoemd, wordt vrij gesproken van de hem ten laste gelegde feiten. De rechtbank gelast, dat hij onmiddellijk op vrije voeten wordt gesteld."

Hij werd door een groote schare landgenooten verwelkomd en met geschenken overladen. De een schonk hem een kris, een ander vereerde hem een horloge; hij ontving van een derde een paar met goudgestikte *troempa's* (muilen), van een vierde een hoofddoek. En hij begaf zich onmiddellijk naar de beroemde heilige offerplaats. *Loear Batang*, om Allâh te danken voor zijne bevrijding uit der kafirs boeien (1).

Nederland was dus behoed voor eene rechterlijke dwaling, die aan een onschuldige den strop zou hebben bezorgd, hetgeen met helsche behendigheid door Nederlandsche ambtenaren aldus was beraamd.

Maar intusschen liep de rooverhoofdman Sakam vrij rond.

Zes maanden later, den 14den October 1886, kwam het bericht, dat Sakam overvallen en gevat was, doch dat hij, bij de daarbij ontstane worsteling, was gedood. Het schijnt ditmaal de ware Sakam te zijn geweest.

* *
*

De rooverijen in Bantam zouden nooit dien schromelijken omvang hebben aangenomen, als niet de inlandsche hoofden geheuld hadden met de dievenbenden.

Als een eigenaardig staaltje hiervan, zal ik de geschie-

(1) Mail-editie Bat. H. blad, 14 Sept. '86.

denis van een diefstal vertellen, die gebeurde tijdens mijn verblijf in Bantam.

Het particuliere of vrije land Tjikandi-Ilir wordt begrensd door de rivier Tjioedjoeng. Langs die rivier lag op dat land een dorp, waar het hoofdkwartier was van eene beroemde rooverbende, onder den hoofdman *Idja*. Eigenaardig was bijvoorbeeld Idja's woning. Deze was begrensd door dubbele wanden. Werd Idja door de politie in huis gezocht, dan verdween hij achter den dubbelen wand, en het huis was leeg. De bende stal nooit in het dorp zelf, maar altijd aan de overzijde der rivier op het gouvernementsgebied; het gestolene werd dan over de rivier gevoerd; dáár was men veilig; want de politie op de vrije landen was allertreurigst.

Nu gebeurde het, dat een Europeaan, een ambtenaar, tijdelijk moest wonen in een dorp, ook aan de Tjioedjoeng, schuin tegenover het hoofdkwartier van den roover. Op zekeren nacht werd hij wakker uit een buitengewoon diepen slaap. Het duurde lang, eer hij zijne zinnen bij elkaar had. Hij was nog half onder den indruk van eene *narcose*, eene verdooving, te voorschijn geroepen door een bedwelmend middel *(ketjoeboeng)*, waarmede men de atmosfeer in zijn slaapkamer had gevuld. Hij deed nu tevens de onaangename ontdekking, dat onder zijn kussens zijn beurs en sleutels verdwenen waren, en de open kisten en koffers gaven duidelijk aan, dat hij bestolen was. Lang geleden was het nog niet. Want de tong-tong (alarmklok) werd nog steeds geslagen, en het geheele dorp was op de been. De politie onder leiding van het districthoofd stelde onmiddellijk een onderzoek in. De dorpsbewoners waren diep verontwaardigd, want onze ambtenaar was zeer populair in het dorp. Eene deputatie uit de oudsten der desa

vroeg den volgenden morgen belet, en deelde hem mede dat het desa-bestuur beschaamd (maloe) was over den diefstal, binnen hunne gemeente gepleegd.

Het gestolen goed werd ten huize van een zekeren *Makmoet*, een bekend lid der dievenbende op Tjikandi-Ilir, achterhaald. Makmoet werd als de dader beschouwd, gevangen genomen en tot vijf jaar dwangarbeid in den ketting veroordeeld. Een dergelijke straf gaat gepaard met verbanning uit het gewest; de bestolene, die intusschen verhuisd was, meende dan ook niet anders of Makmoet was voor eenige jaren verzorgd.

Een jaar later kwam de bestolene zich weer vlak bij zijn vroegere woonplaats vestigen. Uit oude relatie kwam een der oudsten uit de desa hem een bezoek brengen en vertelde hem, dat de bewuste dief weer aan de overzijde der rivier woonde. „Maar," zeide hij: „verraad niet, dat *ik* u dat mededeelde, want dan kost het mij mijn leven."

Wat was er gebeurd? Het districthoofd zat diep in de schuld bij de bewuste dievenbende. Toen hij nu last kreeg den diefstal tot klaarheid te brengen, zat hij er vreeselijk over in. Want, daar er gestolen was bij een Europeaan, een rijksambtenaar, diende de dief toch wel gevonden te worden. Toen spraken de wedana en de rooverhoofdman *Idja* af, dat een der leden van de bende zou opgeofferd worden. En Idja wees daarvoor aan zijn halfbroer *Makmoet*. Maar de wedana verbond zich het noodige te verrichten om den dief, na zijne veroordeeling, te laten ontsnappen. En dit gelukte dan ook, door omkooping van den hoofdcipier der gevangenis. Toen de veroordeelde

gedeporteerd zou worden, bleek hij niet te kunnen loopen door beenwonden. Wellicht heeft hij die kunstmatig opgewekt. In dien veepest-tijd was de lucht in Bantam zóó besmet, zóó weinig anti-septisch, dat een kleine wond, een snede in den vinger bij voorbeeld, gewoonlijk onmiddellijk een allerkwaadaardigst karakter aannam. Maar te Serang, op weg van de gevangenis naar het hospitaal, die vlak bij elkaar liggen, ontsnapte hij.

Toen de bestolene deze bijzonderheden vernam, berichtte hij dit aan den naastbijwonenden controleur, en deze aan den resident. De resident was verontwaardigd. Hij droeg aan den regent op den dief, hoe dan ook, te pakken. De wedana van het betrokken district werd niet vertrouwd, men hield hem er buiten. En zoo togen op een zekeren dag naar het verblijf van den Europ. ambtenaar, regent, controleur en de wedana van een naburig district, met het noodige gevolg, om den weggeloopen veroordeelde te pakken. Dit gelukte, dank zij de aanwijzingen van den bestolene. Nu zou men verwacht hebben, dat de wedana van het betrokken district, dien men niet genoeg vertrouwd had om den veroordeelde op te pakken, buiten wien alles met groote geheimzinnigheid was behandeld, dat die man ontslagen of geschorst zou zijn. Neen lezer! die man was, en bleef nog jaren daarna, wedana ter zelfder plaatse.

* * *

't Was ook boter aan de galg, die hoofden te ontslaan. De nieuw aangestelde waren toch geen haar beter. Er waren er tijdens de veepest zóóveel afgezet, dat er nagenoeg geen dorp was in Bantam, waar men niet een of meer

assistent-wedana-lepas of *wedana-lepas,* (ontslagen onderdistricthoofd of districthoofd) aantrof. En die mannen waren veel gevaarlijker dan de hadjis met al hun fanatisme. Want ze hadden wat te wreken.

* * *

Maar, als ik de inlandsche ambtenaarswereld in Bantam zóó laag stel, dan moet ik er helaas bijvoegen, dat er ook wel eens een Europeesch ambtenaar geweest is, die eigenaardige begrippen koesterde omtrent zijne verhouding tot de bevolking.

Het volgende stichtelijke gesprek is historisch. Het werd gevoerd tusschen een Europeesch, Bantamsch ambtenaar en een districthoofd, in tegenwoordigheid van een Europeaan en van eenige inlandsche ambtenaren.

„Zeg eens, wedana, wanneer krijg ik nu die maagd, die je beloofd hebt mij te bezorgen?”

„Ik vraag vergiffenis, Mijnheer, ze zal van avond bij u bezorgd worden.”

Die „mijnheer” werkte, dunkt mij, ook voor den heiligen oorlog, niet minder dan de hadjis.

VI.

De heilige oorlog.

De heilige oorlog. — Door een toeval breekt hij slechts te Tjilegon uit. — Waarom de Tjilegonsche gruwelen *niet* beschreven worden. — De samenzwering te Serang, April 1889. — De doodvonnissen. — Elf executies. — Slot.

In de vorige bladzijden heb ik getracht duidelijk te maken, waarom de bevolking van Bantam ontevreden was. De maatregelen door ons bestuur genomen tijdens de veepest, het opdrijven der landrente, gepaard aan de vreeselijke rampen van Hooger hand, dreven de bevolking tot opstand. Het fanatisme was, naar mijne bescheiden meening, *gevolg*, geen *oorzaak.*

Dit alles heeft geleid tot een vreeselijken opstand, die zich, door een gelukkig toeval, tot Tjilegon heeft bepaald, doch die vertakt was over geheel Bantam, ja over een groot deel van West-Java.

De haat tegen de Europeesche overheersching was in den loop der jaren op bedenkelijke wijze toegenomen. Intusschen nam de invloed der hadjis, volgelingen van den grooten meester Abdoel Karim, ijveraars voor de broederschap der tarequat kadariah, steeds toe. *Hadji Toe-*

boegoes Ismaïl, een Bantammer, die reeds eenige malen den bedevaartstocht naar Mekka gedaan had, en die daar in blakende gunst gestaan had bij Abdoel Karim, woonde weer sedert 1883 in zijne geboorteplaats. Te Mekka schijnt Ismaïl met andere vrome Bantamsche pelgrims het plan te hebben gemaakt om de ongeloovigen uit Bantam te verdrijven. Sedert 1884 werden er nu geregeld vergaderingen gehouden door de teruggekeerde Mekka-gangers, in welke de kansen tot slagen van dit plan ernstig werden overwogen. In 1886 trachtten *Hadji Toeboegoes Ismaïl* en *Hadji Wasid*, op eene vergadering, die in het dorp *Bedjie* werd gehouden, de aanwezigen, afstammelingen van de sultansgeslachten en hadjis, over te halen om in September 1887 de groote worsteling tegen de ongeloovigen te beginnen. Maar de andere samenzweerders keurden dit af. Wel was de opstand in Bantam voldoende voorbereid. De hadjis buiten Bantam waren echter niet voldoende ingelicht; en ook zij moesten meedoen.

Toen gingen de aanvoerders op reis naar Batavia, de Preanger, Cheribon en zij trachtten overal aanhangers te winnen voor het grootsche denkbeeld: een strafgericht te houden over de Hollanders, op de wijze, zooals beschreven is in den *vloekzang* van Roorda van Eijsinga. 't Was in die dagen, dat de heer L. Brunner Java moest verlaten, zooals ik dat op pag. 160 beschreven heb, omdat hij de regeering had gewaarschuwd tegen den aanstaanden heiligen oorlog!

Intusschen werd door het bestuur tot hoofdpengoeloe (1) van Serang, *op aanbeveling van den regent,* benoemd

---

(1) Hoofdpriester.

Hadji Mahammed Arsad, een der hoofden van de samenzwering tegen ons gezag!

Onder de inlanders in geheel Bantam liep nu weldra het blijde gerucht, dat de heilige oorlog zou uitbreken. Ontelbaar waren de vergaderingen, die gehouden werden. En het werd als een groote eer beschouwd waardig te worden gekeurd den eed van geheimhouding af te leggen en plechtig als deelnemer aan den opstand te worden gewijd.

Den 24sten April 1888 gaf Hadji Wasid te Bedjie een groot feest aan driehonderd personen. Toen hernieuwden zij in de missigit (1) hunne eeden; zij zwoeren dat zij zouden deelnemen aan den heiligen oorlog. Zij hadden zelfs de brutaliteit een schriftelijken eed op te maken, dien zij allen onderteekenden. Dat stuk kon gebruikt worden om het aan anderen te toonen en op die wijze weifelaars over te halen.

Op die vergadering was besloten, dat de opstand in September 1888 zou uitbarsten. De aanvoerders hadden de taak verdeeld. Op éénzelfde oogenblik zouden de hadji's Wasid, Iskak en Ismaïl de afdeelingshoofdplaats Tjilegon aanvallen en de Europeanen en inlandsche bestuursambtenaren zouden allen worden vermoord. Eenige andere hadji's zouden de bende commandeeren, die tegelijkertijd Serang zou afloopen; in de verwarring zouden zij zich dan van het blokhuis meester maken. Weer anderen zouden de Europeanen van Tjikandi en Tenara ombrengen, terwijl ook Anjer zou worden uitgemoord.

* * *

(1) Mesjdid = moskee.

Zooals men ziet, het plan was goed overdacht.

Het Nederlandsche Bestuur in Bantam wist van dat alles niets! Had men toen slechts een tiende gedeelte van de energie ten toon gespreid, die men tijdens de veepest aanwendde, om overtredingen van de veepest-reglementen te constateeren! Dan zou zich toch zeker nooit het ongehoorde feit hebben kunnen voordoen, dat er zich over een geheel land, gedurende jaren, samenzweringen vertakken, die een volkomen omschreven doel beoogen, dat aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat!

* * *

Wij hadden het eigenlijk niet verdiend! Maar gelukkig is de afloop van alles niet zóó verschrikkelijk geweest, als uit de degelijke voorbereiding van den opstand zou volgen.

Door verschillende omstandigheden, vooral door het ongeduld van Hadji Wasid, is de opstand vervroegd. Tot nu toe hadden de samenzweerders met beleid gewerkt. Door hun onbekookt optreden, doordat zij begonnen alleen Tjilegon uit te moorden, is de opstand mislukt; de slachting der overige Nederlanders in Bantam bleef achterwege.

* * *

Mijn boek zou één geheel vormen, als ik nu eene volledige beschrijving liet volgen van de gruwelen, den 9den Juli 1888 te Tjilegon bedreven, en van de demping van den opstand.

Maar dit alles is op uitstekende wijze beschreven in de „Indische Gids" van Juli 1891. Ook in „Eigen Haard."

Ik zou dus niets anders kunnen doen, dan naschrijven. En ik wil daarom alleen eene opmerking maken. Het is meer gebeurd, dat een plaats in Indië is afgeloopen. Maar de verfijnde wreedheid, gepleegd tegen kinderen, de beestachtigheid, gepleegd tegen Europeesche vrouwen, het vermoorden niet slechts der Europeanen, maar ook der inlandsche hoofden, wijst *hier* op eene ontzettende hoeveelheid wrok. Mocht ik er in geslaagd zijn, lezer, u te doen gevoelen hoe die wrok zich gedurende jaren ontwikkeld heeft in de harten der Bamtammers, dan heb ik mijn doel bereikt.

* *
*

Bittere verwijten deden zich de hadjis te Serang, dat zij getalmd hadden en daardoor den opstand hadden doen mislukken.

Zij beraamden nu het plan om, in April 1889, bij het einde van de vasten, ter gelegenheid van het groote labaranfeest ten huize van den regent, alle Europeanen en alle inlandsche hoofden te vermoorden.

Gelukkig was het bestuur nu beter ingelicht. De resident liet hen stil begaan tot 4 dagen voor den bepaalden dag. Toen werden de hoofden gevat — meestal hadjis, waaronder de hoofdpangoeloe van Serang en de pangoeloe's van Tjilegon en Tenara — en uit Bantam verbannen. Ook de regent van Serang, raden adipati Pandji Gondo Koesoemo, werd ontslagen doch *niet* verbannen. (1) Toch

---

(1) Het volgende is ontleend aan een zeer belangrijk hoofdartikel in de Soerabaya-Courant van 21 Juli 1892, getiteld: „Wat er in Bantam weer gaande is", van de hand van den militairen hoofdredacteur, H. E. Eyssell. Waarom neemt de Nederlandsche pers zoo weinig notitie van de hoofdartikelen in Indische couranten?

was het voorstel gedaan om hem met zijn geheele familie uit Bantam te verbannen naar Menado, naar Ambon, in alle geval ver weg van Bantam. Hij zou dat dan ook dubbel en dwars verdiend hebben, want zijn deelgenootschap in de samenzweringen was wèl bewezen. Zwakheid was het van de Regeering dat zij er niet toe kon komen het gedane voorstel te flatteeren. Met eene onbeschaamdheid, zonder precedent in Indië's geschiedenis, zette de ontslagen regent die welwillendheid van Mr. Pijnacker Hordijk betaald. Den 9den Juli 1892, op den vierden herinneringsdag van de Tjilegonsche moorden, gaf raden adipati Pandji Gondo Koesoemo een groot feest te Serang en hij had de onbeschoftheid om voor dat festijn uitnoodigingen te zenden aan alle Europeanen, ambtenaren en officieren en aan alle inlandsche hoofden. Toen de resident van Bantam dit vernam, zond hij den patih naar den ontslagen regent om dezen, *namens hem* onder het oog te brengen, hoe onbehoorlijk zijn gedrag was. De ontslagen regent weigerde pertinent het feest te verdagen, en..... het had dan ook volgens het oorspronkelijk programma plaats. Natuurlijk schitterden de Europeanen en inlandsche hoofden door hunne afwezigheid.

Onze langzame rechtspleging met hare omslachtige vormen was in dien tijd een groot gevaar voor Bantam. Want de gevangenissen zaten opgepropt met opstandelingen, en het duurde meer dan één jaar voor door den Gouverneur-Generaal het „fiat executie" kon worden verleend op 100 doodvonnissen. Intusschen was de Gouverneur-Generaal O. van Rees, die zoo energiek in de Tjilegon-

zaak gehandeld had, afgetreden, en vervangen door Mr. Pijnacker Hordijk. Hij vond het zeker wel wat al te bar zijn bewind te beginnen met het laten ophangen van een honderdtal menschen.

De honderd ter dood veroordeelden vroegen allen gratie. Aan 89 werd dit verleend. Elf werden er te Tjilegon opgehangen. Wij zijn het volkomen eens met Dr. Groneman, als hij zegt: „Het zou zeker vrij wat meer indruk hebben gemaakt en beter zijn geweest, als deze executies dadelijk nà de moorden, bij wijze van standrecht, waren geschied. Maar men verklaarde te Batavia, dat het oproer een plaatselijk feit was, zonder politieke beteekenis — en men wenschte dus allerminst Bantam in staat van oorlog of van beleg te verklaren."

Men zegt, dat er nu rust en veiligheid heerscht in Bantam.

Maar de zonen der in den opstand gesneuvelden leven nog. Ook hadji Abdoel Karim te Mekka en zijne aanhangers in Bantam leven nog. Ook de verbannen Bantammers hebben, krijgen zonen, die eenmaal weer naar Bantam zullen terugkeeren.

En in al die menschen is de haat tegen de Nederlanders ingegraven.

Wie weet, wat ons de toekomst brengt!

VII.

De Havelaarszaak.

Nieuwe gegevens in de Havelaarszaak. — Wat men verstaat door de Havelaarszaak in wijderen en in engeren zin. — „De man van Lebak." — De aanklacht van den assistent-resident E. D. Dekker tegen den regent raden adipati Karta Nata Negara. — Hoe zijn de klagers uit Paroèng Koedjang bij Dekker gekomen? — De walgelijke vleierij van den djaksa. — De groote fout in Dekkers wijze van optreden. — Eene verdiende ontevredenheidsbetuiging der regeering. — Persoonlijke relatiën tusschen Z. Exc. den Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist en de familie Dekker te Buitenzorg. — De overplaatsing naar Ngawi. — Waarom de Gouverneur-Generaal Dekker niet heeft ontvangen na diens ontslag. — De houding der regeering tegenover Dekker is volkomen correct geweest. — Zij gelast een onderzoek in Lebak, onmiddellijk na Dekkers vertrek. — De uitslag hiervan. — Dekkers goede trouw staat boven verdenking. — De regent, raden adipati Karta Nata Negara. — Zijne knevelarijen, zijne vroomheid en zijne weergalooze populariteit in Lebak. — De nagedachtenis van den adipati en van Dekker in Lebak. — Een blik in Java's verleden. — De afstammelingen van den adipati. — Eene genealogische tabel. — Onderzoek van klachten der bevolking over knevelarij, door den controleur Mr. W. A. Bergsma geleid, (1862—1866). — Mr. A. J. Duymaer van Twist. — Zijne levensschets door Prof. Mr. van der Lith. — Multatuli contra Duymaer van Twist, in Nederland. — Zijn bezoek bij Duymaer van Twist in den Haag. — Een authentieke brief van Mr. A. J. Duymaer van Twist over Multatuli.

Herhaaldelijk werd ik aangezocht, het opstel, dat,

onder bovenstaanden titel, in de *Vragen des Tijds* van Mei 1889 verscheen, afzonderlijk uit te geven. Sedert verliepen drie jaar. In dien tijd zijn er een groot aantal boeken en brochures over Multatuli verschenen. De uitgave van zijne brieven wekt algemeene belangstelling. „'t Is vrij brutaal" — zult ge wellicht zeggen, lezer, — „nu nog eens *dat* onderwerp op het tapijt te brengen." Ik zou dit ook thans niet wagen, als ik u niet meer te zeggen had, dan in 1889.

Vooraf dient een misverstand weggenomen.

In een scherpe kritiek (1) op het bewuste tijdschriftartikel werd de vraag geopperd: „wat verstaat men door de Havelaarszaak ? Zij is onzes inziens en allermeest de zaak, waarvoor Havelaar streed, de zaak van den verongelijkten en mishandelden inlander, en dat er tusschen rechtsweigering aan dezen en het verlies van Java een nauw verband bestaat, zal wel niet te ontkennen zijn."

Ik ga met die laatste opmerking mede.

Maar, behalve die algemeene opgevatte Havelaarszaak, de zaak van verdrukten tegenover machtigen, de arme Javaan tegenover zijn hoofden, heb ik, dunkt mij, het recht te spreken van *de Havelaarszaak:* de handelingen van Douwes Dekker in Lebak, de houding der regeering tegenover hem, en de conclusiën, alles behalve vleiend voor die regeering, die hij daaruit afgeleid wil hebben: de rechtsweigering aan hem.

* * *

---

(1) Indische Gids, Juni 1889.

Gij moet mij vergunnen lezer, dat ik nu Indië verlaat, en eene persoonlijke herinnering te berde breng uit het vaderland.

De opvoering van *Vorstenschool* door de Rotterdamsche tooneelisten gedurende den winter van 1874 op 1875 was een ware triomftocht voor Multatuli, die de repetitiën had geleid, en overal met de tooneelspelers medereisde. De creaties van Haspels in de rol van den koning, van Van Zuylen in twee rollen als Spiridio en Herman, van Le Gras als Schuckenscheuer, waren inderdaad voortreffelijk, ook in het oog van den schrijver; de vrouwenrollen voldeden hem minder; zij waren trouwens in handen van dilettanten. Mina Kruseman was koningin Louise, Elisa Baart speelde Hanna. Den 10den Maart 1875 werd *Vorstenschool* te Delft opgevoerd. De studenten, die aan Multatuli een huldeblijk wilden aanbieden, hadden zich om raad tot mejuffrouw Hamming Schepel gewend. Zij was zoo vriendelijk om deze jonge menschen, die vreesden Multatuli te beleedigen, te woord te staan. Hem werd toen een horloge aangeboden, waarin gegraveerd was *Vrije Studie*. Dat dit geschenk hem aangenaam was, bleek, toen eenige jaren later een der toenmalige Delftsche studenten Multatuli te Wiesbaden onverwachts ontmoette. Bij wijze van herkenningsgroet haalde Multatuli het horloge te voorschijn, en liet de inscriptie lezen.

De aanbieding van dit geschenk in de pauze gedurende de opvoering van *Vorstenschool* maakte een diepen indruk op Multatuli. Hij werd namelijk toegesproken door den president van den senaat van het Delftsche studentencorps, den heer D. H. Havelaar. „Men kan het u aanzien, dat gij veel geleden hebt.” Die woorden schenen hem bijzonder

te hebben getroffen. Maar dat zij werden geuit door iemand, die den naam Havelaar droeg, was eene omstandigheid, waarop hij telkens en telkens weder terug kwam. Multatuli toch wilde niet zijn publicist, tooneelschrijver of dichter, hij was in eigen oogen in de eerste plaats Max Havelaar, en alles wat daarop slechts uit de verte zinspeelde, leidde zijne gedachten terug naar Lebak.

Had mejuffrouw Hamming Schepel goed gezien, toen zij het genoemde geschenk als passend aanbeval, toch werd aan Multatuli dien avond een ander bewijs van hoogachting gegeven, dat hem nog meer welkom was. Nadat de leden van den senaat op den achtergrond getreden waren, kwam de heer Le Gras voor het voetlicht, en bood een inktkoker aan uit naam van eenige studenten der Indische inrichting met het opschrift: *Aan den man van Lebak.*

Het genot, dat Multatuli smaakte bij de opvoeringen van *Vorstenschool,* was niet onvermengd. Voor eene natuur zóó fijngevoelig als de zijne, was er altijd aanleiding om zich gekrenkt te gevoelen. Zoo ontving hij in die dagen eene uitnoodiging van het Leidsche studentengezelschap „Doctrina" om eene lezing in hun midden te houden. Hij weigerde dadelijk, doch hield onmiddellijk daarna eene lezing te Leiden voor het publiek, tegen betaling van entree toegankelijk. Welke reden van verbolgenheid had hij tegen de Leidsche studenten? Den 1sten Februari 1875 had de hoogeschool te Leiden haar derde eeuwfeest gevierd. Bij die gelegenheid werd aan verschillende verdienstelijke Nederlanders de doctorsgraad *honoris causa* aangeboden. En hij werd voorbijgegaan, terwijl hij er vast op gerekend had doctor in de faculteit

der letteren te worden. Dat nu de Leidsche studenten hem durfdén uitnoodigen eene voordracht te houden, terwijl niet uit hun boezem een krachtig protest in de wereld was geslingerd tegen het vergeten van Multatuli, dat stemde hem bitter, dat kon hij hun niet vergeven.

Kort daarna ontving hij eene uitnoodiging van het Delftsche studentengezelschap „Vrije Studie", die hij aannam. Na afloop der lezing werd het samenzijn tot laat in den nacht verlengd. Stroomen van geestigheid kwamen over zijne lippen. Zijn talent als causeur was onovertreffelijk. Van den hak op den tak, dikwijls paradoxaal evenals in zijne *Ideeën*, maar altijd geestig en onderhoudend. Nauwelijks werd een onderwerp aangeroerd, of Multatuli wist u er een kijkje op te geven, dat nieuw en origineel was. Hij was dien avond bijzonder opgewekt. Omringd door jonge menschen, die hem oprecht bewonderden met al den gloed hunner jeugd, waarvan velen hem vereerden als een messias, die hem ademloos aanhoorden, alsof zij zijne woorden wilden opdrinken, werd de stroom zijner welsprekendheid door geene onaangename gedachten, door geene wanklanken gestuit. „Och jongens, weest toch waar, ik smeek jelui, weest toch altijd waar!" Welk een indruk maakte dat niet op die jonge harten, die hem als een boetprediker huldigden!

En terwijl hij den eenen trekpot met koude thee na den anderen ledigde (hij dronk nooit spiritualia), grauwde de morgen, voor wij scheidden.

. . . .

De man van Lebak!

Wonderlijk is het iemand te moede, als hij, in Indië in gouvernementsdienst, plotseling de tijding krijgt: „Ge

zijt overgeplaatst naar Lebak." Dan is er niemand, die niet de *Max Havelaar* nog eens herleest.

Op den weg van Serang, de hoofdplaats van Bantam, naar Rangkas Betoeng beklemt u een benauwend gevoel, zoodra ge de grens der afdeeling Lebak overschreden hebt. Ge denkt dat Lebak er anders uit moet zien dan de streken van Java, die gij kent. Ge vermoedt dat Lebak een bijzonder cachet zal hebben. Behoort ge tot hen, die in hunne jongelingsjaren met Multatuli hebben gedweept, dan is Lebak voor u de plaats, waar *hij* zooveel geleden heeft. Dan betreedt ge den door *hem* gewijden bodem van dit vergeten plekje met een heilig gevoel. Ge nadert den oever der Tjioedjoeng. Een kabel van rotan is over de rivier gespannen. Een dek van gevlochten bamboe, rustende op twee schuitjes, ligt gereed om u over te halen. En terwijl ge overvaart, kunt ge uwe oogen niet afhouden van de wateren der Tjioedjoeng. In uwe gedachten ziet gij de lijken der inlanders, die hadden durven klagen, de rivier afdrijven...

Weldra hebt ge uwe bestemming bereikt. Gij zijt te Rangkas Betoeng, de hoofdplaats van Lebak, aangekomen. Ge vraagt aan elk inlandsch hoofd, of hij den assistent-resident Dekker ook gekend heeft. Ge tracht het drama, dat hier in 1856 is afgespeeld, te reconstrueeren. Eene huivering vaart u door de leden, als ge aan Multatuli's onheilspellende woorden denkt: „Nederland heeft niet verkozen recht te doen in de Havelaarszaak. Dit verzuim, deze misdaad zal het punt van uitgang zijn van het verlies zijner Indische bezittingen. Holland zal Indië verliezen omdat men mij geen recht gedaan heeft." Deze profetie loopt als een draad door Multatuli's werken. Wij vinden

haar in de aanteekeningen op de *Max Havelaar* in de uitgave van 1875. Hij komt er telkens en telkens weer op terug. De Havelaarszaak is volgens hem dood gezwegen. Men vond het boek beelderig, maar deed den schrijver geen recht. En toen stortte hij de fiolen van zijn toorn over Nederland uit!

„Nederland een roofstaat!

Weldra zal de laatste dag der Hollanders aanbreken. „Ik neem verlof — zegt Multatuli, in de Aanteekeningen op *Max Havelaar* — den vloekzang van Sentot, door den Ingenieur van den Waterstaat Roorda van Eijsinga vervaardigd, aan de natie voor te leggen. Het zal den toekomstigen geschiedschrijver aangenaam zijn te kunnen aantoonen, dat het niet aan waarschuwingen ontbroken heeft." Dat gedicht, gij allen kent het, gloeit van verontwaardiging. Het is geschreven onder den eersten indruk van het verschijnen van de *Max Havelaar*. Het is een eigenaardig teeken van den ontzettenden invloed, dien dit werk, bij zijn verschijnen, op de geesten had.

* *
*

Max Havelaar staat, als kunstwerk, onaantastbaar hoog. Het is verbazend afgezaagd om te zeggen dat na de verschijning van dat boek „eene rilling door het land is gegaan". Maar, het is volkomen juist. En die rilling heeft practische gevolgen gehad. Het geheele regeeringsstelsel in Indië is sedert in vele opzichten gewijzigd. En, wie durft te ontkennen, dat Multatuli's meesterwerk daartoe den stoot gegeven heeft? 't Is de eeuwige verdienste

van de *Max Havelaar*. Een verdienste, die door het volgende niet aangetast wordt.

* * *

Ik wensch een zwakke poging te wagen om de Havelaarszaak te ontdoen van het poëtische waas, dat haar omgeeft. Ik wensch de Havelaarszaak te beschouwen niet met het hart, maar met het hoofd.

Hebben wij hiertoe wel het recht? Vernietigen wij daardoor de idealen onzer jeugd? Wroeten wij met onmeedoogendheid in de verborgen roerselen van handelingen, die zes en dertig jaar geleden geschied zijn, terwijl de man, die zooveel leed, niet meer is, zich niet verdedigen kan?

Gedragen wij ons daardoor als „Multatuli-wespen"?...

Neen, voorwaar, het is een heilig recht, het recht der kritiek! Men handelt toch in den geest van Multaluli, als men ook hier de waarheid zoekt.

In het laatst van Januari 1856 kwam de benoemde assistent-resident van Lebak, de heer E. D. Dekker, te Rangkas Betoeng, de hoofdplaats zijner afdeeling, aan. Hij vond daar aan het hoofd van het Zuider-regentschap van Bantam, den regent van Lebak, raden adipati Karta Nata Negara, wiens schoonzoon, als districtshoofd (wedana of demang) van Paroeng Koedjang, te Goenoeng Kentjana woonde. Nauwelijks 3 weken later, den 24sten Februari schrijft Dekker eene missive aan den resident

van Bantam, waarbij hij den regent *beschuldigt* van misbruik van gezag, door het onwettig beschikken over den arbeid zijner onderhoorigen, en *verdenkt* van knevelarij, door het vorderen van opbrengsten in natura of tegen willekeurig vastgestelde, onvoldoende betaling, terwijl hij den demang van Paroeng Koedjang *verdenkt* van medeplichtigheid.

Deze aanklacht geschiedde dus reeds binnen een maand na Dekkers aankomst in Lebak.

Wij slaan de *Max Havalaar* op, om te weten te komen, hoe het mogelijk is, dat iemand in den korten tijd van ééne maand de bewijzen voor eene dergelijke aanklacht kan hebben verzameld. Men vergete hierbij niet, dat Multatuli zijn diensttijd als controleur en assistent-resident vooral op Sumatra's Westkust, Menado en Amboina had doorgebracht. De slaafsche onderwerping, die de bewoners van Java in de binnenlanden jegens hunne hoofden toonen, zal niet nagelaten hebben een sterken indruk te maken op iemand, die sedert jaren in de buitenbezittingen gediend had, waar eene dergelijke verhouding tusschen hoofden en bevolking niet bestaat. De afdeeling Lebak was hem geheel vreemd. Want al lezen wij de bewering, „dat Havelaar sedert jaren op Lebak gelet gehad", dit is des te meer onwaarschijnlijk, daar wij vermeld vinden (1), dat het velen zoo zeer bevreemdde, dat hij assistent-resident van Lebak werd, eene afdeeling, die zoo weinig cultuuremolumenten opbracht, en hij, strikt genomen, recht gehad had op eene betere keuze. Multatuli heeft dus niet voorzien, dat hij ooit in Lebak zou komen. En bovendien,

(1) *Max Havelaar* uitgave 1875, pag. 96.

hoe zou men iets degelijks kunnen te weten komen over eene afdeeling van Bantam, als men in de buitenbezittingen of met verlof in Europa is?

Het is mij vergund, hier eenige bijzonderheden te vermelden, die ik te danken heb aan de belangstelling van Mr. W. B. Bergsma.

De Heer Bergsma, die, op zijn verzoek naar Lebak gezonden, van 1862—1866 controleur van Lebak geweest is, en die de Havelaarszaak tot in de kleinste bijzonderheden heeft nagegaan, is de man, die in der tijd een einde heeft gemaakt aan de onzekerheid, of de brieven, die in de *Max Havelaar* zijn opgenomen, werkelijk bestaan hebben.

De goede trouw van Multatuli is, door zijn onderzoek, boven verdenking gesteld, want de minuten van al die officieele brieven zijn door den Heer Bergsma in het archief te Rangkas Betoeng teruggevonden, woordelijk zooals zij in de Havelaar staan, zonder ééne radeering. En, ik kan uit persoonlijke ervaring er bijvoegen, zij bevinden er zich nog. De Heer Bergsma heeft mij in staat gesteld eenige belangrijke bijzonderheden mede te deelen; ik betreur het, dat hij ze zelf nooit heeft willen publiceeren.

Wanneer men de *Max Havelaar* met kalm hoofd leest, dan heeft men onwillekeurig de vraag op de lippen: Van waar toch die plotselinge aandrift van de inlanders om te komen klagen bij den assistent-resident over den Regent? Douwes Dekker trok daaruit de, immers voor de hand liggende, conclusie, dat de bevolking zich zóó zeer bezwaard gevoelde over de knevelarij, dat zij niet zwijgen kon.

Kort vóór de komst van Dekker was er in Lebak als *djaksa* (inl. offic. van justitie) geplaatst een hoofd uit Noord-Bantam. De Noord-Bantammers koesteren, zooals bekend is,

een diepen afkeer van de Lebakkers, volbloed Soendaneezen, terwijl de N. Bantammers afstammelingen zijn, of beweren te zijn van de Javaansche volksplanters, die in de 16de eeuw uit Cheribon gekomen zijn om den Islam te helpen invoeren. Toen die djaksa bemerkte hoe impressionabel D. Dekker was, dacht hij die gelegenheid te benuttigen tegen den Regent en diens familie, echte Soendaneezen, die alle betrekkingen van aanbelang in Lebak bekleedden.

Bloedt niet ons hart, als wij bedenken dat die geslepen Javaan er in slaagde Multatuli's sympathie te winnen door eene vleierij, zoo walgelijk en kras, dat iemand, minder ijdel dan Multatuli, hem onmiddelijk zou hebben doorzien?

Wij kennen allen de *aanspraak aan de hoofden van Lebak*. Het onsterfelijke meesterstuk uit *Max Havelaar*. Om de list van den djaksa goed te doorzien, ben ik verplicht woordelijk te citeeren:

Na gezegd te hebben: „ik vraag U, Hoofden van *Lebak*, waarom zyn er velen die weggingen, om niet begraven te worden waar ze geboren zyn? Waarom vraagt de boom: „waar is de man dien ik als kind spelen zag aan myn voet?" hield Havelaar een oogenblik op.

„Kom eens hier, Max!" riep Havelaar, die zyn kind gewaar werd, spelende op het erf; en de *Adhipatti* nam den kleine op den schoot. Maar deze was te wild om daar lang te blijven. Hij sprong weg, en liep den grooten kring rond, en vermaakte de Hoofden door zyn gekeuvel, en speelde met de gevesten van hunne krissen. Toen hy by den *Djaksa* kwam, die de aandacht van het kind trok omdat hy in kleeding boven de anderen uitmuntte, scheen deze iets op het hoofd van den kleinen Max te wyzen aan den *Kliwon* die naast hem zat, en die een gefluisterde opmerking hierover scheen te beamen.

„Ga nu heen, Max." zei Havelaar, papa heeft iets aan die heeren te zeggen De kleine liep weg, nadat hy met kushandjes gegroet had.

Havelaar ging voort....

Toen hij geëindigd had, bood hy den ouden Regent den arm, en geleidde hem weg.

— Kom, Verbrugge, ga nog niet naar huis! Kom... een glas Madera? En... ja, dit moet ik weten, *Radhed Djaksa*, hoor eens!

Havelaar riep dit toen alle Hoofden zich na veel buigingen gereed maakten, naar hunne woningen terug te keeren. Ook Verbrugge stond op 't punt het erf te verlaten, doch keerde met den *Djaksa* terug.

— *Djaksa*, laat hooren, wat hebt ge toch aan den *Kliwon* over Max gezegd.

— *Mintah ampong*, mynheer de Adsistent-resident, ik bezag zyn hoofd, omdat gy gesproken hadt.

— Wat drommel heeft zyn hoofd daarmee te maken? Ik weet zelf al niet meer wat ik gezegd heb.

— Mynheer, ik zeide tot den *Kliwon*... Tine schoof naderby: er werd over den kleinen Max gesproken.

— Ik zeide tot den *Kliwon* dat de *Sienjo* een koningskind was.

Dàt deed Tine goed! zy vond het ook!

De *Adhipatti* bezag het hoofd van den kleine, en inderdaad ook hy zag de *oeser-oeseran*, die, naar het bygeloof op Java, een kroon dragen zal.

Daar de etikette niet toeliet, den *Djaksa* een plaats aan te bieden in tegenwoordigheid van den regent, nam hy afscheid.

In de Aant. M. H. vermeldt Dekker, dat de djaksa daarom aan het kind opviel, omdat hij *een Javaan* en *geen Soendanees* was en dus opvallender gekleed was.

De ijdelheid van Dekker heeft hem deze poets gespeeld, dat ze hem den djaksa als het meest vertrouwbare hoofd uit Lebak deed beschouwen.

De djaksa besloot op zijn echt-Javaansch van dezen lichtgeloovigen assistent-resident partij te trekken om zich te wreken op den trotschen Soendaneeschen Regent. Hij was het, die de klagers op Dekker afzond. De demang of wedana van Paroeng Koedjang knevelde. De djaksa spoorde lieden uit Paroeng Koedjang op, en liet hen 's avonds in de wildernis achter de toenmalige woning van den assistent-resident post vatten. Deze lieden kwamen 's nachts zeer

geheimzinnig op het erf van den assistent-resident, alsof zij in het grootste geheim de rivier waren overgetrokken.

Men begrijpt, welken indruk dit op Dekker gemaakt heeft! Iemand met een minder inpulsieve natuur zou de zaak allicht niet vertrouwd hebben. Hij zou, als hij de Javanen kende, onmiddellijk begrepen hebben, dat hier iets achter zat, dat die menschen *nooit uit eigen beweging* bij hem zouden zijn gekomen, in zoo grooten getale. Van alle hoofden in Lebak was er slechts één, dien Dekker een flink ambtenaar vond. Het was de djaksa, die hem de klagers op het dak gestuurd had, en hun voorgezegd had, wat zij moesten zeggen. De inlichtingen, die hij bij dien laaghartigen vleier inwon, klopten natuurlijk volkomen met de klachten.

Vermoedelijk heeft Dekker nooit geweten, hoe de klagers bij hem gekomen zijn.

Wanneer wij lezen, dat Havelaar, als hij de klagers uit het district Paroeng Koedjang had aangehoord, die des avonds laat door het ravijn op zijn erf kwamen kruipen, nadat hij hun had gelast naar hun dorp terug te keeren, de zaak ter plaatse had onderzocht, dikwijls reeds voordat de klager in zijne woonplaats terug was; zoodat hij in die uitgestrekte afdeeling dorpen bezocht, die 20 uren verwijderd waren van Rangkas Betoeng, terwijl noch de regent, noch de controleur ter hoofdplaats wist, dat hij afwezig was geweest, dan wil ik de vraag stellen aan ieder, die ooit in Lebak geweest is, of dit waar *kan* zijn? Reeds den tweeden dag na zijne aankomst te Rangkas Betoeng, na het bekende diner met Duclari en Verbrugge, doet Havelaar 's nachts een dergelijken tocht naar Goenoeng Kentjana, zonder dat iemand het weet. Dacht Multatuli

werkelijk, dat de assistent-resident van Lebak zulke tochten incognito heeft gedaan, dan had hij toch al een zeer vreemd denkbeeld van hetgeen een controleur of een regent te weten komt. Maar nu stel ik nog deze vraag: kende Dekker de landtaal, het eigenaardige Soendaneesch van Lebak, voldoende om die klagers geheel te begrijpen, laat staan om geheel alleen hunne klachten te onderzoeken? Ik meen te weten, dat hij, voor hij in Lebak kwam, geen Soendaneesch kende. Als dat waar is, dan is het niet mogelijk, dat hij het onmiddellijk na zijne aankomst reeds zoo goed zou hebben verstaan, en in het district Paroeng Koedjang spreekt de kleine man geen Javaansch of Maleisch, maar alleen het Bantamsche Soendaneesch, „de taal der bergen," *basa goenoeng*, zooals men daar zegt. Het is bovendien bekend, dat Dekker bij al zijne onbetwistbare genialiteit ééne eigenaardigheid had. Hij kon nooit den weg vinden. Altijd verdwaalde hij, zelfs op plaatsen, waar hij honderdmaal geweest was. Hij wist dit zeer goed. Zonder geleide zal hij zich dus zeker nooit gewaagd hebben in Lebaks binnenlanden.

In allen geval kunnen die tochten in den tijd van ééne maand niet vele zijn geweest. Een inlandsch hoofd te Sadjira in Lebak, dien ik gedurende een jaar bijna dagelijks sprak, en die in 1856 *djoeroe-toelis kantor* (schrijver op het kantoor) van den assistent-resident was, beweerde dat de heer Dekker nooit op tournee was gegaan; dat hij gedurende den korten tijd dat hij in Lebak heeft vertoefd, zich steeds opsloot op zijn kantoor. Nu is er veel af te dingen op de geloofwaardigheid van verhalen der inlandsche hoofden in Lebak over Dekker. Want elke ambtenaar, die voor het eerst in Lebak komt, wil van de inlandsche

hoofden inlichtingen hebben over „Toean Dekker", zoodat zij reeds lang de gewoonte hebben aangenomen verhalen over hem op te disschen, al hebben zij eigenlijk oorspronkelijk nooit iets van hem gehoord. Maar in dit geval wensch ik toch te constateeren, dat ook bij de inlanders zelven, de avontuurlijke nachtelijke tochten van Havelaar tot de mythen worden gerekend.

Het „ravijn", grenzende aan het erf van de vroegere assistent-residentswoning heb ik te vergeefs te Rangkas Betoeng gezocht. De rivier heeft hier trouwens haar karakter van bergrivier in zooverre verloren, dat er van geene ravijnvorming sprake is, terwijl Rangkas Betoeng in eene vlakte is gelegen.

De *Max Havelaar* geeft ons echter een duidelijk antwoord op de vraag: waar de nieuwe assistent-resident zijne kennis van Lebak opdeed. Hij putte uit het archief. De voorganger van Dekker, de heer Carolus, was eene eigenaardige persoonlijkheid. Hij sprak de landtaal als een inboorling. Zijne echtgenoote was eene „dame van het land", die in het geheel geen Hollandsch sprak. Hij verzamelde sedert langen tijd bouwstoffen om den regent van Lebak aan te klagen. Bij hem vond iedere inlander, die eene klacht tegen den regent had, een open oor.

De inlanders waren gewoon bij den heer Carolus over hunne hoofden te komen klagen. Zij gingen daarmede voort bij den heer Dekker, die dit beschouwde als een bewijs, dat zij bijzonder vertrouwen in hem stelden, en van hem dadelijk herstel van grieven verwachtten. Toch zullen de meeste klagers niet eens geweten hebben, dat het bestuur der afdeeling in andere handen was overgegaan. In allen geval klaagden zij bij den assistent-resident van

Lebak, niet bij Havelaar. Maar Havelaar vond in het archief vele losse aanteekeningen van zijn ambtsvoorganger, op de knevelarijen van den regent en diens familie betrekking hebbende. Hij gunde zich niet den tijd om op de hoogte te komen van de toestanden van Lebak, maar hij besloot onmiddellijk den regent aan te klagen.

Het is zoo begrijpelijk dat Havelaar, edelmoedig, ridderlijk en impulsief als hij was, zich gedrongen gevoelde dien stap te doen. Dit neemt niet weg, dat eene aanklacht van zulk een ernstigen, diep ingrijpenden aard, gedaan als het ware onmiddellijk na zijn optreden in zijne nieuwe betrekking, in de hoogste mate ontijdig, ondoordacht en roekeloos was. Zij was dit niet alleen, omdat resident noch regeering aan een serieus voorafgaand onderzoek van de zijde van den aanklager konden gelooven, nu hij zijn bestuur inwijdde met die aanklacht. Maar zij was dit vooral om den inhoud en den vorm der beschuldiging. De assistent-resident *beschuldigt* den regent van misbruik van gezag, maar hij noemt geen feiten. Dit is even dwaas alsof men iemand van diefstal of moord beschuldigt in het algemeen, terwijl men verzuimt te vermelden, wat hij gestolen heeft of wien hij vermoord heeft. Verder *verdenkt* Havelaar den regent van knevelarij, en hij *verdenkt* den wedana van Paroeng Koedjang van medeplichtigheid. Wij lezen wel is waar in *Max Havelaar*, dat de schrijver in staat is de namen op te geven van 32 personen in het district Paroeng Koedjang, aan wie in ééne maand 36 buffels waren afgenomen ten behoeve van den regent. En de „staat van gestolen buffels", die in de *Minnebrieven* voorkomt, bevat ook werkelijk die namen. Wat is het dan jammer voor den loop der Havelaarszaak, dat die

staat niet als bijlage is gevoegd geweest bij de aanklacht! In den vorm, waarin de aanklacht nu in handen van den resident kwam, kon men van hem niet verwachten, dat hij een dergelijke onbekookte wijze van handelen zou ondersteunen.

In denzelfden brief van 24 Febr. 1856, waarin Havelaar den regent aanklaagt, stelt hij den resident voor, den assistent-resident van Lebak te gelasten: 1° den regent van Lebak met den meesten spoed naar Serang op te zenden en zorg te dragen, dat hij, nog vóór zijn vertrek, noch gedurende zijn reize in de gelegenheid zij door omkooping of anderszins te influenceeren op de getuigenissen, die ingewonnen moeten worden; 2° den demang van Paroeng Koedjang voorloopig in arrest te nemen.

Hij weigerde vervolgens pertinent aan den resident eenige inzage van stukken te geven. Hij zelf wilde alleen de eer hebben den Augiasstal te reinigen. Dit was eene fout van reusachtige afmetingen. Ik vind haar begrijpelijk: hij was vóór zijn verloftijd geweest *zelfstandig* assistent-resident van Amboina. Maar hij vergat dat hij nu op Java was, direct ondergeschikt aan den man, die voor Bantam verantwoordelijk was, den resident.

Wees nu eerlijk, lezer! Redeneer eens met uw nuchter verstand, laat uwe sympathie voor of antipathie tegen Multatuli er eens buiten. Beschouw de zaak zuiver objectief.

De verantwoordelijke man in Bantam, de vertegenwoordiger van den Gouverneur-Generaal is de *resident, niet* de *assistent-resident.* Deze, nauwelijks in Bantam aangekomen, in Lebak volkomen vreemdeling, stelt hem plotseling voor, een maatregel te nemen, zóó ingrijpend, zóó vreemd, zóó

ongewoon, zoo totaal indruischend tegen den „adat", als 't maar mogelijk is, en hij weigert pertinent hem inzage te geven van de gronden, waarop de aanklacht rust, die zulk eene handelwijze zou kunnen wettigen.

Van den resident Brest van Kempen heeft Multatuli een type gemaakt, dat onsterfelijk is. Slijmering, met zijn rustige rust, zijn schipperen en modderen, zijn lijmerige spraak is alleraardigst. Maar al ware Brest van Kempen de voortvarendste, doortastendste, energiekste man van de wereld geweest, hij zou met geen mogelijkheid anders hebben kunnen handelen in de Havelaarszaak, dan Slijmering gedaan heeft. Douwes Dekker was een genie. Goed, maar dat bleek eerst later. Dat wist *toen* niemand, allerminst de resident, die hem éénmaal ontmoet had, drie weken geleden, toen de nieuw benoemde assistent-resident met vrouw en kind bij hem te Serang gelogeerd had. Daarna had de resident hem in Lebak geïnstalleerd.

En de wijze van aanklagen van den regent had in alle geval niets geniaals. Ze is mijns inziens alleen te verklaren uit Dekkers grenzenloozen hoogmoed. Neemt men dien niet als verzachtende omstandigheid aan, dan toont ze inderdaad volslagen ongeschiktheid om ambtenaar te zijn, niet alleen in den „roofstaat" Indië, maar waar dan ook. Zulk een onbesuisde handeling zou nergens ter wereld goedgekeurd worden!

In zijn brief van 25 Febr. 1856, eveneens gericht tot den resident van Bantam, wijst Havelaar er op, dat de regent en de patih de eenigen zijn, die bekend waren met het ingestelde onderzoek. Verder vermeldt deze missive, dat de maat der verontwaardiging van Havelaar overliep door een pas gehoord voorval. Volgens de aanteekening van

Multatuli in de uitgave van 1875 wordt hiermede bedoeld de mededeeling van mevrouw de weduwe Carolus, dat haar man, Dekkers voorganger, zou vergiftigd zijn door den wedana van Paroeng Koedjang.

Ik ben er van overtuigd, op grond van de getuigenis van vele ouden van dagen in Lebak, dat de regent van Lebak de bevolking uitzoog en knevelde, dat hij buffels stal en zijne vijanden vergiftigde. Maar daarom juist bejammer ik het, dat de assistent-resident den regent op eene dergelijke onbestemde wijze heeft aangeklaagd.

Nu de regent werd beschuldigd in de meest algemeene termen, en dat terwijl Havelaar nauwelijks goed en wel in zijne afdeeling was aangekomen, nu hij bovendien voorstelde den regent maar bij voorbaat met den meesten spoed naar Serang op te zenden, is het toch werkelijk niet te verwonderen, dat de Havelaarszaak is afgeloopen zooals geschied is.

De grootste domheid, die Dekker in deze geheele zaak gedaan heeft, is zijne pertinente weigering om aan den resident opening van zaken te geven, en om de aanklacht op bepaalde feiten te baseeren.

De ontevredenheidsbetuiging van den Gouverneur-Generaal, die den heer Dekker den 23sten Maart 1856 per kabinetsmissive gewerd, was — verdiend. De ontevredenheidsbetuiging is zelfs zeer gematigd gesteld, zij is den heer Duymaer van Twist niet onwaardig. Letter voor voor letter kan de regeering haar verantwoorden. „De wijze," zoo luidt het, „waarop door u is te werk gegaan o. a. bij de ontdekking of veronderstelling van kwade praktijken van de hoofden in Lebak, heeft in hooge mate mijne ontevredenheid verwekt. In uwe handelingen worden evenzeer

gemist overleg, beleid en voorzichtigheid, als begrippen van ondergeschiktheid aan uwen onmiddellijken superieur. Zonder uwe beschuldigingen te staven door feiten, veel minder bewijzen, stelt gij voor, den regent aan eene hem moreel geheel vernietigende bejegening te onderwerpen."

Deze brief is het *eenige officieele stuk, van de regeering uitgegaan,* dat over de Havelaarszaak handelt. Multatuli zelf, en na hem velen, hebben dezen brief beschouwd als een bewijs, dat de Gouverneur-Generaal knevelarij en afpersing in bescherming neemt. Ik kan dit in dien brief met geen mogelijkheid lezen. Hij keurt alléén, en mijns inziens zeer te recht, de wijze van optreden van den assistent-resident af.

Er is veel gesproken over de bewijsstukken van de Havelaarszaak, die in lateren tijd Dekker, zooals bekend is, steeds bij zich had op al zijne omzwervingen. Die bewijsstukken hadden met de aanklacht moeten worden ingediend. Dan was er voor de regeering mogelijkheid geweest, om de aanklacht ernstig te onderzoeken. Zooals ze nu in handen der regeering kwam was het geen wonder dat ze met eene ontevredenheidsbetuiging werd beantwoord.

Dat de regeering oordeelde, dat de assistent-resident na deze onbesuisde aanklacht, in Lebak niet meer op zijn plaats was, dat zij zelfs „zou kunnen twijfelen aan zijne verdere geschiktheid om bij het binnenlandsch bestuur te blijven dienen", is volkomen begrijpelijk. Heeft men Havelaar zooveel onrecht aangedaan door hem dit mede te deelen? De heer Dekker werd wel is waar ontheven van de betrekking van assistent-resident van Lebak, maar hij werd voorloopig belast met die van assistent-resident van

Ngawi. Hij bleef dus, ook na het gebeurde, en na de ontevredenheidsbetuiging, in denzelfden rang gehandhaafd.

Laat ik eens deze vraag stellen: Als in onzen tijd een assistent-resident gedaan had, wat Dekker deed, zou hij er dan met berisping en overplaatsing in zijn rang zijn afgekomen? En 't antwoord is: neen, hij zou zonder twijfel zijn ontslagen uit 's lands dienst.

't Heeft mij dan ook altijd verwonderd, dat Dekker er met eene overplaatsing is afgekomen. Hij heeft dit te danken aan de persoonlijke tusschenkomst van den Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist. Men heeft Duymaer van Twist eens „den weldoener van Douwes Dekker" genoemd. Die uitdrukking bracht een storm van verontwaardiging te voorschijn bij de Multatuli-vergoders. Maar dat neemt niet weg, dat zij juist is. Toen Dekker van verlof terugkwam, in 1855, was er geen vacature; hij vestigde zich toen te Batavia, later te Buitenzorg, waar zijn zwager Van Heeckeren, die met eene zuster van Tine getrouwd was, commies ten residentiekantore was. De waarnemend algemeene-secretaris E. de Waal, de vertrouwde van Duymaer van Twist, was getrouwd met eene juffrouw Van der Hucht, eene germain-nicht van Tine; de schoonvader van den heer de Waal, de heer Van der Hucht was de voogd geweest van den freules Van Wynbergen, Tine en de echtgenoote van Van Heeckeren. Vergeef mij die geneologische bijzonderheden. Ze waren noodig om te laten zien dat er aanleiding was, dat de familie Dekker te Buitenzorg ten paleize werd gepresenteerd. Zij werden er spoedig welkome gasten van Zijne Excellentie Mr. A. J. Duymaer van Twist en van diens

echtgenoote. De heer Dekker, zoowel als zijne vrouw kwamen menigmaal „ten hove.”

De heer D. van T. liet zich destijds zeer gunstig over hem uit. Hij beschouwde hem als buitengewoon bekwaam. De eerste vacature, die open kwam, *toevallig* Lebak, was voor Dekker.

Hij heeft het dan ook alleen te danken aan de goede opinie, die Duymaer van Twist over hem had, dat het advies van den Raad van Indië niet gevolgd is. Dat regeeringslichaam stelde voor, den assistent-resident van Lebak onmiddellijk te *ontslaan;* in die mate had hij zich schuldig gemaakt aan overtreding van zijne instructie, die zeer duidelijk inhoudt, dat de assistent-resident ondergeschikt is aan den resident.

Dekker had vergeten, dat hij niet de roeping kon hebben *zelfstandig* in Lebak te regeeren, te onderzoeken; dat hij niet was de directe vertegenwoordiger van den G. G. in Lebak, dat hij door te weigeren den resident *eerst,* voor allen, inzage te geven van de beschuldigingen tegen den regent, wat betreft de feiten, en door te eischen, dat deze, zonder de feiten zelf te kennen, aan Z. Exc. den G. G. zou vragen den regent gevangen te mogen nemen, zich schuldig maakte aan de schromelijkste zelfverheffing. Dat hij, hoewel ondergeschikt, zelfstandig willende optreden, als 't ware aan een ander de eer niet gunnende misbruiken te ontdekken en te fnuiken, zich geheel stelde buiten het raderwerk van de *discipline*, met welke een *gecentraliseerd* bestuur, zooals in Indië, staat of valt.

Hij was volkomen onbekend als genie. Als zoodanig ontpopte hij zich later. Dat kon de Indische regeering niet ruiken. *„Maar er werd in Lebak gekneveld! Dat was de*

hoofdzaak," heeft Multatuli altijd beweerd, en duizenden hebben het hem nagepraat. Ja er werd gekneveld, er is altijd gekneveld in Lebak, en er wordt nog gekneveld; dat zit de hoofden daar in het bloed. Maar de regeering heeft niet getoond die knevelarij in bescherming te nemen, door het optreden van den assistent-resident te berispen.

Dat hij werd benoemd te Ngawi, eene afdeeling in alle opzichten beter dan Lebak, had Dekker eveneens te danken aan de persoonlijke bemoeiing van den G. G. Hetgeen hij hierover mededeelt, is bij den heer D. v. T. geen oogenblik opgekomen. Neen, hij werd geplaatst te Ngawi, omdat het was ver, heel ver van Lebak, en dat vond de G. G. noodig voor de nieuwe standplaats van een assistent-resident, die door den Raad van Indië was verklaard „ongeschikt", doch die, wegens zijn buitengewone bekwaamheden door den G. G. werd gehandhaafd.

Maar al is Havelaar niet onrechtvaardig behandeld in Lebak, hoe grievend zal de ontvangst van den berispenden brief niet voor hem geweest zijn! Hij was overtuigd van zijne goede bedoelingen, overtuigd dat de regent de bevolking uitzoog, overtuigd dat zijne aanklacht juist was.

Per keerende post, den 29sten Maart 1856, vroeg hij eervol ontslag uit 's lands dienst.

Drie maanden na zijne aankomst in Lebak vertrok hij als ambteloos burger uit Rangkas Betoeng, om een leven van teleurstelling te gemoet te gaan, zich steeds illusiën makende over herstel van grieven in de Havelaarszaak. Den gouverneur-generaal Duymaer van Twist persoonlijk stelde hij verantwoordelijk voor den voor hem zoo ongelukkigen afloop der zaak. Toch heeft de Nederlandsch-Indische regeering in deze zaak tegenover hem volkomen correct

gehandeld. Eduard Douwes Dekker vroeg zelf zijn eervol ontslag uit 's lands dienst en het werd hem verleend. De regeering had hiermede haar laatste woord gesproken.

Dekker was buiten twijfel bekend met de gunstige opinie, die Duymaer van Twist te Buitenzorg over hem had opgevat. Hij twijfelde er geen oogenblik aan of de G.-G., hoewel demissionnair, zou hem ontvangen. Hij begaf zich dus naar Buitenzorg en verzocht den G.-G. te spreken. Maar de heer D. v. T. weigerde pertinent hem te woord te staan. Dit is wel de grootste grief, die Multatuli later tegen hem te berde heeft gebracht! „Men hoort een misdadiger en aan Dekker, die overtuigd was zijn plicht gedaan te hebben, werd gehoor geweigerd. Daardoor maakte de G.-G. zich medeplichtig aan de knevelarij van den regent van Lebak."

Deze gedachtengang is de gangbare. Ze is volkomen onjuist. Men heeft het gedrag van den Gouverneur-Generaal trachten te vergoelijken, door op den voorgrond te stellen, dat hij op het punt stond naar Europa te vertrekken, door er op te wijzen, dat hij zeer ernstig ziek was (hij werd in het rijtuig gedragen, dat hem voor goed uit Buitenzorg voerde). Hij was inderdaad ziek; op medisch advies is hij per zeilschip (om de Kaap) naar Europa terruggekeerd; maar zóó ziek was hij niet, of hij had, als hij gewild had, den gewezen assistent-resident Dekker kunnen ontvangen. Maar *hij wilde niet*. En daaraan had hij, mijns inziens, groot gelijk. Hij had Dekker op twee wijzen kunnen ontvangen, als Gouverneur-Generaal of als particulier. Het eerste wilde hij niet; zijn opvolger Pahud werd elken dag verwacht: er was geen reden van staatsbelang om iemand te woord te staan, die zóó onbekookt

was opgetreden. Wat kon de gewezen assistent-resident te zeggen hebben? Hij had zijn ontslag gevraagd en het gekregen; geen band bond de regeering van Nederlandsch-Indië meer aan den op eigen verzoek ontslagen ambtenaar. Inlichtingen geven over knevelarijen in Lebak? Daarvoor kon Zijne Excellentie Dekker best missen. Er was reeds een onderzoek gelast; van doodzwijgen was geen sprake. *Dat gebeurde niet onder Duymaer van Twist.* De resultaten van dat onderzoek werden evenmin doodgezwegen door den opvolger van Duymaer van Twist. De schoonzoon van den regent, de demang of wedana van het district Paroeng Koedjang, werd nog in den loop van 1856 wegens knevelarij ontslagen. Aan den regent werd de hooge ontevredenheid der regeering betuigd met de ernstige aanmaning zich in 't vervolg te beteren. Geschiedde dit onder invloed van „de rilling," die het verschijnen van de *Havelaar* veroorzaakte? Neen, lezer, daar is geen quaestie van; de *Max Havelaar* verscheen *eerst zes jaren later.*

Er werd in Lebak gekneveld; de wedana van Paroeng Koedjang was de man, die de buffels stal van de ouders van Saidjah en Adinda, maar hij werd er reeds in 1856 voor ontslagen.

De Havelaarszaak is op waarheid gegrond.

Aan de regeering bleek dit zonneklaar, bij het onderzoek, dat zij in Lebak gelastte. Er werd recht gedaan in Lebak, nadat Dekker uit Lebak vertrokken was, doch zes jaren vóór Dekker de Max Havelaar schreef. Al mocht het dus waar zijn, dat het in 't algemeen in het Indische regeeringssysteem ligt de hoofden te steunen tegenover de bevolking, in dit bijzondere geval is niet aangetoond, dat de regeering de bevolking van Lebak niet tegen knevelarij wilde beschermen.

't Is waar, de regent, *volgens Dekker,* de hoofdschuldige, bleef in functie. Maar, hiervoor waren politieke redenen, die niet weg te cijferen zijn, en die ik hier beneden zal bespreken.

Bij de beschouwing der Havelaarszaak plaatst men zich gewoonlijk op het volgende standpunt. De regent van Lebak knevelde, Havelaar klaagde hem aan, de resident en de regeering steunden den regent en berispten Havelaar. Zij maakte zich dus schuldig aan medeplichtigheid van de knevelarij van den regent, hetgeen trouwens in het regeeringssysteem paste.

Dit standpunt is geheel verkeerd, en niet overeenkomende met de feiten. De ware toedracht is geheel anders. De regent knevelde. Havelaar klaagde hem aan, doch weigerde ook maar één feit te noemen. De resident en de regeering berispten zijne wijze van optreden. Toen vroeg hij zijn ontslag. Hij kreeg het.

* *
*

De regent van Lebak, raden adipati Karta Nata Negara, bekleedde dien post van 1837 af. Is het wonder, dat de regeering in 1856 den assistent-resident berispte, die, zonder feiten te noemen, dien man, die twintig jaren lang een hoogen post van vertrouwen had bekleed, aanklaagde, terwijl de aanklager nauwelijks in zijne afdeeling kon georiënteerd zijn?

De knevelarijen, waaraan de regent zich heeft schuldig gemaakt, schijnen inderdaad buitengewoon te zijn geweest, daar de herinnering er van nog voortleeft op het huidige oogenblik, bij de bevolking van Lebak. Echt Indisch is

het, dat er nooit een regent zoo populair is geweest als hij. Hij leefde, na zijn eervol ontslag in 1865, als een hooggeacht particulier te Rangkas Betoeng, en overleed eerst veertien jaren later. Als een bewijs van den invloed, dien hij uitoefende, van den eerbied, dien men voor hem koesterde, strekke het volgende voorval.

Rangkas Betoeng ligt beneden de samenvloeiing van de rivieren Tjisemoet en Tjiberang, die in de Tjioedjoeng uitloopen. Als er toevalligerwijze in de stroomgebieden dezer rivieren te gelijk veel water valt, dan rijst het peil van het water der Tjioedjoeng tot eene zoodanige hoogte, dat nagenoeg geheel Rangkas Betoeng onder water staat. Daar de regens in die streek nog al locaal zijn, en bovendien een regenbui zich zelden over een geheel stroomgebied, laat staan over twee, uitstrekt, gebeurt dit zeer zelden.

Kort voor den dood van den gewezen regent van Lebak geschiedde het, dat de wateren der Tjioedjoeng tot eene ongekende hoogte stegen, zoodat er veel schade werd aangericht en Rangkas Betoeng overstroomd werd. De vroeger zoo krachtige adipati was oud en lam. Maar de bevolking smeekte hem door zijnen invloed de rampen van hooger hand te bezweren. Toen liet hij zich op een draagbaar naar den oever der rivier dragen en bezwoer hij de wateren. En toen kort daarop de abnormale hooge waterstand tot het verledene behoorde, schreef de bijgeloovige bevolking van Lebak dit toe aan haren ouden regent, die haar in zijn goeden tijd zoo danig gekneveld had...

En nog na zijnen dood vertellen de ouden van dagen in Lebak van hunnen adipati. Hoe hij de macht had om eene vervloeking uit te spreken, die zoo krachtig was, dat een boom, door hem vervloekt, geen vruchten meer voort-

bracht, terwijl eene vervloeking over een mensch uitgesproken, diens dood ten gevolge had. Zij verhalen wonderen van de prachtige feesten, die hij te Rangkas Betoeng aanrichtte, van het schitterende bezoek van den regent van Tjandjoer, van de onbeperkte vorstelijke gastvrijheid, die in de kaboepaten (1) altijd werd verleend. Destijds was er altijd rameh rameh (2) te Rangkas Betoeng.

Ziedaar de herinnering, die bij de bevolking van Lebak voortleeft. Hoe is het mogelijk, vraagt men onwillekeurig, dat de regeering dezen regent nog tot 1865 in zijne functie heeft gelaten? Ware het niet de plicht geweest der regeering om, toen zij na Havelaars vertrek in 1856 een plaatselijk onderzoek instelde naar de misbruiken in Lebak, en tot de overtuiging was gekomen, dat er inderdaad gekneveld was, den regent te ontslaan, in plaats van den minder schuldigen wedana van Paroeng Koedjang af te zetten? De hoogleeraar Veth trekt, in het bekende *Gids*-artikel van Augustus 1860 het besluit, dat de knevelarij al heel erg moet geweest zijn. Want de resident, die zóó gaarne schipperde, moest erkennen, dat er redenen tot klagen bestonden; hieruit zou dan de waarheid blijken van het spreekwoord, dat de kleine dieven gehangen worden, terwijl men de groote laat loopen.

Er zou inderdaad aan het rechtsgevoel der Nederlandsche natie beter zijn voldaan, als de regeering den regent in 1856 ontslagen had.

Maar een regent van voor 30 jaren had op Java eene geheel andere positie dan in den tegenwoordigen tijd, nu

(1) Regentswoning. (2) Feest, pleizier.

hij in menige afdeeling van Java tot de rol van figurant is afgedaald. Als men nu weet hoe ongaarne de Indische regeering er nog in onzen tijd toe besluit een regent te ontslaan, dan kan men er zich niet over verwonderen, dat zij er in 1856 niet toe is overgegaan.

Men houde in het oog, dat de regent reeds van 1837 af die hooge positie bekleedde, dat hij door de regeering zelve waardig was geoordeeld om den door de inlanders zoo bijzonder geëerbiedigden ambtstitel van „adipati" te voeren, eene der hoogste onderscheidingen, welke een Javaanschen regent kan te beurt vallen.

Wij lezen in de aanteekeningen op *Max Havelaar* „dat er in de conduite-staten sedert jaren over den regent is geklaagd." Hij wordt daarentegen in de kabinets-missive, die de ontevredenheids-betuiging aan den assistent-resident Dekker behelsde, genoemd „een zestigjarige doch ijverige landsdienaar, aan naburige aanzienlijke regentengeslachten vermaagschapt, over wien steeds gunstige getuigenissen zijn uitgebracht." Wij hebben redenen om te gelooven, dat de conduite-staten van den regent in de laatste jaren niet zóó schitterend waren als men uit deze officieele bewering zou opmaken. Maar zóó slecht waren ze ook niet of hij genoot nog het vertrouwen en de gunst der regeering, toen Havelaar hem beschuldigde. De wijze van aanklagen, die Havelaar gemeend heeft te moeten volgen, heeft de positie van den regent eerder versterkt dan verzwakt door den afloop: het verdwijnen van den aanklager.

Toen nu het onderzoek, in Lebak door de regeering in 1856 ingesteld, haar overtuigde van de misdadige handelingen van den regent, heeft zij hem niet ontslagen — uit politieke beweegredenen.

De bevolking van Lebak is zeer vroom ; zij is vooral stipt in het waarnemen harer uiterlijke godsdienstplichten. De strenge vasten, die gedurende de maand Ramadan aan de Mohammedanen zijn voorgeschreven, worden over bijna geheel Java alles behalve trouw opgevolgd; in Lebak worden de bepalingen van den koran ook op dit moeilijke punt zeer trouw nageleefd. Hetzij uit berekening, hetzij uit innerlijken aandrang was de regent van Lebak zeer godsdienstig. Hij genoot daardoor den machtigen steun van priesters en hadjis; hij stond zelfs bij de bigotte bevolking in een reuk van heiligheid. Het is dus zeer de vraag, al was hij naar de Westersche begrippen bepaaldelijk een schurk te noemen, of de bevolking van Lebak hem niet een deugdzaam mensch vond.

De persoon van den regent was gevreesd; men beschouwde hem als een toovenaar, die door Gods gunst over bovenaardsche middelen beschikte om zijne vijanden te vernietigen; bij een Aziatisch volk een voldoend fondament voor eene populariteit zonder weerga.

Wat knevelen betreft hadden de inwoners van Lebak in vroegere jaren in den tijd van het Bantamsche sultanaat nog wel iets anders ondervonden. Tegenover eenige personen, die over zijne knevelarij klaagden, stond de groote meerderheid der inlandsche bevolking, die hem innig vereerde. Hij had bovendien eene zeer invloedrijke familie. Ik kan mij dus volkomen begrijpen, dat de regeering hem niet ontslagen heeft, hoewel ik toestem, dat zij daardoor het rechtsgevoel van velen *in Nederland* heeft gekwetst.

Maar het rechtsgevoel der inwoners van Lebak is niet gekwetst door het aanblijven van hun populairen regent. De „Dalem Sepoeh", zooals de Lebakkers hem gaarne

noemen, leeft nog steeds in de harten van het volk voort. Zijn graf is een heilig graf. Staaltjes van zijn goedhartigheid, van zijn voornaamheid, van zijn vroomheid, van zijn macht, doen nog heden ten dage de rondte.

„Hij was de laatste werkelijk aanzienlijke man, die regent was, *hij was zoo hoog*" — zeggen ze in Lebak, als lofspraak. Wilde hij een feest geven (en dat geschiedde vast elke maand, op den rapportdag der inlandsche hoofden) dan zeide zijn fac-totum, de *patih*, tot de lagere hoofden: „er moeten zooveel buffels zijn voor den regent." Dat was echte knevelarij! Maar die buffels werden geslacht en ieder, die wilde, kon er van meeëten, want er was open tafel op die feestdagen, te Rangkas Betoeng bij den regent! Hij deelde dan tevens gewoonlijk aan dubbeltjes en centen drie en dertig gulden aan kinderen uit. En toen er eens eene veeziekte onder de Lebaksche buffels uitbrak, waaraan vele dieren stierven, toen liet hij, voor zijn eigen geld, in de Preanger een paar honderd buffels koopen en deelde die gratis uit onder de bevolking.

Dat raden adipati Nata Negara ook tegenover de Nederlandsche bestuursambtenaren soms eene hooge, ongepaste houding aannam is zeker. Maar, als men de lange reeks van assistent-residenten en controleurs nagaat, die gedurende zijn achtentwintigjarig regentschap in Lebak zijn geplaatst geweest, dan waren daar toch ook soms „echte nummers" onder. Toen de heer Bergsma, in 1862, vroeg om als controleur naar Lebak te gaan, zeide de directeur tot hem: „ben je gek, naar Lebak gaat geen mensch." Lebak was dan ook, destijds vooral, een echte uithoek. Er was slechts één weg, met rijtuig te berijden, naar Pandeglang. Toen de heer Bergsma

een rijtuig meebracht, was de regent zeer verbaasd en hij zeide: „U is de eerste van de 14 controleurs, die ik hier gehad heb, die een wagen medebrengt; al de anderen leenden er een van mij, als ze naar Pandeglang moesten."

Een der opvolgers van Dekker als assistent-resident, stond op het punt om te springen. Toen kwam de regent tusschenbeide. En op zijn voorspraak kreeg de onbruikbare ambtenaar verlof naar Europa, in plaats van ontslag. Diens opvolger was een gewezen sergeant, die altijd vloekte en raasde. De oppassers hadden er plezier in om hem boos te maken, om hem een belachelijk figuur te laten slaan. Maar deze man maakte zich zeer bemind bij den regent, met wien hij *sobat kras* (1) was. Toen werd de regent trotscher dan ooit. Reeds lang kon hij niet meer te paard zitten; hij was dus eigenlijk al veel te oud om nog in functie te zijn. Weer kwam er een nieuwe assistent-resident, die juist het omgekeerde was van den oud-sergeant. Hij behield altijd den afstand, en was zeer uit de hoogte. Eens moest er een assistent-wedana worden benoemd. De regent droeg natuurlijk een neef van hem voor. Maar de resident van der Palm deed een ander benoemen. Toen schreef de regent, dat hij zich daarmede niet kon vereenigen. „Ik heb," zoo luidde zijn brief, „met mijne *poengawah's* (rijksgrooten!) beraadslaagd en ik heb een ander voorgedragen." Hij scheen zich dus ten slotte in te beelden souverein te zijn, en er rijksgrooten op na te houden!

Dit staaltje van opgeblazenheid was den resident al te kras. Hij droeg hem voor tot ontslag. Hij werd gepensi-

(1) Zeer intiem.

onneerd in 1865, maar ook na zijne pensionneering, tot zijn dood toe werd hij door de bevolking van Lebak met diepen eerbied behandeld, ja zelfs als een heilige vereerd!

* * *

En welke herinnering bleef er in Lebak van den assistent-resident Dekker, die zich zelf ridderlijk had opgeofferd ten behoeve der bevolking?

Pijnlijk doet het ons aan, wanneer wij vernemen van den heer Bergsma, hoe weinig de inwoners van Lebak wisten van den man, die zijn veelbelovende loopbaan vernietigd had, om voor hen in de bres te springen. De heer Bergsma kwam in Lebak, toen het gebeurde nog frisch in ieders geheugen moest liggen:

„Toen ik in Lebak kwam in 1862," zegt de heer Bergsma, „wist de oude regent maar al te wel, wien ik bedoelde, toen ik *zijn* naam noemde; er kwam een leelijke grijns op zijn trotsch gelaat." Doch van de andere hoofden kende niemand hem of herinnerde zich niemand iets van hem, behalve de patih, (die ook in de *Minnebrieven* genoemd wordt), een aartsknoeier, die, tijdens het controleurschap van den heer Bergsma, wegens knevelarij werd ontslagen.

„In 't algemeen, was het niet zoo zeer de regent, die een slordige verkwister was, en zich niet veel met de zaken bemoeide, maar de ondergeschikte hoofden, die niet genoeg door den regent van Lebak gecontroleerd werden, die den minderen man uitzogen."

Toen de heer Bergsma eens met eenige hoofden het gesprek bracht op den assistent-resident Dekker, en vroeg, of zich dan niemand herinnerde, dat die assistent-

resident een lange toespraak had gehouden, toen hij het eerst den rapportdag bijwoonde, zwegen allen. Eindelijk zeide een der hoofden: *„o! itoe toean assisten jang belom koliling"* (o! die assistent-resident, die nog niet rondgegaan was in zijne afdeeling). Ziedaar de herinnering, die van hem leefde! „De assistent-resident, die geen tijd gehad had zijne afdeeling te zien."

Dat was de overgebleven indruk van Max Havelaar, van den man, die zich zelf met eene groote mate van scherpzinnigheid beschreef, „als een vat vol tegenstrijdigheden." Gaarne zoude ik hier die schoone persoonsbeschrijving in haar geheel citeeren. Ge vindt haar in de *Max Havelaar*, van pag. 76 tot 82 (van de uitgave van 1875).

Van eene groote mate van zelfkennis geeft Multatuli blijk, als hij van Havelaar zegt: „Hij was vlug van begrip, vatte terstond het hoogste, het ingewikkelde, speelde gaarne met de oplossing van moeilijke vragen, had daarvoor alle moeite, alle studie, alle inspanning veil... en dikwijls toch begreep hij de eenvoudigste zaak niet, die een kind hem had kunnen uitleggen. Vol liefde voor waarheid en recht, verwaarloosde hij menigmaal zijn eenvoudigste naastbijliggende verplichtingen, om een onrecht te herstellen, dat hooger of verder of dieper lag, en dat door de vermoedelijk grootere inspanning van den strijd, hem meer aanlokte. Hij was ridderlijk en moedig, maar verspilde, als die andere Don Quichot, zijne dapperheid dikwijls op een windmolen."

Ja, zoo was de sympathieke figuur van Max Havelaar! Maar juist, omdat hij zoo was, miste hij de kalmte van hoofd, die noodig was geweest in Lebak. Geheel onder den indruk van de berichten der door den listigen djaksa

op hem afgezonden klagers, was hij te goeder trouw, toen hij meende dat de geheele bevolking van Lebak op hem rekende, als op den man, die hen van de knevelarij der hoofden zou verlossen. En hij handelde onder die impulsie, meenende dat hij de geheele bevolking van Lebak achter zich had!

Toen hij Lebak verliet, stapte hij te Serang af, *bij den resident*.

„De man vreesde voor oproer, en dat was een edelmoedigheid van mijn kant" (lezen wij in de Aanteekeningen op de M. H.) „Er was reden om voor oproer te vreezen. Reeds te Lebak had ik al mijn invloed noodig om de bevolking in rust te houden." ....

Helaas, alles zelfbedrog! De bevolking van Lebak heeft Havelaar nooit gekend. Er was werkelijk kans geweest dat er een oproer in Lebak was uitgebroken, als de regeering, op advies van Havelaar, den regent had gevangen genomen. Want, ik heb er reeds op gewezen, wat beteekende in het oog van de groote meerderheid der bevolking de knevelarij van raden adipati Karta Nata Negara, die aan het gewoonterecht, den „adat", zijn recht tot knevelen ontleende! Dit *kon* geen reden zijn voor de bevolking om hun gevreesden, in 't Oosten synoniem met hooggeëerden gebieder af te vallen.

Een volk, dat de nagedachtenis van Karta Nata Negara thans nog eert, als die van een heilige!

Slaan wij een enkelen blik op Java's geschiedenis onder de nationale dynastieën. Bantam, Cheribon, Mataram wer-

den door onafhankelijke souvereinen geregeerd. Echt Aziatische sultans, zonder uitzondering, naar onzen Westerschen maatstaf, laffe wreedaards en toomelooze wellustelingen. De geschiedenis van Java is eene aaneenschakeling van gruwelen en schanddaden. Die sultans, die de schoonste titels voerden, deden het bloed hunner onderdanen stroomen, als water, terwijl voor hunne vuige begeerten de vrouwen en dochters van edelen noch geringen veilig waren. Zoo beschrijft Prof. Veth Java's toestand vóór onze heerschappij.

Wilt ge enkele voorbeelden? In 1629 besloot de Sultan van Mataram een krijgstocht te ondernemen, ten einde de Nederlanders uit Batavia te verdrijven. Men kan zich voorstellen welke ontzettende moeite en werkkrachten vereischt werden, om een leger met geschut en bagage dien verren afstand af te doen leggen. De onderneming mislukte. Het leger trok terug. De sultan van Mataram was zoo woedend over de nederlaag, dat hij slechts 14000 man spaarde van de 80000 man, die tegen Batavia waren opgetrokken. Het overige gedeelte van het leger werd op last van den sultan gekrist.

Nog grooter despoot was Amangkoe Rat, sultan van Mataram. Zijn zoon, de kroonprins, vatte liefde op voor een meisje, dat voor den harem van zijn vader, den sultan, werd opgevoed. Met behulp van zijn grootvader, den vader van zijn moeder, schaakte de kroonprins dat meisje en trouwde haar. Nu kende de woede van Amangkoe Rat geen grenzen. Hij liet den grootvader van zijn zoon (dus zijn eigen schoonvader), ombrengen met vrouw, kinderen en kleinkinderen, en spaarde alléén zijn eigen zoon, den kroonprins, dien hij echter dwong om, met eigen

hand en in zijne tegenwoordigheid, het meisje, dat hij had gehuwd, te doorsteken.

Toen een zijner vrouwen stierf, die hij bijzonder lief had, deed hij 100 andere vrouwen den hongerdood sterven. Volkomen terecht zegt dan ook Prof. Veth, dat de O. I. Compagnie, een bekrompen, schraapzuchtig handelslichaam, dikwijls in Indië vertegenwoordigd door het uitschot van Nederland, in het slechtste tijdperk van haar bestuur een zegen voor den Javaan is geweest, als men zijn toestand vergelijkt met dien als onderdaan der nationale dynastieën.

Strafoefeningen, zooals ons door Oud-Testamentische schrijvers beschreven zijn, waarbij niet alleen de geheele maagschap, maar ook die van al hunne dienaren met hunne afstammelingen worden gekrist, wisselen af met broedermoord en al de gruwelen, die maar in de van bloeddorst vervulde verbeelding van een Oostersch despoot kunnen opkomen. Strafoefeningen, waarbij 20 000 personen gekrist werden, zijn meer dan eens opgeteekend! En wat is de herinnering, lezer, die bij de Javanen van die oude sultans voortleeft?

De graven van deze monsters in menschengedaante worden nog in onzen tijd op Java als heilige graven vereerd. Zoo is de laatste rustplaats van het grootste ondier, dat ooit in het Oosten op een troon gezeten heeft, Amangkoe Rat, tusschen Banjoemas en Tegal gelegen, het voorwerp van de eerbiedige hulde van duizenden en duizenden bedevaartgangers, die bloemen en wierook komen offeren op zijn als heilig beschouwden grafsteen!

En wat nu speciaal Bantam betreft, ruim is het aandeel geweest in de gruwelen, die de 17de en 18de eeuw ken-

merkten. Bantams sultans waren geen haar beter, dan de sultans van Mataram. En de toestand van het volk was zoo ellendig mogelijk. „Elk inwoner van Bantam is verplicht tot heerendienst aan zijn hoofd in iedere negerie, en buitendien nog in 't algemeen aan den vorst zelf. Niemand durft zich rijk toonen, uit vrees dat vijanden hem van het zijne zouden berooven, waarvan de Bantammers bijzonder slag hebben." Zoo beschreef Jhr. de Rovere van Breugel, koopman en administrateur, den toestand van Bantam in eene verhandeling, die op advies van den Gouverneur-Generaal Alting niet mocht gepubliceerd worden, omdat daarin veel Compagnie's geheimen werden onthuld. Een groot gedeelte der bevolking behoorde tot de zoogenaamde rijksslaven. De bevolking der dorpen, die weigerde in de 16de eeuw den Islam aan te nemen, werd eenvoudig en bloc tot slaven gemaakt. Deze slavernij had wel is waar een goedaardig karakter; de bevolking was verplicht allerlei diensten te bewijzen aan de personen, aan wie die dorpen geschonken werden, meestal leden van het sultansgeslacht.

Toen in 1808 een ambtenaar van Daendels in Bantam verwond was, ging hij dadelijk met 1000 man naar Bantam en veroverde den kraton zonder slag of stoot. De sultan ontving hem op zijn troon. Hij bood Daendels de hand. Daendels greep die hand, doch liet ze niet los. Hij trok den sultan aan die hand van den troon, ging er op zitten en zeide eenvoudig: *akoe djadi soeltan* (ik ben sultan geworden). Hij verbande den sultan, bracht den rijksbestierder ter dood en zette den kroonprins op den troon met den schoonen titel van Sultan Aboe'l Mofachir Mohammad Alîoe'd-dîn II, maar hij besnoeide zijn land en maakte hem

totaal afhankelijk van een Hollandsch prefect te Serang. In 1832 werd de laatste sultan verbannen.

Maar Bantam is allesbehalve een rustige residentie te noemen. In 1815—1819 heeft men er groote rooverbenden, in 1822 den opstand van Moerad, van 1825 tot 1829 een hevigen opstand. In 1832 wordt de laatste sultan verbannen, in 1834 weer groote rooverbenden; in 1836 wordt het heerenhuis van Tjikandi-Ilir in brand gestoken, in 1839 weer oproer, in 1845 wordt de landheer van Tjikandi-Oedik met vrouw en kinderen, administrateur en opziener, op barbaarsche wijze omgebracht. In 1850 een hevigen opstand in Anjer, die door Lt. Kolonel de Brauw gedempt wordt.

* *
*

„Wat hebben die dingen met de Havelaarszaak te maken ?"

Een volk, dat de nagedachtenis van sultan Amangkoe Rat eert, zooals de Russen de heiligste herinnering bewaren aan Iwan den Verschrikkelijke, beiden gedrochten, zulk een volk is niet te helpen door iemand, die optreedt zooals Havelaar deed.

Hij vergat, dat hij op Java was! En de regeering, die over Java regeert, kon met geen mogelijkheid de éclatante handeling van Multatuli goedkeuren, al ware zij ook de edelste regeering geweest, die ooit bestaan heeft. En zij heeft den regent van Lebak *niet* ontslagen, wegens zijne groote populariteit in Lebak. De opstand van 1850 lag nog versch in het geheugen, en de regeering begeerde allerminst de bevolking weer opnieuw te ontstemmen.

Bovendien waren er „verschoonende motieven" voor Karta Negara's handelingen aangevoerd.

Maar, geheel in het midden latende of de regeering daarin goed gehandeld heeft, dat alles heeft niets te maken met hare handelwijze tegenover Multatuli. *Hem* berispende, ik herhaal het nogmaals, heeft zij geen enkel bewijs gegeven dat zij de gepleegde knevelarijen al of niet goedkeurde.

* *
*

Spreek ik over de Havelaarszaak, in engeren zin, het gebeurde in Lebak, dat over 't algemeen met groote juistheid en naar waarheid in de Max Havelaar is weergegeven, den moet ik nog terloops een dwaalbegrip vermelden, dat vrij algemeen onder onze landgenooten heerscht. Door den tweeden titel van de *Max Havelaar:* „of de Koffie-veilingen der Nederlandsche Maatschappij," door de schitterende wijze, waarop Multatuli de koffiemakelaars afmaakt, door zijne vlijmende, als mokerslagen aankomende, zoo echt rake strafrede tegen de koffiecultuur, zijn vele Nederlanders van oordeel, dat de ellendige toestand van Lebak voornamelijk veroorzaakt werd door het cultuurstelsel. Maar dat arme cultuurstelsel is aan Lebak zoo doodonschuldig! 't Is er eigenlijk nooit volledig ingevoerd, niet uit menschlievendheid, maar omdat de grond van Lebak tot nu toe alles behalve geschikt is gebleken voor cultures, vooral voor koffie. Vraag daar de aandeelhouders in de vele erfpachtslanden van Lebak eens naar!

De philippica van Multatuli, die een scherper wapen tegen het cultuurstelsel is geweest, dan eenig ander, heeft dus ook betrekking op die Havelaarszaak, in 't algemeen,

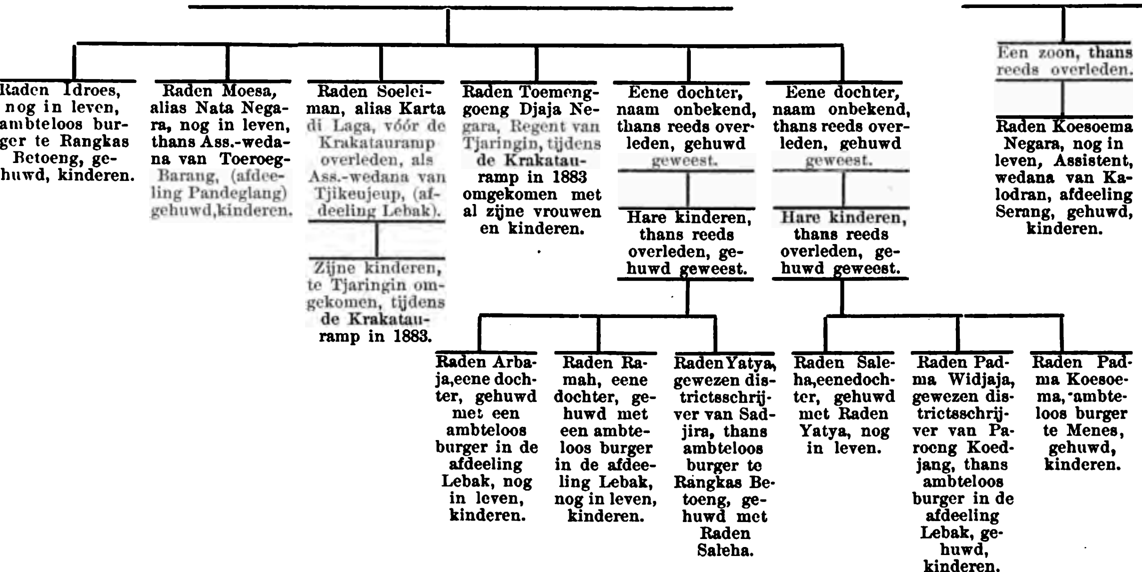
die zoo volkomen aller, ook mijne sympathie heeft. In de beschrijving van Lebaksche toestanden echter behoort ze natuurlijk niet thuis, evenmin als het laten vallen van de *Aglaja*. Maar, velen, die beweren de *Max Havelaar* goed gelezen te hebben, brengen, schijnt het, alles wat daarin staat over Indië, naar Lebak over.

* * *

Ik heb in de vorige hoofdstukken van dit boek getracht eenige schetsen te geven van Bantamsche toestanden in onzen tijd. Tusschen het heden en Dekkers verblijf in Lebak ligt haast een menschenleeftijd!

Het „koningskind", kleine Max, is reeds een man van bij de veertig! Over groote belangstelling van de zijde van zijn vader heeft hij werkelijk niet te roemen gehad. Hij heeft, in den letterlijken zin des woords, zijn eigen weg moeten zoeken in de wereld. Hij was tot voor korten tijd, leeraar in de wiskunde aan eene hoogere burgerschool in Italië.

Ik hoop, dat sommigen onder u, lezers, ook eenig belang zullen stellen in de afstammelingen van den regent, raden adipati Karta Nata Negara. Door bemiddeling van den tegenwoordigen directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid, den heer P. H. van der Kemp, ben ik in staat u hier een genealogische tafel, beginnende met den beroemdsten aller Lebaksche regenten, aan te bieden, die welwillend verschaft is door den heer J. A. Velders, den tegenwoordigen resident van Bantam.

Raden adipati Karta Nata Negara.
Regent van Lebak.
Raden Idroes, nog in leven, ambteloos burger te Rangkas Betoeng, gehuwd, kinderen.
Raden Moesa, alias Nata Negara, nog in leven, thans Ass.-wedana van Toeroeg-Barang, (afdeeling Pandeglang) gehuwd, kinderen.
Raden Soeleiman, alias Karta di Laga, vóór de Krakatauramp overleden, als Ass.-wedana van Tjikeujeup, (afdeeling Lebak).
Zijne kinderen, te Tjaringin omgekomen, tijdens de Krakatauramp in 1883.
Raden Toemenggoeng Djaja Negara, Regent van Tjaringin, tijdens de Krakatauramp in 1883 omgekomen met al zijne vrouwen en kinderen.
Eene dochter, naam onbekend, thans reeds overleden, gehuwd geweest.
Hare kinderen, thans reeds overleden, gehuwd geweest.
Raden Arbaja, eene dochter, gehuwd met een ambteloos burger in de afdeeling Lebak, nog in leven, kinderen.
Raden Ramah, eene dochter, gehuwd met een ambteloos burger in de afdeeling Lebak, nog in leven, kinderen.
Raden Yatya, gewezen districtsschrijver van Sadjira, thans ambteloos burger te Rangkas Betoeng, gehuwd met Raden Saleha.
Eene dochter, naam onbekend, thans reeds overleden, gehuwd geweest.
Hare kinderen, thans reeds overleden, gehuwd geweest.
Raden Saleha, eene dochter, gehuwd met Raden Yatya, nog in leven.
Raden Padma Widjaja, gewezen districtsschrijver van Paroeng Koedjang, thans ambteloos burger in de afdeeling Lebak, gehuwd, kinderen.
Raden Padma Koesoema, ambteloos burger te Menes, gehuwd, kinderen.
Broeder van den Regent van Lebak.
Een zoon, thans reeds overleden.
Raden Koesoema Negara, nog in leven, Assistent, wedana van Kalodran, afdeeling Serang, gehuwd, kinderen.

Het regentengeslacht van den ouden adipati zetelt niet meer in de kaboepaten (regentswoning) te Rangkas Betoeng. Zijn zonen waren losbandige personen, onbruikbare menschen, die meermalen in gouvernementsdienst werden geplaatst, maar telkens weer wegens knevelarij moesten worden ontslagen. Zijn eenige zoon, die het ver gebracht had, was Djaja Negara. Hij was regent van Tjaringin. Den 26sten Augustus 1883 werd er in de kaboepaten te Tjaringin een schitterend feest gevierd. Vele afstammelingen van den ouden regent van Lebak waren de gasten van den regent van Tjaringin. Hier waren aanwezig, behalve de gastheer zelf, raden toemenggoeng Djaja Negara met al zijne vrouwen en kinderen, in 't geheel 55 familieleden, meest descendenten van den ouden regent. Toen kwam de vloedgolf van Krakatau en veegde de geheele vlakte schoon. De geheele regentswoning verdween en met haar de afstammelingen van den ouden knevelenden regent van Lebak. Zij kwamen te zamen om. Niet één der aanwezigen vermocht zich te redden. (1)

Met die tragische gebeurtenis, aangrijpend als een Oud-Testamentisch wraakgericht, kan men zeggen dat het geslacht van raden adipati Karta Negara geëindigd is. Want zijn overgebleven zoons, raden Idroes en raden Moesa, alias Nata Negara, zijn onbeduidende personen; van tijd tot tijd worden ze weer in 's lands dienst geplaatst, maar er is niet veel kans dat ze het ooit ver zullen brengen. De

---

(1) Het tragische lot van Tjaringin is uitvoeriger beschreven in Hoofdstuk V van mijn „in het Rijk van Vulcaan" (Krakatau), bij W. J. Thieme en Co. (1891).

luister, die het geslacht van den adipati omstraalde, is thans voorgoed verdwenen.

Het oude regentengeslacht van Lebak heeft afgedaan.

* * *

Voor Lebak zelf is het verschijnen van de *Max Havelaar* geen zegen geweest.

Sedert de verschijning van dat werk is de aandacht van het departement van binnenlandsch bestuur en van de secretarie bijzonder op die afdeeling gevestigd. Ieder klerk ter secretarie of bij het departement, al heeft hij nimmer Batavia verlaten, heeft de *Max Havelaar* gelezen. Hij heeft het denkbeeld, dat er in Lebak iets niet pluis is. De betrekking van ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur in de afdeeling van Lebak is dientengevolge dikwijls verre van aangenaam.

Er is zoo dikwijls eene zekere zenuwachtigheid op te merken onder de ambtenaren, die veroorzaakt wordt door de aanhoudend dreigende kans, dat ze van uit Batavia beschuldigd zullen worden niet voldoende te waken tegen de knevelarij in Lebak. Er zijn weinig afdeelingen op Java, waar, in de laatste dertig jaar, zóó veel straffen zijn uitgedeeld aan de inlandsche hoofden.

Lebak is, daarenboven, in de laatste jaren, een land geweest, waar de eene proefneming de andere opvolgde. Maatregelen, met een goed doel genomen, doch die hun doel gewoonlijk misten. De reliefwerken, in hoofdstuk IV van dit werkje beschreven, zijn daarvan een typisch voorbeeld!

Sedert de Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist een onderzoek gelastte in Lebak, doch niet wilde dat Dekker

dit onderzoek zou leiden, is het bestuur meermalen opgetreden tegen de knevelarij der hoofden in Lebak. De regeering verdient allerminst het verwijt, dat zij die knevelarij gesteund heeft, al heeft zij dan ook den ouden regent in functie gelaten.

Vergun mij, dat ik hier den heer Bergsma aanhaal, die over zijn verblijf in Lebak het volgende mededeelde. (1)

„In de eerste plaats wensch ik te constateeren, dat het wanbestuur en de knevelarijen van inlandsche hoofden, toen de heer Douwes Dekker in 1856 den regent van Lebak in staat van beschuldiging wilde doen stellen, schromelijk erg waren.

Mijn eerste werk, toen ik (in Mei 1862) in Lebak werd geplaatst, was deelname aan een onderzoek, als lid eener commissie, benoemd door den resident van Polanen Petel, op last van den Officier van Justitie te Batavia, van de aanklachten, door de bevolking ingediend tegen de hoofden van de districten Paroeng Koedjang en Tjilangkakan; de meest bezwarende aanklachten betroffen den gedwongen verkoop van buffels tegen onevenredig lage of nietige prijzen aan die hoofden." Men was dus in Paroeng Koedjang ook al weer niet gelukkig geweest met de vervanging van den buffeldief uit *Max Havelaar*, die reeds in 1857 wegens knevelarij was ontslagen.

En dat ook dit onderzoek, door den controleur Bergsma geleid, niet voor de leus gehouden werd, bewijst het feit, dat de behandeling van deze zaak leidde tot *de veroordeeling van die hoofden door den raad van Justitie te Batavia.*

„Zoolang ik controleur in Lebak was" — zegt de heer Bergsma — „heb ik dergelijke aanklachten, ook tegen desa-

(1) Zie: de „Amsterdammer" van 26 Febr. 1882.

hoofden, moeten onderzoeken." En men handelde lang niet malsch tegen de aangeklaagde hoofden. Zoo werd de patih van Lebak beschuldigd door de bevolking van, in vroegere jaren, toen hij nog wedana van Sadjira was, groote uitgestrektheden sawahveld te hebben ingepalmd van zijn onderhoorigen. De zaak kon niet zóó tot klaarheid gebracht worden, dat rechtsingang verleend werd. Vele overtredingen, al konden ze bewezen worden, waren verjaard. Dit alles neemt niet weg, dat de patih toch ontslagen werd.

In 1864 woonde de heer Bergsma een werkelijken hongersnood in Lebak bij, ten gevolge van het mislukken van den rijstoogst. Hij stelde toen voor de bevolking op groote schaal te ontheffen van het betalen van landrente. Dit voorstel van den controleur, Mr: W. B. Bergsma, werd ondersteund door den assistent-resident van Lebak, van Baak en den resident van der Palm. De regeering stond de ontheffing der bevolking onmiddellijk toe.

Ik vond het eigenaardig om deze feiten te releveeren, lezer, om u er op te wijzen, dat Douwes Dekker, als hij bezadigd, met nadruk, doch zonder overhaasting, in Lebak was opgetreden tegen de knevelarij der Lebaksche hoofden, met groote waarschijnlijkheid hetzelfde resultaat zou hebben verkregen, als de heer Bergsma. Maar de laatste deed slechts zijn plicht tegenover de bevolking. Douwes Dekker echter wilde in de eerste plaats eene eclatante handeling plegen; hij wilde als een reddende engel optreden voor de bevolking, maar hij zocht daarbij ook zich zelf. Had hij niet, in woede, zijn ontslag genomen! Het heil der bevolking had hij evengoed kunnen bevorderen in Ngawi! Overal op Java, te Ngawi evengoed als elders, kon in

dien tijd een assistent-resident met een warm hart voor den inlander ontzaglijk veel goeds stichten, en de goedhartige Dekker zeker in de eerste plaats.

* * *

Welke resultaten heeft de heer Bergsma gezien van zijn optreden in Lebak, van zijn pogingen om de knevelarij der hoofden te fnuiken?

De maatregelen ter ontheffing van de bevolking, hebben ook toen weinig gebaat:

„Ik moest ervaren, — antwoordde mij de heer Bergsma, — dat het voordeel voor een groot deel in den zak der hoofden terechtkwam. Bij de talrijke verhooren, die ik heb afgenomen, waarbij gevraagd werd of degenen, die buffels voor een appel en een ei hadden moeten afstaan, met den prijs genoegen hadden genomen, durfden velen niet neen! zeggen; eens zeide er een: o ja! maar daarop volgde eerst een gegichel en toen een algemeen gelach van alle aanwezigen."

* * *

Men vergeet, bij de beschouwingen over knevelarijen in Indië, ten onzent wel eens, dat er aan vele knoeierijen der hoofden, voor dertig jaren, niet veel te doen was. Het is heel gemakkelijk om altijd maar de regeering uit te schelden. In de afdeeling Lebak gebeurden tal van ongerechtigheden. Er werd schrikbarend geknoeid. Maar wat zal men doen, als de menschen liever door hun eigen hoofden gekneveld worden, dan dat zij bemoeienis dulden van Hollandsche ambtenaren in hunne desa? En, ik verzeker u, lezer, dat zulks in vroeger jaren meermalen is

voorgekomen. In 't gebergte, in de destijds zoo slecht toegankelijke binnenlanden van Lebak verzochten de groote meerderheid der bewoners van een dorp menigmaal aan een controleur, om hun het genoegen te doen eene ingekomen klacht niet verder te onderzoeken; ze ontkenden niet dat de klacht gegrond was, maar ze werden liever op matige wijze gekneveld, dan een onderzoek te ondergaan door Europeesche ambtenaren. Die menschen hadden geen ongelijk. Want elk controleur, ook de rechtvaardigste, verdwijnt binnen korten tijd uit het gewest, maar de inlandsche hoofden blijven er hun geheele leven. Al wordt er ook een ontslagen, hun familie, hun vrienden blijven. En al krijgen de klagers gelijk in allen deele, ingepeperd wordt het hun, vroeg of laat! Werden de inlandsche hoofden, evenals de Europeesche, overgeplaatst over geheel Java, dan zou dat bezwaar niet bestaan. Maar, zulk een overplaatsing, ver van de graven hunner voorouders, zou voor hen meestal een verbanning gelijk zijn. En, men vergete niet, dat het prestige der hoofden, dat toch al belangrijk gedaald is, dan zeker tot de limiet nul zou naderen.

Men is op den strengen weg voortgegaan. De hoofden in Lebak, hoogere en lagere, waren aan een verjongingskuur onderworpen. Kwam men na eenige jaren weer terug in Lebak, dan kende men bijna niemand meer onder de hoofden; 't was eene wisselende maatschappij, zooals in de studentenwereld eener academiestad. Maar, na vele wisselingen, kwam men, uit gebrek aan keuze, weer tot de vroeger ontslagen hoofden. Hoeveel malen zijn de radens Moesa, Soeleiman, Idroes, de zoons van den ouden adipati, niet aangesteld als assistent-wedana, aangeklaagd, ontslagen en weer opnieuw benoemd!

Maar 't was een noodlottige cirkel, waarin men ronddraaide.

Misschien zou het er in Lebak thans beter uitzien, als Eduard Douwes Dekker bezadigder was opgetreden, als hij eerst zijne afdeeling grondig had leeren kennen, alvorens hij ingrijpende maatregelen voorstelde, zonder ze te motiveeren. Hij zou dan met zijn hart, warm kloppende voor de verdrukten en misdeelden, met zijn meesleepend enthusiasme, heel wat hebben kunnen doen voor de Lebaksche bevolking. Maar, hoe dat zij, al heeft ook de *Max Havelaar* een niet te beschrijven indruk gemaakt, toen zij verscheen, al neemt men aan, dat de verandering van regeeringsstelsel in Indië in hoofdzaak aan dit meesterwerk is te danken, toch kan onze uitspraak niet anders zijn, dan de volgende: *de Havelaarszaak is geen schande voor Nederland.*

Misschien zullen wij te eeniger tijd onze koloniën verliezen; maar in dit geval is er niet het minste verband tusschen het bezit van Java en het recht doen in de Havelaarszaak.

Wij beklagen den „man van Lebak," wij hebben medelijden met den man „die zooveel geleden heeft." Wij eerbiedigen zijne overtuiging: „anders dienen, als in Lebak kan ik niet," daar hij haar bezegelde met zijn ontslag, hoewel daaruit de grootste rampen voor hem zelf en voor zijn huisgezin moesten voortvloeien. De onsterfelijke beschrijvingen in de *Max Havelaar* van de Lebaksche toestanden zijn schilderijen van de droeve werkelijkheid; maar ik ontken ten sterkste, dat de assistent-resident van Lebak in 1856 onrechtvaardig is behandeld.

Achttienhonderd negen en tachtig was het sterfjaar van Multatuli. In datzelfde jaar stierf ook de „Gouverneur-Generaal in ruste,” Mr. A. J. Duymaer van Twist, de incarnatie van al wat slecht is in de oogen van het met Multatuli's werken opgegroeide Nederland.

De levensberichten, die de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden van hare overleden leden uitgeeft, getuigen meestal van groote piëteit jegens den afgestorvene. Maar, het is hare schuld niet, dat er menigmaal zoo bitter weinig belangrijks valt mede te deelen over den doode. Moge het dan geen benijdenswaardige taak zijn een levensschets van den overledene samen te stellen, ze te lezen is een buitengewoon onaangenaam werk. Het is echter een geheel ander geval, als er eene biographie gegeven wordt van iemand, die waarlijk *een man van beteekenis* is geweest. Dan zegenen wij het feit, dat de overledene lid der Maatschappij van Letterkunde was. Dan hangt echter alles af van het medelid, dat de levensbeschrijving op zich neemt. Heeft deze den man van beteekenis zelf niet gekend, dan behoort een dergelijke arbeid tot de moeilijkste, die er zijn.

Zulk een bij uitstek moeilijk werk verrichtte de heer Prof. Mr. P. A. van der Lith met het schrijven van de levensschets van Mr. A. J. Duymaer van Twist. Reeds drie jaren zijn voorbijgegaan sedert diens dood. Geen der tijdgenooten van Duymaer van Twist, die met hem geleefd en gewerkt hebben, heeft roeping gevoeld ons zijn beeld te schetsen.

Wij zijn dankbaar voor de keuze der Maatschappij van Letterkunde. Volgens het oordeel van mannen, die den overledene werkelijk hebben gekend, is het beeld, dat ons

gegeven wordt, „zóó juist en zóó naar waarheid, dat geen der eigenaardige trekken verloren ging." Eere aan den schrijver van eene levensschets, waarvan dat gezegd kan worden. Toch zou het beeld meer levend zijn geweest, had de schrijver Duymaer van Twist gekend. Het beeld is goed gelijkend, het is minutieus afgewerkt, met tal van détails. Maar, wij zouden gaarne eene studie hebben naar het leven, met een paar flinke, breede lijnen; eene impressie, die van dezen man uit één stuk stellig zou kunnen gegeven worden door den schilder, die de stof zoo meesterlijk behandeld heeft, — als hij maar naar de natuur had kunnen schilderen.

Het leven van Duymaer van Twist is een stuk vaderlandsche geschiedenis. De heer van der Lith heeft zijne taak ernstig opgevat. Op vele punten wordt nieuw licht geworpen. Vele aanteekeningen van den overledene zijn ter beschikking gesteld van den schrijver; vele bijzonderheden werden hem medegedeeld door hen, die door nauwe banden met Duymaer van Twist verbonden waren. Uiterst moeilijk is het eene keuze te doen uit het uitgebreide materiaal, dat de schrijver ons voorlegt. Zonder het werk van Mr. v. d. Lith op den voet te volgen wenschen wij op enkele punten de aandacht te vestigen.

* * *

Op den *dies natalis,* den 8sten Februari 1831, had te Leiden, in het oude groot-auditorium de uitreiking plaats van het eeremetaal aan acht studenten, die bekroond waren voor hun antwoord op prijsvragen, door de faculteiten der Leidsche Academie uitgeschreven. Zes studenten

ontvingen hunne medailles in groot tenue, als behoorende tot het Noord-Nederlandsche leger. Aan Duymaer van Twist, als jager gekleed, werd de gouden medaille uitgereikt voor zijn antwoord op een prijsvraag der juridische faculteit. (1) Na afloop der plechtigheid keerden de vrijwilligers weder naar de Brabantsche kampementen terug.

Na den tiendaagschen veldtocht te hebben meegemaakt, ging Duymaer van Twist weer naar Leiden terug. Na zijne promotie vestigde hij zich als advocaat te Deventer, zijn vaderstad. In 1843 werd hij door de Staten van Overijsel gekozen tot lid der Tweede Kamer. Van dat oogenblik begint zijne politieke werkzaamheid. Van den beginne af, nam hij in de Kamer een eigen standpunt in. Volkomen onafhankelijk, niet door eene partij op sleeptouw genomen, versmaadde hij het steeds eenige moeite te doen om zich populair te maken. Geen handbreed is hij afgeweken van den weg, dien hij zich had afgebakend, van het oogenblik, dat hij als volksvertegenwoordiger zitting nam, tot den dag, waarop hij de Tweede Kamer als voorzitter verliet.

Over zijn parlementaire werkzaamheid is Mr. van der Lith zeer uitvoerig. Wij krijgen een hoog denkbeeld van den staatsman, die, door zijne onkreukbare eerlijkheid, de degelijkheid zijner wèloverdachte adviezen, en zijne groote zelfstandigheid, zelfs tegenover Thorbecke, weldra een der meest geziene leden der Kamer was.

Na den val van het ministerie van Hall, werd hem bij herhaling eene portefeuille aangeboden, maar zelfs de persoonlijke aandrang van Koning Willem II stuitte af op

(1) Gesteld: **Quae fuit peregrinorum, in imperio Romano, conditio, tum libera republica, tum sub Caesaribus.**

zijne overtuiging, dat hij voor het Ministerschap niet geschikt was.

In 1851, na den dood van zijn boezemvriend Mr. Bruce op de reede van Texel, toen Mr. Bruce op het punt stond als Gouverneur-Generaal naar Indië te vertrekken, werd hem onverwachts door den Minister van Koloniën de vraag gesteld of hij, door den Koning benoemd als Gouverneur-Generaal, die betrekking zou aannemen.

„De meest bekwame pleegt de meest bescheiden man te zijn. Zoo ook de heer D. van Twist. Hij vond groot bezwaar naar de Oost te gaan." De hier aangehaalde woorden zijn van Thorbecke. Zij toonen duidelijk, dat hij de hooge betrekking niet begeerde.

Hij won het advies in van Jean Crétien Baud, die hem met ernst en nadruk aanmaande de betrekking aan te nemen, en die hem aanbood, met hem naar Indië te vertrekken, ten einde hem met zijne ondervinding van dienst te zijn. Dit laatste vond echter geen genade bij den ministerraad.

Toch overwon Duymaer van Twist, na herhaalden aandrang van Thorbecke, zijne aarzeling. In Maart 1851 vertrok hij met zijne echtgenoote naar Indië. Zwaar was de taak, die hem wachtte. Onbekend met land en volk, wilde hij toch gaarne uit eigen oogen zien, en wenschte niet aan den leiband te loopen van zijne ambtenaren. Wanneer het bestuur van Duymaer van Twist niet in alle opzichten voldaan heeft aan de verwachtingen, dan wijst de schrijver zeer terecht op twee gewichtige punten. Eerstens trad het ministerie, dat hem voorgedragen had, spoedig af en maakte plaats voor een ander in tegengestelde politieke richting. Wel is waar, bleef de vroegere minister van Koloniën ook

in dat nieuwe kabinet zitting nemen, maar de verhouding tusschen Gouverneur-Generaal en minister werd spoedig zoo gespannen, dat er slechts officieele correspondentie tusschen beiden werd gevoerd.

Duymaer van Twist eischte groote werkzaamheid van iedereen, zooals hij ook voor zich zelf streng was. In den Raad van Nederlandsch Indië ondervond hij in dezen weinig steun. Een der leden van den Raad scheen een grooten afkeer te hebben van inspanning. Hij ontzag zich niet de „stukken" maanden lang onder zich te houden, totdat ze, tot wagenvrachten aangegroeid, op uitdrukkelijken last van den G. G. moesten worden teruggehaald.

Maar er was een tweede oorzaak, waardoor, buiten zijne schuld, zijn bestuur verlamd werd. Het nieuwe Regeeringsreglement, dat de Grondwet van 1848 had toegezegd, trad eerst 1 Mei 1855 in werking. Men had hierdoor, gedurende de eerste vier jaren van zijn bestuur, een uitstekend middel bij de hand, om door hem gewenschte hervormingen af te wijzen en hem op vele wijzen de handen te binden.

Wanneer men de lijst voor zich neemt, van alles wat onder zijn bewind in Indië tot stand is gekomen, dan staat men verbaasd, dat een Gouverneur-Generaal, die op hoogst gespannen voet stond met den Minister van Koloniën, zooveel heeft kunnen verrichten. Men gevoelt dan, dat zoo iets tegenwoordig niet meer mogelijk zou zijn. Duymaer van Twist handelde namelijk menigmaal op eigen verantwoordelijkheid, ook in dingen, waarin hij eigenlijk machtiging uit Nederland noodig had. Zonder de machtiging af te wachten, heeft hij menig besluit genomen, dat van grooten invloed is geweest op den toestand in Indië. In dat opzicht was een doortastend, flink

Gouverneur-Generaal voor veertig jaren in vrij wat gunstiger conditie. Er was toen geen telegraphische verbinding tusschen Nederland en Indië (1). In urgente gevallen was het dus de plicht van den G. G. zelf te handelen. Ook kon, van uit Holland, niet geseind worden om eene militaire expeditie te staken of een bestuursmaatregel buiten werking te stellen, zooals tegenwoordig zoo dikwijls gebeurt.

Daardoor was de betrekking van Gouverneur-Generaal in dien tijd van meer gewicht dan nu.

Waar hij zelf handelen kon, heeft hij veel gedaan. Hij trachtte decentralisatie te bevorderen door benoemingen tot lagere ambten, die door den G. G. geschiedden, aan lagere autoriteiten op te dragen. Zonder 's Konings machtiging schafte hij de passerpacht, van gouvernementswege geheven, af over geheel Java en Madoera. Hij nam het initiatief tot het scheppen eener directie van 's Lands Burgerlijke Openbare Werken, een maatregel, die van het hoogste gewicht is geweest voor Indië.

De Billiton-concessie kwam onder Duymaer van Twist tot stand. De eerste kweekschool voor inlandsche onderwijzers werd te Soerakarta opgericht. In 1852 werd de belasting op de passen der Mekka-gangers afgeschaft. Op het gebied der gouvernements cultures waren hem de handen zeer gebonden. Men weigerde in Nederland de meeste hervormingen, onder het voorwendsel, dat het nieuwe regeeringsreglement te wachten was.

---

(1) De eerste telegraaf op Java dateert van 1856. Ziehier nog eenige data: Telegraafkabel tusschen Java en Sumatra, 1866; tusschen Batavia en Singapore en tusschen Java en Australië, 1871.

Laten wij nog eenige punten aanstippen. Wij noemen nog eene belangrijke herziening van het opium-reglement en van het algemeen reglement op de verpachtingen, het openstellen der havens van Amboina, Banda en Kajeli voor den vrijen handel, het invoeren van de kina-cultuur, de vaststelling van het reglement op het weduwen- en weezenfonds, de werken voor het droogdok te Onrust, eene voorbereiding tot eene betere landrenteregeling, de koloniale ordonnantie, waarbij de burgerlijke en handelswetgeving voor Europeanen grootendeels op de Oostersche vreemdelingen op Java werd van toepassing verklaard.

De opstootjes in de Lampongs en in het Palembangsche eischten militaire expedities, maar waren toch van geringe beteekenis. Erger was de opstand der Chineezen in de Wester-afdeeling van Borneo. De handelwijze der Regeering in dezen is door den geschiedschrijver, den heer Kielstra, scherp afgekeurd. Men kan hier billijkerwijze geen verwijt maken aan den G. G. Zijne beslissingen steunden op adviezen van den commandeerenden officier, wiens adviezen hij meende te moeten stellen boven die van den resident.

Men vergeve ons de, lang niet volledige, opsomming van feiten. Zij was noodig om aan te toonen, dat Duymaer van Twist veel heeft tot stand gebracht. Het is werkelijk nuttig hierop de bijzondere aandacht te vestigen. Daarom is de levensschets van Duymaer van Twist een document van gewicht.

Er zijn namelijk weinig Nederlanders, van min of meer beschaving, die den naam Duymaer van Twist niet kennen. Maar zeer velen kennen hem uit de „Max Havelaar", uit de „Minnebrieven", uit den „Brief aan den Gouverneur-Generaal in ruste"; in één woord zij kennen hem door

Multatuli. Medegesleept door de zeggingskracht van dezen kunstenaar, hebben zij hem leeren beschouwen, als de incarnatie van knevelarij en onrechtvaardigheid.

Deze opvatting is volkomen onjuist, maar zij is algemeen verspreid, dank zij de weergalooze populariteit, die de werken van Douwes Dekker in ons land hebben verkregen. Eene populariteit, die bij velen leidt tot eene bewondering zonder critiek.

Daarom vooral noemden wij de levensschets van Duymaer van Twist een document van gewicht. Wij zouden haar onder de oogen willen brengen van allen, die hem slechts door Multatuli kennen. Wij zijn overtuigd dat ieder, die met een koel hoofd dit onopgesmukt levensverhaal leest, het gevleugeld woord zal beamen, dat de schrijver als motto koos van zijn werk. Het is de bekende dichtregel van Horatius, die door Cornelis de Witt, op de pijnbank geciteerd werd. *„Justum et tenacem propositi virum."* De herhaalde beschuldigingen van Douwes Dekker hebben den *„rechtvaardigen en beginselvasten man"* niet kunnen schokken in zijn onwrikbaar besluit, niet te antwoorden.

Welke redenen heeft hij daarvoor gehad? Hij stelde zich toch, door zijn zwijgen, bloot het voorwerp te worden van den afschuw van het nageslacht. De verklaring, die, uit een goede bron afkomstig, daarvan door Mr. van der Lith gegeven wordt, is zeer waarschijnlijk juist:

Duymaer van Twist had geen begrip van den ontzaglijken invloed van Multatuli. Dit was deels een gevolg van zijne vaste overtuiging, dat hij in de „Havelaarszaak" niet anders had kunnen en mogen handelen, en dat ieder bevoegd beoordeelaar het met hem hierin eens was. Hij was te hooghartig om te antwoorden, en hij begreep bovendien

niet, welk eene kracht uitging van een stijl en een wijze van zeggen, zooals Douwes Dekker bezat. Hij zag slechts het onware in de wijze van voorstellen, terwijl een later geslacht de toedracht der zaak alleen uit de werken van Multatuli kende, en, door den schoonen vorm medegesleept en met de feiten onbekend, blindelings geloof sloeg aan den inhoud, in zulk een vorm gegoten.

Maar zij, die alles, wat Dekker ooit schreef, als een onfeilbaar evangelie beschouwen, mogen er wel aan denken, dat hij zelf het zoeken der waarheid boven alle dingen stelde. De rechtvaardigheid eischt dat ieder, die zich een denkbeeld heeft gevormd van Duymaer van Twist uit de *Max Havelaar*, dit denkbeeld wijzige naar den indruk, dien de „levensschets" op hem zal maken. Daarom is het werk van Mr. van der Lith van blijvende waarde voor het nageslacht.

Menig landschap van onzen Theophile de Bock is eene impressie van Nieuw-Rande, bij Diepenveen. Een groep oude boomen, getint met onnoembare kleuren door de stralen van de avondzon.

Diepe, zwarte schaduwen.

Wonderlijke lucht, onwaarschijnlijk schoone wolken. Een landschap, niet vroolijk, maar onpeilbaar rustig.

Daar woonde Duymaer van Twist meer dan dertig jaren na zijne terugkomst uit Indië. Daar overleed hij, zonder ziekbed, zonder dat zijn geest verzwakt was.

Thans, nu er drie jaren verloopen zijn, na den dood van den oud-Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist en van

den man, die hem steeds door het slijk gesleurd heeft en die zijn naam heeft overgeleverd aan de verachting van Nederland, is het plicht mede te deelen, wat er waar is in de verhalen, die voor een tiental jaren de ronde hebben gedaan over de verhouding van Douwes Dekker tot Duymaer van Twist.

Duymaer van Twist werd, na zijne terugkomst in 't vaderland in 1857, al spoedig lid van de Kamer. In dienzelfden tijd kwam ook Dekker in Holland terug na 't gebeurde in Lebak. Hij bezocht toen menigmaal Duymaer van Twist in den Haag; hij had toen nog niet de *Max Havelaar* geschreven; hij had toen nog niet dien bitteren wrok tegen Duymaer van Twist, hij zocht een baantje, en riep daartoe de voorspraak van Duymaer van Twist in.

„Infame leugenaar! Zoïlus!" hoor ik mij toeroepen. Stel, bid ik u, Uw oordeel over mij nog even uit.

In 1882 werd door een aantal landgenooten eene circulaire verzonden, tot doel hebbende een nationaal huldeblijk te geven aan Multatuli. Dit plan vond terecht bij velen sympathie.

Maar in die circulaire werd vooral de nadruk gelegd op Dekkers optreden in Lebak als Havelaar. Toen meende Mr. W. B. Bergsma zich te moeten verklaren tegen een nationaal huldeblijk aan Havelaar, eerstens omdat Douwes Dekker in Lebak niet getoond had het beleid, dat den Indischen ambtenaar als eerste plicht is opgelegd, en ten tweede, „omdat hij zich had schuldig gemaakt aan eene onwaardige handeling, waardoor hij getoond had weinig karakter te bezitten." De heer Bergsma schreef dit alles particulier aan den heer Ch. Boissevain, den hoofd-

redacteur van het Handelsblad, die dien brief van veel gewicht oordeelde, en hem in zijn courant afdrukte.

Toen eischte de heer J. Versluys, een warm vriend en vereerder van Multatuli, van den heer Boissevain, dat het Handelsblad die beschuldiging zou bewijzen of, als dat onmogelijk was, intrekken. Die eisch was zeer zeker volkomen gewettigd. De heer Bergsma had echter het bedoelde feit slechts van ter zijde vernomen, en hij besloot dus zich direct te wenden tot den heer Duymaer van Twist, die een antwoord zond, dat aan duidelijkheid niets te wenschen overliet, doch tegelijk als zijn uitdrukkelijke wil te kennen gaf, dat dit antwoord niet gepubliceerd mocht worden.

Er zijn zóóveel brieven van Douwes Dekker gepubliceerd, dat het mijns inziens wel te verdedigen is, dat er nu eens één brief van Duymaer van Twist wordt uitgegeven. Ik durf dit met een gerust geweten doen, sedert ik, uit eene zeer goede bron, vernam, dat de minuut van dezen brief, na des schrijvers dood, onder zijne papieren is gevonden. Ik wil met dien brief dit boek eindigen. Ik schrijf het toe aan een gevoel van kieschheid, dat de heer Duymaer van Twist niet gaarne te koop liep met den kleinen dienst, dien hij aan den ongelukkige bewezen had. Maar is het aan te nemen dat Dekker, *dat* vergeten was? Dekker, die hem, jaren en jaren lang, overladen had met grofheden!

Toch heeft Dekker het feit zonder twijfel pertinent tegengesproken. Want de heer J. Versluys is veel te veel wiskundige om op losse gronden neer te schrijven: „In werkelijkheid heeft Multatuli geen geld gevraagd en geen geld ontvangen van Duymaer van Twist." En dat hij

die verzekering aan Dekker zelf ontleende, blijkt uit het volgende. De heer Versluys meende, dat er soms door de gelijkluidendheid der voornamen verwarring was ontstaan tusschen Dekker en diens zoon Eduard. De vraag deed zich dus voor, „of de zoon zonder medeweten van den vader geld had gevraagd en ontvangen van Duymaer van Twist" (1). En de heer Versluys telegrapheerde zelfs *namens Dekker* aan diens zoon Eduard het volgende:

R. P. DEKKER, Padoue.
As tu jamais demandé ou reçu argent Van Twist? Envoie réponse cathégorique à Versluys, Vossiusstraat Amsterdam.

DOUWES DEKKER.

De zoon antwoordde natuurlijk ontkennend. Is het niet vreemd, dat hij zijn eigen zoon verdacht, terwijl hij zelf de geïncrimineerde handeling verricht had?

Het is niet mijne bedoeling den armen tobber ook maar eenigszins hard te vallen over het feit, dat hij, ten einde raad, bij den heer van Twist aanklopte. Het is ook onzin om den heer Duymaer van Twist, op die gronden, „voor Multatuli's weldoener" te verklaren; eerder verdient hij dien titel wegens zijne verschoonende beoordeeling van Multatuli's optreden in Lebak, blijkbaar uit het niet opvolgen van het advies tot ontslag van den Raad van Indië. Doch genoeg hierover. Ik laat nu den brief volgen van Mr. A. J. Duymaer van Twist aan Mr. W. B. Bergsma. Het is voor zoover bekend is, de eenige maal, dat de „Gouverneur-

---

(1) Zie: Een en ander over Multatuli, door. J. Versluys, pag. 111 tot 114.

Generaal in ruste" zich schriftelijk geuit heeft over de Havelaarszaak. En het is als zoodanig een „menschelijk document," dat velen belang zal inboezemen,

DIEPENVEEN, 20 April 1882.

Aan Mr. W. B. Bergsma.

Weled. Gestr. Heer,

Ik wil Uwen brief van den 18den dezer, dien ik hedenmorgen ontving, onverwijld beantwoorden.

Mijn geweten geeft mij het getuigenis, dat ik den ambtenaar Douwes Dekker zelfs met buitengewone welwillendheid heb behandeld. En ik vertrouw, dat U, die met het gebeurde beter bekend zijt dan de meeste anderen, dat getuigenis niet zult wraken.

Maar in Uwen brief is slechts sprake van één *feit*. Ik heb dus alleen omtrent dat feit te antwoorden.

Het zal geweest zijn in 1858 of 1859 (in ieder geval vóór de uitgave van den Max Havelaar), dat, terwijl ik in den Haag was als lid der Tweede Kamer, Douwes Dekker verzocht mij te spreken.

Hij deelde mij (in substantie) mede, dat hij toen te Brussel zich met literarischen arbeid bezig hield; dat hij op reis naar den Haag (ik weet niet precies meer hoe) zijn beurs verloren had, zoodat hij geen geld had om naar Brussel terug te keeren.

Ik heb hem toen *f* 50 aangeboden, die hij heeft aangenomen.

Hoe dat feit nu publiek is geworden, durf ik niet met zekerheid te zeggen. Dat ik het niet zelf rondgebazuind heb, zult U wel willen gelooven. Er was ook waarlijk geen reden voor!

Maar onmogelijk is het niet, dat ik het aan dezen of genen mijner vrienden heb medegedeeld, ofschoon ik het mij niet herinner.

Zoo is b. v. het volgende mogelijk. D. D. had mij in ons gesprek medegedeeld, dat hij had vernomen, dat de Engelsche regeering een Hollandschen tolk zocht om dienst te doen in Japan, en dat hij wel zou wenschen tot die betrekking benoemd te worden. Om dat te bevorderen, ben ik toen Rochussen (destijds minister van Koloniën) gaan spreken, die beter met de diplomaten bekend was dan ik, en heb hem toen *wellicht* medegedeeld, wat er tusschen D. D. en mij was voorgevallen.

Tot dusverre over het door U bedoelde *feit.*

Daartoe door U uitgenoodigd, heb ik geen bezwaar gemaakt om U het feit, zooals het gebeurd is, mede te deelen: maar ik doe het *geheel vertrouwelijk;* wil U mijn brief laten lezen door den heer Boissevain, ik heb er niet tegen, maar onder dezelfde voorwaarde.

Ik verlang te volharden bij mijne houding, tot dusverre aangenomen; ik laat D. D. en zijne vrienden schrijven wat zij willen, maar wil er mij persoonlijk noch direct noch indirect mede bemoeien. Bepaaldelijk verzoek ik geene mededeeling te doen van mijn brief aan den Heer Versluys. Ik ken den Heer Versluys volstrekt niet. Vermoedelijk is hij een der vrienden van Douwes Dekker, die dan vermoedelijk de onbeschaamdheid zal hebben gehad hem te verzekeren, dat het *feit* onwaar is. Wordt nu het feit door

of namens mij in de couranten *als waar* medegedeeld, dan zal dit niet anders ten gevolge hebben, dan dat D. D mij uitscheldt voor een infamen leugenaar. De zaak zal dezelfde blijven.

Ik heb de eer mij met hoogachting te noemen

UWEd. Gestr. Dw. Dr.

(w. g.) DUYMAER VAN TWIST.

U. C. BERKELEY LIBRARIES
C052215628

